

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ КООРДИНАТИ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Монографія

*За науковою редакцією члена-кореспондента
НАПН України М. М. Слюсаревського*

Кіровоград – 2013

УДК 316.6:930+316.6:002.8]“15/19”

ББК 88. 5

I 90

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 12/12 від 18 грудня 2012 року

Рецензенти:

І. В. Данилюк, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Л. А. Найдьорова, кандидат психологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.

ISBN 978-966-189-251-3

У колективній монографії відтворено загальну картину історіогенезу соціально-психологічного знання, реконструйовано і співвіднесено в хронологічних межах від XVI до XX ст. основні траєкторії його розвитку на зарубіжних та вітчизняних теренах. Проаналізовано зарубіжний і вітчизняний досвід теоретичних напрацювань у галузі соціальної психології, запропоновано оригінальну концепцію методологічного простору побудови та критеріального оцінювання соціально-психологічних теорій, досліджено вплив зарубіжних ідей і теорій на сучасну українську соціальну психологію та окреслено перспективи її автентичного розвитку.

Адресується науковцям, що розробляють соціально-психологічну та суміжну з нею проблематику, викладачам соціальної психології, тим, хто навчається за цим фахом в аспірантурі та магістратурі, а також усім, кого цікавлять питання історії та методології соціогуманітарних наук.

УДК 316.6:930+316.6:002.8]“15/19”

ISBN 978-966-189-251-3

ББК 88.5

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2013
© Бублик П. І., Жовтянська В. В., Кальницька Ю. С., Климчук Н. В.,
Рибалка В. В., Скорик М. М., Слюсаревський М. М.,
Хазратова Н. В., 2013

ЗМІСТ

Вступ (<i>М. М. Слюсаревський</i>)	5
---	---

Частина 1. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ І ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ

1. 1. Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг і дисциплінарну будову (<i>М. М. Слюсаревський</i>)	9
1. 2. Наукові теорії та їхні особливості в царині соціальної психології (<i>М. М. Скорик</i>)	35

Частина 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ТА ПРОТОІДЕЇ ЯК ПОЧАТКОВІ Й ПОТЕНЦІЙНІ ФОРМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ

2. 1. Ідейна спадщина західноєвропейського періоду передісторії соціальної психології (<i>Н. В. Климчук</i>)	53
2. 2. Перші соціально-психологічні теорії та їх відображення в сучасному науковому дискурсі (<i>Ю. С. Кальницька, М. М. Слюсаревський</i>)	75
2. 3. Соціально-психологічні протоідеї у філософській та публіцистичній спадщині українських мислителів XVI – XVIII століть (<i>П. І. Бублик</i>)	92
2. 4. Становлення і розвиток соціально-психологічної думки в Україні у XIX – на початку XX століття (<i>Ю. С. Кальницька</i>)	107

2. 5. Особливості розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки у 20 – 50-х роках ХХ століття (В. В. Рибалка)	136
---	-----

Частина 3. СУЧАСНИЙ СТАН ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: СИСТЕМОТВІРНІ ПРИНЦИПИ, НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ РЕЛЕВАНТНОСТІ

3. 1. Основні зарубіжні та радянські соціально-психологічні теорії (М. М. Слюсаревський, Н. В. Хазратова)	155
3. 2. Розвиток теоретичного знання в сучасній українській соціальній психології (В. В. Жовтянська)	213
3. 3. Практична релевантність соціально-психологічних теорій (На прикладі поширених в Україні психотерапевтичних практик) (П. І. Бублик)	232

Частина 4. МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ І ТРАЄКТОРІЇ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

4. 1. Методологічний простір побудови і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій (М. М. Слюсаревський)	255
4. 2. Параметри залежності та перспективи автентичності вітчизняної соціальної психології (Н. В. Хазратова)	297

Висновки (М. М. Слюсаревський)	315
---	-----

Література	320
-------------------------	-----

ВСТУП

Українське суспільство дедалі більше потребує кваліфікованого соціально-психологічного забезпечення модернізаційних процесів, що відбуваються в різних сферах суспільного життя. Про гостроту такої потреби може свідчити хоча б стрімке зростання протягом останнього двадцятиріччя кількості відповідних консультативних центрів, обсягу соціально-психологічної допомоги, яка надається юридичним особам і населенню. Проте задовольнити зростаючі суспільні запити повною мірою вітчизняна соціальна психологія ще не в змозі. І справа тут не тільки в нестачі кваліфікованих фахівців, а передусім у недостатньому теоретико-методологічному рівні вітчизняних соціально-психологічних розробок, в їхній фрагментарності, переважно “імпортному” походженні та, як наслідок, неповноті врахування ментальних особливостей українського споживача і його реальних проблем, що зумовлюється, своєю чергою, низкою причин соціально-історичного плану.

Аналіз показує, що в Україні процеси формування та розвитку соціально-психологічного знання були у своїй основі тотожними тим, які відбувалися за рубежом, але мали водночас деякі істотні відмінності. Незважаючи на майже синхронну появу оригінальних соціально-психологічних ідей та протоїдей (Станіслав Оріховський, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, М. І. Костомаров, Д. М. Овсянико-Куликовський, О. О. Потебня, І. О. Сікорський, І. Я. Франко та ін.), останні не привели до формування власних потужних соціально-психологічних шкіл, які б давали підставу говорити про тяглість традицій вітчизняної соціальної психології як наукової дисципліни. Від самого початку вона розвивалась як складова системи соціально-психологічних знань, що формувалися в Російській імперії та Радянському Союзі, і відтак була приречена на периферійність і певну вторинність, посилену після 1917 року постійним ідеологічним та адміністративним пресингом. Усе це

зробило вітчизняну соціально-психологічну науку заручницею тієї методологічної ситуації, яка склалась у світовій соціальній психології загалом, та призвело до некритичного запозичення нею не лише позитивів, а й непоодиноких вад останньої.

Як відомо, нині в зарубіжній соціальній психології найвпливовішими є школи й напрями, що базуються на засадах необігевіоризму та когнітивізму, певною альтернативою яким постає соціальний конструкціонізм. У річищі цих шкіл та напрямів виникають численні теорії, що мають більші чи менші наукові здобутки, однак залишаються переважно типовими теоріями середнього рівня, які жорстко протиставляються одна одній, неправомірно претендуючи на всезагальність, і зазнають унаслідок цього саморуйнації, внутрішні механізми якої блискуче розкрив російський методолог психології А. В. Юревич [383]. Перспектива побудови загальної соціально-психологічної теорії як на пострадянському просторі, так і на Заході з роками не лише не наближається, а й (з огляду на постмодерновий стан наукового знання в цілому) стає дедалі примарнішою. Сам предмет соціальної психології і досі визначають таким чином, що її важко або й неможливо ідентифікувати як науку про психіку, про закономірності її функціонування та розвитку. Тому соціальна психологія, яка з “легкої руки” зарубіжних колег мусить чи може вивчати начебто не психіку, а тільки поведінку (відношення, зв’язки, стосунки тощо), виявляється приреченою на нескінченні безплідні дискусії щодо розмежування пізнавальних територій із соціологією та іншими науками. Тим часом величезний масив соціально-психологічних явищ, особливо надіндивідуального, трансперсонального та міжгрупового рівнів, залишається фактично непізнаним.

Отже, вкрай очевидною є потреба оновлення системи соціально-психологічного знання, приведення його у відповідність із реаліями та викликами сьогодення, запитами суспільної практики, актуальними завданнями соціально-психологічного забезпечення модернізаційних процесів, що докорінно змінюють українське суспільство, його освітню, бізнесову, соціокультурну та інші сфери. Це передбачає також подолання антагоністичних відносин між різними соціально-психологічними теоріями, тенденцій їх взаємопо-

борювання та саморуйнації, надмірних претензій на всезагальність і водночас створення епістемологічних передумов для їхнього продуктивного розвитку та взаємодії на засадах методологічного плюралізму, а також для появи нових перспективних теорій, органічно пов'язаних із вітчизняними соціогуманітарними традиціями і чітко зорієнтованих на конструктивне вирішення проблем суспільної практики.

Саме такими міркуваннями керувався наш авторський колектив, започатковуючи науково-дослідну тему “Історіогенез і методологічний простір побудови соціально-психологічних теорій”, яка розроблялася в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України протягом 2008–2012 років. Це був перший в Україні та один із перших на світових обширах прецедентів спеціальних досліджень, що мають своїм об'єктом логіку становлення та розвитку соціально-психологічних теорій. Предметом наукового пошуку відповідно було обрано траєкторії історіогенезу цих теорій, методологічні принципи їх розроблення та критерії оцінювання.

Основні результати здійснених досліджень відображено в колективній монографії, яку тримає в руках читач. Вона складається із чотирьох частин, що поділяються на більші чи менші розділи.

У першій частині сформульовано та обговорено в інтер'єрі дисциплінарної історії проблему змістового обсягу і структури соціально-психологічного знання, розглянуті питання призначення й сутності наукових теорій як таких та їхнє значення для розвитку соціальної психології. У другій частині висвітлено період передісторії та перших етапів історії соціальної психології на зарубіжних і вітчизняних теренах у хронологічних межах від XVI до початку XX ст., що дало змогу дослідити процеси зародження та розвитку соціально-психологічних ідей і протоїдей як початкових та потенційних форм теоретичного знання, простежити їхню історичну долю. Окремий розділ другої частини відведено періодові розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки у 20–50-х роках минулого століття як такому, що внаслідок політичних чинників певною мірою випав із хронологічного контексту світової історії соціальної психології і через те тяжіє радше до її перших етапів, ніж до започаткованих в аналогічний період на Заході дослідницьких підходів.

Третю частину монографії присвячено аналізу основних зарубіжних та радянських соціально-психологічних теорій, які сформувалися переважно у XX ст., їхнього наукового потенціалу та практичної релевантності, стану теоретичного знання в сучасній українській соціальній психології. У четвертій, завершальній, частині обґрунтовано і детально викладено авторську концепцію методологічного простору побудови та критеріального оцінювання соціально-психологічних теорій, у конкретно-науковому вимірі обговорено непрості проблеми залежності вітчизняної соціальної психології від зарубіжних ідей і теорій та окреслено перспективи її автентичного розвитку, підвищення рівня самодостатності, а відтак і конкурентоспроможності.

Сподіваємося, наша праця сприятиме, так би мовити, актуалізації історичної пам'яті українських соціальних психологів, зростанню їхнього інтересу до розбудови теоретичних засад соціально-психологічної науки, що, на наше переконання, є сьогодні головною умовою її дальшого поступу.

Авторський колектив щиро дякує шановним рецензентам І. В. Данилюку та Л. А. Найдьоновій і всім, хто брав участь в обговоренні рукопису монографії, за конструктивні зауваження та цінні поради, які ми намагалися врахувати щонайретельніше. Особливі слова нашої вдячності І. І. Ревері за величезну допомогу в технічному оформленні рукопису та підготовці його до друку.

Частина 1

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ВИМІРАХ

1. 1. Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг і дисциплінарну будову

Методологія як форма самосвідомості конкретної науки передбачає постановку нею питань передусім щодо власних змістових (онтологічних) меж і глибин, логічної організації знання, яке вона покликана продукувати, щодо своєї дисциплінарної будови. У пошуку відповідей на ці питання конкретна наука (наукова дисципліна) не лише констатує наявний стан речей, а й конструює себе, творить свій образ – як для самої себе, так і для реального та гіпотетичного споживача продукovanого знання. Причому робити це варто з урахуванням, зокрема, тієї обставини, що “сучасні наукові дисципліни є саме сучасними. Здебільшого вони постали як соціальні й інтелектуальні винаходи кінця XIX та XX ст.” Тому не можна виходити з припущення, “нібито наше сьогоднішнє знання, з його внутрішнім дисциплінарним поділом, становить кульмінацію невідворотного прогресу” [313, 13]. Іншими словами, потрібно враховувати, що багато соціогуманітарних наук “ще занадто молоді, аби вважати, що їхня структура в основному склалася” [198, 179].

Соціальна психологія належить, безперечно, до таких наук. Проблема її змістового обсягу, предметного простору або, простіше кажучи, царини, яку вона має досліджувати, завжди стоя-

ла і продовжує стояти з особливою гостротою. До цього спрчинилися розмитість, очевидна невиразність і, слід нарешті визнати, неадекватність її образу як наукової дисципліни, створеного, на жаль, зусиллями переважно самих соціальних психологів.

Ідеться про тлумачення соціальної психології як такої, що нібито за самою своєю сутністю, за самим своїм предметом є маргінальною чи “гібридною” галуззю наукового знання, що посідає проміжне місце між соціологією і психологією – науками, у надрах яких вона нібито зародилася, і через те мало не головна її місія полягає в тому, щоб слугувати для цих “батьківських” наук “мостом”, “коридором”, одне слово, сполучною ланкою [6; 215; 219; 240; 241; 314; 317]. За таким тлумаченням стоїть той факт (як буде видно з викладеного далі, історично випадковий), що у Сполучених Штатах Америки протягом кількох десятиріч соціально-психологічна проблематика розроблялася переважно (хоча й не тільки) вченими, котрі отримали як психологічну, так і соціологічну освіту. Працювали вони відповідно в наукових установах та колективах як психологічного, так і соціологічного профілю, викладали на факультетах як психології, так і соціології. Природно, їхні погляди на соціальну психологію і дослідницькі підходи помітно різнилися, що зрештою призвело до появи доволі химерних термінів-покручів: “психологічна соціальна психологія (ПСП)” і “соціологічна соціальна психологія (ССП)”. Поділ між цими двома соціальними психологіями закріпився й на інституціональному рівні: секції соціальної психології були створені як в Американській психологічній асоціації, так і в Американській соціологічній асоціації.

Ці дві американські соціальні психології розвивались як паралельні лінії, що майже ніде не перетиналися, доки в 60–70-х роках минулого століття загострення багатьох внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, з якими зіткнулися тоді Сполучені Штати, не поставило на порядок денний питання соціальної релевантності їх обох. Це, своєю чергою, спричинилося до появи на сторінках американської наукової періодики теми роздвоєння соціальної психології [34; 233; 436; 463; 494].

Першим чи принаймні одним із перших порушив її відомий соціолог, котрий плідно працював у галузі соціальної психології, – Т. М. Ньюком. У статті “Соціально-психологічна теорія: інтеграція

індивідуального і соціального підходів”, що нині вважається хрестоматійною, він розкритикував і соціальних психологів із психологічною освітою – за те, що “применшують або навіть ігнорують природу соціальної структури, членами якої є їхні випробувані”, і тих соціальних психологів, котрі отримали соціологічну освіту, – за те, що “не враховують біологічних та психологічних умов, за яких людські організми вибірково користуються своїм середовищем”, фактично уподібнюючи ці “організми” “порожнім посудинам, які заповнює культура”. Перспективу подолання наявних ганджів американської соціальної психології Ньюком убачав у тому, що вона в обох своїх версіях – психологічній і соціологічній – має повною мірою усвідомити “як реальність психологічних процесів, так і реальність соціальної організації”. “Мені б хотілось, аби розвиток соціальної психології йшов шляхом вивчення як психологічних, так і соціологічних проблем. Я чекаю на теорію, котра б ураховувала природу психологічних процесів не більшою і не меншою мірою, ніж реальні умови групового життя, в яких перебігають ці процеси”, – таким кредо завершував він згадану статтю [233, 17, 18, 31].

Слідом за Ньюкомом наведені тези з більшими чи меншими видозмінами потім неодноразово повторювали (до речі, далеко не завжди на нього посилаючись) інші американські автори, які переймалися темою роздвоєння соціальної психології [34; 143; 322; 333; 436; 463; 494]. При цьому (звернімо увагу!) психологічні процеси тлумачились як суто індивідуальні, несоціальні, що, за уявленнями американських соціологів, давало підстави відносити їх до царини психології, а “соціальні структури”, “умови групового життя” тощо мислились як виключно соціологічні сутності, тобто позбавлені власного психологічного змісту. “Систематичне встановлення зв’язків між особистістю і соціальною структурою означає не психологізацію останньої, а пояснення тих процесів, за допомогою яких соціальна структура впливає на індивідів”, – наголошував, наприклад, М. Л. Кон [143, 171]. За таких уявлень соціальну психологію і справді можна тлумачити як маргінальну галузь науки, сполучну ланку (“міст”, “коридор”) між соціологією і психологією. Однак питання в тому, чи потрібно приймати на віру такі уявлення.

На жаль, останнє якраз і сталося з багатьма не лише західними, а й радянськими, а згодом і пострадянськими вченими. Річ у тім, що поява в американських наукових журналах теми роздвоєння соціальної психології збіглася в часі з періодом відродження соціально-психологічної науки в колишньому СРСР. Ініціатори її відродження, зрозуміло, читали ці журнали, і дехто з них сприйняв це суто американське інституційне роздвоєння, а відтак і міф про зародження соціальної психології в лоні двох “батьківських” наук, мало не за її головну методологічну проблему – аж до твердження, що “розуміння предмета соціальної психології та її статусу в системі наук залежить від розуміння предметів як психології, так і соціології” [6, 22]. Тим самим соціальна психологія прирікалася на роль бідної пасербиці, котра змушена по крихті відвойовувати в “батьківських” наук свій не дуже зрозумілий предмет.

Особливо нав’язливо міф про “батьківські” науки та подвійну референцію соціальної психології насаджувався в загалом ґрунтовному і досі чи не найкращому підручнику Г. М. Андреевої, що перевидається досьогодні, пасаж із якого було щойно процитовано, а також у її наукових працях та підготовлених разом із співавторами хрестоматії [314]. Своєрідною парафразою цього міфу став і запропонований П. М. Шихіревим концепт *базової дисципліни*, згідно з яким американська соціальна психологія розвивається, мовляв, на базі психологічної науки, а західноєвропейська – на базі соціології. Цей концепт було використано автором як один із критеріїв розрізнення основних, на його думку, парадигм соціальної психології – пояснювальної та розуміючої [369].

Зі згаданих джерел тема подвійного походження та подвійного статусу соціальної психології перекочувала також у сучасну українську наукову та навчальну літературу [149; 219; 240; 241]. Щоправда, Л. Е. Орбан-Лембрик цілком слушно зауважує: “Визнання факту (?), що соціальна психологія базується, з одного боку, на соціології, а з іншого – на психології, зовсім не сприяло становленню соціальної психології як самостійної науки” [240, 13]. Проте, як бачимо, сам “факт” під сумнів не ставиться.

Найдивовижніше, що соціальні психологи в Україні та Росії уперто продовжують культивувати стереотип роздвоєння соціальної психології навіть тоді, коли висвітлювані ними реалії її сучас-

ного розвитку, здавалось би, спонукають про нього взагалі забути. Так, О. В. Якімова у вступі до хрестоматії, названої не без відтинку такого собі дисциплінарного мазохізму – “Соціальна психологія: саморефлексія маргінальності”, починає з того, що роглядає ті кардинальні зрушення, які намітилися в соціальній психології Північної Америки та Західної Європи внаслідок кризи 1970-х років. Слідом за європейськими авторами, котрих цитує, вона стверджує, що криза вирішилася доволі своєрідно, а саме (увага!) шляхом поділу дисципліни на дві соціальні психології, перша з яких дотримується “старої”, позитивістської парадигми, а друга спирається на засади соціального конструкціонізму [317, 8–9].

Отже, знову дві соціальні психології. Знову поділ, але вже зовсім інший. І якщо він такий значущий, як стверджує авторка, то колишнє розмежування на психологічну і соціологічну соціальну психологію навряд чи й заслуговує на увагу. Аж ні. Поговоривши про парадигмальні зрушення, О. В. Якімова повертається до давно заїждженої теми: “Уявлення про пошуки соціальною психологією свого “обличчя” буде неповним, якщо залишити осторонь межовий характер соціопсихологічного знання, його подвійну референцію. Виникнувши на стику двох самостійних наук, психології і соціології, західна соціальна психологія має сьогодні “два обличчя” – психологічне і соціологічне” [317, 11].

Така позиція укладачки хрестоматії позначилась і на доборі її матеріалів. Значну їх частину склали праці американських соціальних психологів соціологічної орієнтації, тобто соціологів, що ідентифікують себе як соціальних психологів. На тлі феєричних (хоч нерідко й спірних) методологічних новацій К. Джерджена та Р. Гарре їхні теоретизування виглядають, відверто кажучи, досить блякло. Якщо спробувати виділити головну інтенцію цих теоретизувань, то вона в сухому залишку полягає у пошуку відповіді на питання, як поєднати дві гілки американської соціальної психології (ПСП і ССП). Причому поєднати таким способом, щоб інституційно нічого не поєднувати, бо внаслідок поєднання “соціологічні” соціальні психологи втратять своє місце в соціологічних інституціях і не зможуть посісти його в інституціях психологічних.

Звичайно, цю інтенцію ретельно впаковано в респектабельні міркування про потребу збереження проблемних полів, особливого

кола інтересів, ключових понять ССП. І все ж відчувається ця інтенція цілком рельєфно, передусім у публікації Ш. Страйкера, який зізнається, що для ССП, котра почувається в соціологічному співтоваристві вельми незатишно – “існує в несприятливому, байдужому і навіть активно ворожому оточенні” [322, 210], об’єднання “двох психологій” було б рівнозначним катастрофі: соціологи-структуралісти з радістю позбулися б її на своїх факультетах, де й без того програми із соціальної психології користуються серед студентів дедалі меншою популярністю.

“Простіше кажучи, – продовжує Страйкер, – треба знати, яким за нинішніх обставин є стан здоров’я соціологічної соціальної психології... Сьогодні менше, ніж раніше, соціологів називають себе соціальними психологами, незалежно від того, співвідносять вони цей термін із загальною перспективою в соціології чи з її спеціальним підрозділом, <тоді як> колись секція соціальної психології в Американській соціологічній асоціації була найчисленнішою, а кількість її членів більш ніж удвічі перевищувала нинішню (близько 400 осіб)... Далі стає все очевиднішим, що значний відсоток дослідників, чия робота має саме соціально-психологічну спрямованість, вважають за краще оперувати зумисне вузькими спеціальними поняттями, ледь не демонстративно доводячи, що їхні інтереси ніяк не пов’язані із серйозними проблемами соціально-психологічної теорії, а стосуються окремих змістових тем” [322, 209].

Наведені цитації недвозначно засвідчують: обстоювання особливого статусу ССП пояснюється, якщо скористатися термінологією сучасних методологів науки, радше не когнітивними, а суто соціальними причинами: її адепти не хочуть втратити свого “місця під сонцем”. А з когнітивного погляду ССП стає просто нецікавою для соціології, не потрібною їй галуззю, що й закономірно. Адже такі напрями соціології, як символічний інтеракціонізм, феноменологія, соціальний конструкціонізм тощо, досліджують де-факто те ж саме, що й соціальна психологія, – психологічні аспекти соціального (байдуже, визнають це чи ні). То навіщо в системі соціологічного знання ще й вона?

Деактуалізувалася й теза про потребу врівноважування обмеженої у своїх методологічних підходах психологічної версії соціальної психології соціологічною версією як більш соціальною. Адже становище в американській ПСП, попри всі можливі засте-

реження, істотно змінилося відтоді, як її критикував Т. М. Ньюком за ігнорування соціальної структури: “психологічні” соціальні психологи перестали зациклюватися лише на лабораторному експерименті, вони вийшли в поле, вивчають особистість і міжособові стосунки в умовах реальних соціальних груп. Тобто ігнорування якщо й спостерігається, то меншою мірою, ніж раніше.

З огляду на все зазначене вище проблема двох соціальних психологій і, отже, їх інтеграції, взаємодоповнення тощо стає проблемою вчорашнього дня. Навіть для США, не кажучи вже про Західну Європу, де така проблема взагалі не стояла.

Проте стереотип подвійного походження і статусу соціальної психології виявився на диво живучим. На нього натрапляємо не лише у працях соціологів та психологів, а й у наукознавчих джерелах. Зокрема, відомий французький фахівець у галузі методології соціальних наук М. Доган, досліджуючи явище їх гібридизації, відносить до гібридних наукових дисциплін чи не в першу чергу соціальну психологію, стверджуючи, що її виникнення на стику із соціологією “позбавило колишню психологію величезної території” [87, 5].

Проти таких уявлень рішуче виступає, однак, його співвітчизник, один із найвидатніших соціальних психологів сучасності С. Московічі. “У соціальній психології бачать засіб заповнення пробілів: з одного боку, дати внутрішній світ соціальному суб’єктові, а з другого – повернути індивідуального суб’єкта в зовнішній світ, тобто у світ соціальний. Психологія для одних і соціологія для інших – така нібито природа соціальної психології. За такого підходу соціальна психологія виявилась би водночас і гібридом, і наукою, що підбирає послідки, не використані іншими науками, близькими до неї”, – пише Московічі і додає: “якщо врахувати все – і її сьогоднішня, і її минула, – стає зрозуміло, що цей імідж гібрида – не її імідж” [222, 25–26].

Становить інтерес також точка зору авторитетного британського історика науки Р. Сміта: *“соціальна психологія в принципі є загальною дисципліною, що лежить в основі спеціальних дисциплін – психології та соціології”*¹ [312, 289]. Звичайно, із цією точкою

¹ При цьому Р. Сміт вважає, що ні соціологія, ні психологія не є незалежними одна від одної самостійними дисциплінами.

зору можна сперечатися. Але погодьмося, “лежить в основі” – це дещо інше, ніж є міждисциплінарною (маргінальною) галуззю, похідною від “батьківських” наук, їх гібридом чи “коридором”, яким соціологія і психологія між собою сполучаються.

Принципово новий погляд на місце в системі наук та міждисциплінарні зв’язки психологічної науки загалом, а відтак і соціальної психології, пропонує відомий російський психолог А. Л. Журавльов [101]. Наскільки нам відомо, він уперше, принаймні серед психологів, зважився відкрито заявити: психологія не має і не може мати монополії на пізнання психічного. Його паралельно з нею тією чи іншою мірою вивчають найрізноманітніші науки – від генетики та нейрофізіології до соціальних наук. Наголосимо: соціальних наук у цілому, а не лише соціології. Звідси, за Журавльовим, випливають як потреба, так і реалії міждисциплінарних зв’язків психологічної науки та її окремих галузей, серед котрих одне із чільних місць посідає соціальна психологія.

Ми тут не маємо змоги детально аналізувати далі концепцію цього вченого. Однак важливо зазначити, що в ній дістає оригінальне пояснення, зокрема, інституціалізоване “вкорінення” соціальної психології у структурі соціологічного знання. Це “вкорінення” розглянуто як певний рівень чи особливу форму міждисциплінарних зв’язків, що реально склалися між психологією та іншими науками. Причому не лише соціальними. Так само “вкорінилася” в технічних науках інженерна психологія (як технічна спеціальність!), у медичних – клінічна психологія, у медичних і біологічних – психофізіологія². Однак попри “вкорінення” в інших науках усі ці галузі продовжують розвиватися водночас і передусім як психоло-

² До речі, мабуть, і соціальна психологія “вкорінилася” не тільки в соціології. Ще в 1988 р. Р. Тернер, висловлюючи стурбованість з приводу її цілісності, зауважував, що соціальна психологія “налічує одну, дві й більше дисциплін” [333, 154]. Показово також, що, як свідчать наші підрахунки, протягом 1991–2011 років в Україні за спеціальністю “Соціальна психологія, психологія соціальної роботи” та спорідненими з нею спеціальностями (політична психологія, організаційна та економічна психологія) було захищено 183 дисертації, а в межах інших спеціальностей (соціальна філософія та філософія історії, етнологія, релігієзнавство, генетика тощо) соціально-психологічні за змістом роботи захистив 201 пошукач.

гічні дисципліни. Такий, сказати б, незвичний, нетрадиційний тип міждисциплінарності А. Л. Журавльов характеризує як притаманний саме психології [101, 21].

Але якщо психологія не має монополії на пізнання психічного, то чим тоді і вона, і соціальна психологія як її складова відрізняються від інших наук, які теж його вивчають? На нашу думку, тим, що для психології та відповідно для соціальної психології психічне становить *предмет вивчення*, тоді як у межах інших наук його дослідження виконує хоч нерідко й важливу, але *допоміжну функцію*. У цьому легко переконалися, звернувшись іще раз до праць соціологів, що переймаються соціально-психологічною проблематикою. Як констатує О. В. Якімова, пріоритетною темою їхніх метатеоретичних міркувань є пошук соціопсихологічного алгоритму, корисного для соціології [317, 14]. Про це саме говорить, формулюючи цільове призначення своєї статті, Р. Тернер: “Моя головна мета полягала в тому, щоб здійснити інвентаризацію найважливіших в історичному плані підходів до вивчення особистості в суспільстві під кутом зору завдань побудови такої теорії соціальної динаміки, де особистість виступала б як проміжна змінна” [333, 154]. Зрозуміло, означена постановка питання (особистість і, ширше, психічне як таке – лише проміжна змінна) ніколи не може бути прийнятною для професійного психолога. А тому й усі проекти інтеграції ССП та ПСП були і є апіорі приреченими на невдачу.

Отже, соціальна психологія, як і кожна покликана до життя суспільною практикою наука, має визначати свій предмет, свій змістовий обсяг самостійно, виходячи з розуміння власних теоретико-методологічних підстав та історії власного розвитку, а не з розуміння предметів наук, що з нею межують, як це видається деяким шановним колегам.

Але перш ніж дати визначення предмета соціальної психології, вважаємо за необхідне розставити крапки над “і” стосовно міфу про її походження, що потребуватиме бодай короткого історичного екскурсу. Короткого, бо в подальших розділах питання передісторії та історії соціальної психології будуть розглянуті значно докладніше. Тут же ми їх заторкнемо лише побіжно, так би мовити, забігаючи наперед. Але зробити такий історичний екскурс конче

потрібно з теоретико-методологічного погляду, адже, за афористичним висловом І. Лакатоса, методологія без історії порожня, як і остання без методології – сліпа [176, 457].

При цьому зауважимо, що у вивченні історії наукових дисциплін зазвичай домінує так звана стратегія презентизму, яка розглядає ідеї й теорії минулого з позицій сьогодення. Ця неодноразово критикована стратегія у багатьох випадках є виправданою, адже без неї часом узагалі неможливо окреслити об'єкт історико-наукового пізнання. Проте її не слід абсолютизувати. У розвитку тієї чи тієї наукової дисципліни нерідко виникають ситуації, коли потрібно йти від протилежного: поглянути на сучасне цієї дисципліни з позицій її минулого. Така своєрідна ревізія сучасного з погляду відповідності первинному проекту видається вкрай необхідною для дальшого розвитку соціальної психології і передусім для уточнення її змістового обсягу, предметного поля.

Маємо погодитися з В. І. Подшивалкіною в тому, що сьогодні “звернення до класики науки – це характерна риса всіх наукових дисциплін. Одна з причин пов’язана з тим, що нагромаджуваний емпіричний матеріал призводить до втрати цілісного сприйняття явища, котре вивчається; повернення ж до витоків у цьому разі є поверненням до ще не цілком препарованого об’єкта, коли через історичні причини класики ще такою мірою не вимотані частковостями і бачать об’єкт у хоч трохи цілісному вигляді. Крім того, з’являється можливість виявити логіку того, що в цих теоріях мало відбиток часу, а що витримало випробування часом. Іншими словами, звернення до історії дає змогу відділити частковості від усезагального” [264, 40].

До цього додамо, що, згідно з висновками С. О. Кравченка, традиційний – лінійний – підхід до старіння соціального знання більше не працює, оскільки ускладнення соціуму спонукає вчених до постійного перевідкриття, здавалось би, історично вичерпаних ідей. Відтак соціальне знання переходить з історично-контекстуального у *позачасовий час*³ існування, в нову рефлексивну темпоральність, яка домінує нині [162, 16]. Те саме, безперечно,

³ Термін уведено М. Кастельсом [408].

можна сказати і з приводу психологічного, зокрема соціально-психологічного, знання.

Отже, у гранично спрощеній, вульгаризованій інтерпретації, з-поміж апологетів якої можна назвати, скажімо, Р. Пенто й М. Гравітца, міф про походження соціальної психології має такий вигляд: було дві науки – психологія і соціологія, одна аналізувала природу людини, друга – природу суспільства, потім виникла соціальна психологія, яка аналізує відношення людини та суспільства [279, 163]. Насправді ж усе було не зовсім так, а точніше – зовсім інакше. Це яскраво простежується на прикладі одного з визнаних батьків-засновників соціології – Еміля Дюркгайма (1858–1917), відомого своїм так званим антипсихологізмом.

Цей антипсихологізм був досить дивним, як на сучасного соціолога. За Дюркгаймом, уся соціологія цілком – це *колективна психологія* [413, 47]. У чому ж справа? А в тому, що на той час соціології як такої ... ще просто не було (проект її створення був лише проголошений О. Контом, і саме тому Дюркгайма справедливо вважають одним із її засновників). А психологія, щоправда в початковому стані, вже була. Історичним фактом є те, що її відокремлення від філософії та фізіології *передувало* виділенню соціології в самостійну дисципліну [64, 22]. Однак тодішня психологія, ще “намертво” прив’язана до фізіології родинною пуповиною, повністю зводила психічні явища до суто індивідуальних⁴. Дюркгайм же цікавився передусім такими явищами, як “колективна свідомість”, “колективні уявлення”, “колективні почуття”, “колективна увага” тощо. І виступав він насправді не проти психології, а проти зведення цих явищ до індивідуально-психологічних: “Ми не бачимо жодної неадаптивності в тій думці, що соціологія є психологією, якщо тільки при цьому додати, що соціальна психологія має свої власні закони, які відрізняються від законів індивідуальної психології” [413, 47]. Тому Дюркгайма правомірно вважати рівною мірою й засновником соціальної психології [див. 369, 194].

Подібні до висловлюваних ним ідей можна виявити (що є вельми важливим під кутом зору відродження традицій вітчизняної

⁴ Як можна було побачити з викладеного вище, таке розуміння психічних явищ властиве й багатьом сучасним ученим, зокрема американським.

соціальної психології) і в історії української соціогуманітарної думки. Зокрема у працях Б. О. Кістяківського, який вважав, що “кожна сім’я і суспільство, кожне громадянське об’єднання або професійне товариство базується на спільності психічних функцій їхніх учасників” [цит. за: 371, 380], та А. С. Звоницької. Обстоюючи неможливість абстрактного протиставлення особи і суспільства, вона послідовно доводила, що психічне є не просто чинником суспільного життя, а його основою – у тому сенсі, що всі суспільні відносини, всі людські стосунки, всі соціальні зв’язки мають психологічну природу [108].

Тобто те, що ми сьогодні називаємо соціологією, і те, що називаємо соціальною психологією, спочатку формувалось як одна галузь наукового знання, і соціальної психології було в ній вочевидь більше. Біля витоків цієї галузі стояли видатні мислителі, корифеї суспільної думки, що мали здебільшого філософську, юридичну та філологічну освіту і дуже широке коло наукових інтересів. Тому однозначне віднесення їх, як це часто нині робиться, до соціологів, психологів чи соціальних психологів є вельми проблематичним, іноді недостатньо коректним або й узагалі курйозним. Так, у згадуваної вже О. В. Якимової читаємо, що серед батьків-засновників соціальної психології “були як відомі психологи (Тард, Лебон, Фрейд, Левін, Олпорт), так і класики соціологічної думки (Дюркгайм, Мід, Кулі, Гоффман)” [317, 11]. Тут маємо цілий букет натяжок, пересмикувань, а то й відвертих нісенітниць. Адже, наприклад, Тарда й Лебона в довідкових виданнях називають найчастіше соціологами, інколи соціальними психологами (і водночас соціологами, криміналістами тощо), але *ніколи* – психологами, якими вони в традиційному розумінні й не були, а філософ за освітою Дж. Мід, як відомо, *ніколи* не вважав себе соціологом⁵; протягом усієї своєї університетської кар’єри він викладав соціальну психологію і як соціолог здобув визнання лише посмертно, після публікацій Г. Блумера, котрий оголосив його вчення символічним інтеракціонізмом [див. 414, 123]. А от учених, яких можна беззастережно назвати “відомими психологами”, серед авторів перших

⁵ З огляду на це, між іншим, спірною є й теза про те, що інтеракціоністська орієнтація в соціальній психології має соціологічне походження [8, 28].

соціально-психологічних теорій, що з'явилися на рубежі XIX–XX ст., за винятком Вільгельма Вундта (1832–1920), якраз і не було. І, напевно, саме через те галузь наукових знань, про яку йдеться, спершу почала оформлюватись як соціологія, а не як соціальна психологія.

У своїй соціологічній іпостасі вона дедалі більше “об’єктивувала” свій предмет, убачаючи його в соціальних інститутах і соціальних статусах, утім не відмовлялася повністю і від пізнання суб’єктивних, тобто психологічних, аспектів суспільного життя⁶. Той же Е. Дюркгайм еволюціонував саме в цьому напрямку. На певному етапі цієї еволюції він почав бачити суть соціології в аналізі соціальних інститутів, бо, прагнучи виявити закони суспільного життя, дійшов висновку, що сучасна йому соціальна психологія “скоріше є лише словом, яке позначає всілякі загальні розмірковування, суперечливі, неточні й без визначеного об’єкта” [94, 56]. Однак разом із тим Дюркгайм сформулював і концепцію колективних уявлень, яка за всіма ознаками є, безперечно, соціально-психологічною.

Предмет соціології визначають нині як соціальну реальність у єдності її об’єктивних і суб’єктивних вимірів [324], а для соціологів постмодерністської орієнтації взагалі існують лише суб’єктивні виміри (сенси і значення, які учасники суспільного процесу приписують своїм стосункам та діям [22; 53]). Але ж і соціальна психологія вивчає не що інше, як соціальну реальність у її суб’єктивних вимірах. Тому сфери досліджень сучасної соціології та соціальної психології неминуче перетинаються, взаємонакладаються. І саме з тієї ж причини відносини соціальної психології із соціологією – це радше не міждисциплінарні, а *конкурентно-взаємопроникні зв’язки* (взаємно запозичуються підходи, методи, методики і т. ін.), що, на нашу думку, цілком допустимо в постмодерністському методологічному дискурсі.

Це, звичайно, не означає, що соціологія повністю вичерпує суб’єктивні виміри соціальної реальності як *предмет дослідження*.

⁶ Якби соціологія відмовилась од вивчення цих аспектів, то мала б вигляд, що не має нічого спільного із сьогоденням, адже не могла би спиратися навіть на свій головний метод – масові опитування, які відображають здебільшого не що інше, як певний зріз *психіки* людських спільнот.

Навряд чи вона спроможна їх вичерпати – принаймні доти, доки мислитиме ці виміри як проміжні змінні. Однак якби соціологія почала мислити їх інакше, то була б уже не соціологією, а якимось варіантом соціальної психології. Утім, то її власний клопіт.

А ми наголосимо ще раз, що соціальній психології, аби випростатися на повен зріст і не комплексувати з приводу мнимої маргінальності, належить визначатися зі своїм предметним, змістовим обсягом самостійно, з упевненістю у власних силах, а не ламати голову над тим, як випадково не ступити на територію сусідніх наук. І точкою відліку у визначенні цього обсягу має слугувати, на наше переконання, історія соціально-психологічної думки класичного періоду – та соціально-психологічна класика, котра була, за В. І. Подшивалкіною, ще не вимотана частковостями і, отже, могла бачити свій предмет цілісно, як того вимагали суспільні очікування та запити.

Не будемо намагатися “підправити” цю історію: перші, класичні, соціально-психологічні теорії (Дюркгайма, Вундта, Лебона, Тарда), популярності яких сучасний науковець може хіба що позаздрити, як відомо, не містять визначень предмета соціально-психологічної науки. Проте їх аналіз не залишає сумніву, що ці автори вивчали чи (якщо так комусь більше подобається) намагалися вивчати психічні явища, емпіричними референтами (носіями) яких є не тільки або й не стільки окремі індивіди, а більш чи менш великі зібрання та об’єднання людей (так звані натовпи, етноси тощо). Такі явища найчастіше називають *надіндивідуальними*, хоча можливі й інші терміни. Наприклад, А. Маслоу послуговувався поняттям “трансперсональні феномени”⁷ [213].

Ми схильні вважати, що найвагоміший крок для дальшого вивчення цих явищ зробив один із творців теорії психології мас – Гюстав Лебон (1841–1931), який фактично вперше концептуально осмислив та переконливо описав їх як емпіричну, чуттєво сприйману реальність. Тим самим він, по суті, здійснив досі належно не

⁷ Зрозуміло, термін “трансперсональні” має дещо інший смисловий вимір, ніж “надіндивідуальні”, але загалом ідеться про близькі, можна сказати однотипні, психологічні реалії.

оцінене⁸ епохальне наукове відкриття, на тлі якого всі його надмірні емоції та одіозні політичні оцінки, що піддаються нещадній критиці дотепер, видаються геть другорядними. Звичайно, й до Лебона чимало писали про колективну душу, групову свідомість. Звичайно, це відкриття було підготовлене багатовіковою філософською традицією голістичного способу мислення, найяскравішим утіленням якої стало гегелівське вчення про “об’єктивний дух”. На основі вчення Гегеля в Німеччині й склалася теорія психології народів (М. Лацарус, Х. Штейнталь, В. Вундт), з якою був добре обізнаний Лебон. Але психологія народів постулювала вельми абстрактні уявлення про надіндивідуальну психіку, допускала можливість її вивчення лише в опредметненому у продуктах культури вигляді (мистецтво, релігія, мова, міфи, звичаї тощо). А Лебон досягнув і відтворив цю абсолютно не пізнану на той час реальність як багатоманіття натуральних (“живих”) форм, що в принципі можуть вивчатися науковими методами у польових умовах, хоч і не запропонував таких методів.

Ідеями пізнання надіндивідуальних психічних явищ, їхнього впливу на індивідуальну психіку були просякнуті й інші з перших соціально-психологічних теорій, що виникали на рубежі XIX–XX ст. Проте вже на початку 1920-х років, коли соціальна психологія заявила про себе як експериментальна дисципліна, вона категорично розірвала із цими ідеями, тим самим різко звузивши свій предмет. “Соціальна психологія – це наука, котра вивчає поведінку індивіда тією мірою, якою його поведінка стимулює поведінку інших індивідів або є реакцією на їхню поведінку; і котра описує свідомість індивіда як усвідомлення соціальних об’єктів і соціальних реакцій”, – декларував провісник експериментального етапу в розвитку соціальної психології американець Флойд Оллпорт [397, 12].

Предмет соціально-психологічних досліджень було зведено, по суті, до індивідуальної поведінки, зумовленої впливом або й простою присутністю інших людей. А та частина втраченого соціальною психологією змістового обсягу, яку почали позначати тер-

⁸ Єдиним прецедентом гідного визнання наукових заслуг Г. Лебона є книга С. Московічі “Доба натовпів” [221].

міном “колективна поведінка”, повністю відійшла до соціології. При цьому остання вивчала колективну поведінку переважно під кутом зору виникнення та закріплення її нових форм як елементів соціального ладу [30, 170]. Психологічне наповнення цих форм мало цікавило соціологів. Як наслідок, про психологічну феноменологію багатьох проявів надіндивідуальної активності людей ми сьогодні знаємо не більше того, про що писав свого часу Лебон. Такою є справжня ціна звуження соціальною психологією свого предмета, хоча це звуження в зарубіжній соціально-психологічній історіографії й досі нерідко оцінюється як беззастережно продуктивне [452].

Метаморфозу різкої переорієнтації соціальної психології на вивчення індивідуальної поведінки та міжіндивідуальної взаємодії зазвичай пояснюють позитивістськими настановленнями американських учених, що вело до абсолютизації ними лабораторного експерименту (зрозуміло, непридатного для вивчення реальних форм колективної поведінки), а також негативною реакцією широких наукових кіл на умоглядний, спекулятивний характер перших соціально-психологічних теорій [6; 219; 369]. Безперечно, такі причини були одними з головних. Однак не єдиними. Передумови звуження предмета соціальної психології містили, як не дивно, й самі ці теорії, точніше деякі з них, зокрема теорія психології мас у версії Габрієля Тарда (1843–1904).

На відміну від Лебона і Дюркгайма Тард не визнавав реальності за такими поняттями, як “душа натовпу” чи “колективна свідомість”, він тлумачив психологічну єдність спільноти (маси, натовпу) лише як наслідок ототожнення кожним її учасником себе з лідером (“вождем”) цієї спільноти. “У колективній душі немає нічого таємничого та загадкового: це просто душа вождя”, – наполягав Тард [цит. за: 221, 216]. Тобто надіндивідуальне зводилося до суми індивідуальних імітацій спільного об’єкта наслідування, що робило зайвою постановку питання про групу, спільноту як певні цілісності, давало підстави сприймати їх як епіфеномени або й поняття, котрі не відображають жодних емпіричних реалій. І звідси вже був лише крок до підміни групової поведінки, надіндивідуальних психічних явищ суто індивідуальними (міжіндивідуальними) взаємодіями, які можна вивчати експериментально, в лабораторних

умовах. Тож не варто особливо дивуватись і з того, що трохи згодом німецький психолог В. Мьоде дав своїй монографії, здавалось би, абсолютно неймовірну назву – “Експериментальна психологія мас: внесок в експериментальну психологію групи” [467]. До речі, цю монографію він видав за кілька років до виходу в світ “Соціальної психології” Ф. Оллпорта, у якій було сформульовано процитоване вище визначення, і справив на останнього, як зазначають А. Кругланські та В. Штрюбе, значний вплив [452, 4]. Отже, схильністю зводити предмет соціальної психології до індивідуальної свідомості та поведінки грішили не тільки американські вчені. До цього доклали рук, як бачимо, і класики європейської соціально-психологічної думки.

Та, хоч би як там було, саме дефініція Ф. Оллпорта на кілька десятиріч окреслила пізнавальну територію соціальної психології, її змістовий обсяг. Із більшими чи меншими видозмінами цю дефініцію потім відтворювали інші автори. Щоправда, під впливом бігевіоризму із неї повністю “випарувалася” свідомість, залишилася лише поведінка. Наведемо найбільш типові приклади:

- “соціальною психологією є наукове вивчення досвіду і поведінки індивіда у зв’язку з дією на нього соціального стимулу” [489, 8];
- “соціальна психологія – це підрозділ психології, пов’язаний з конкретно-науковим вивченням поведінки індивідів як функції соціальних стимулів” [446, 1];
- “об’єктом соціальної психології є вивчення залежності та взаємозалежності між індивідуальними поведінками” [500, 3].

Узагальнивши подібні визначення, Гордон Оллпорт дійшов висновку, що “переважна більшість соціальних психологів розглядають свою дисципліну як спробу зрозуміти і пояснити, який вплив справляє на думки, почуття та поведінку індивідів дійсна, уявлювана або гадана поведінка інших” [396, 3]. Таке обмежене розуміння предмета соціально-психологічної науки в 1970-х роках викликало гостру критику з боку західноєвропейських учених (С. Московічі, Г. Теджфел, Р. Гарре та ін.), які зініціювали так званий антиамериканський бунт у соціальній психології. Вони змістили акцент аналізу на широкий соціальний контекст, реальні (неекспериментальні) ситуації взаємодії людей, міжгрупові стосун-

ки, однак їм так і не вдалося визначити її предмет бодай таким чином, аби він повною мірою увібрав у себе змістовий обсяг перших соціально-психологічних теорій, не кажучи вже про відображення її сутності як наукової дисципліни.

Наприклад, С. Московічі 1970 року писав: “Я пропоную розглядати як головний предмет дослідження, характерний виключно для психосоціології (тоді він послуговувався цим терміном. – *Авт.*), усі явища, які належать до *ідеології комунікації*⁹, з погляду їхньої генези, структури та функцій” [цит. за: 222, 19–20]. Певне, відчуваючи недостатність такого визначення, Московічі у своїх подальших працях неодноразово його уточнював і змінював: “Царина дослідження соціальної психології – це групи та індивіди, які творять свою реальність, керують одне одним і створюють як зв’язки, що їх поєднують, так і відмінності, які їх розмежовують” [469, 60]; “*Соціальна психологія – це наука про явища ідеології* (когнітивні явища та соціальні уявлення) *і комунікативні феномени*. Усе це – на різних рівнях ... людських стосунків: стосунків між індивідами, між індивідами та групами і між групами” [222, 20]; “Соціальна психологія – це наука про соціальні уявлення, які об’єднують індивідів, заряджають їх енергією та надають сенс існуванню суспільства” [224, 7].

Якись із цих визначень більш вдалі, особливо ті, де поряд з індивідами робиться наголос на групах; якісь менш вдалі. Та наврояд чи бодай котресь із них можна вважати цілком задовільним, тим паче останнє, що демонструє типовий приклад того, на жаль, поширеного у сфері психологічної науки гносеологічного явища, яке А. В. Юревич називає розтягуванням центральної категорії часткової психологічної теорії на всю психологічну реальність [383, 180]. У даному разі такою категорією виступають соціальні уявлення.

На нашу думку, далеко не безспірними є також намагання С. Московічі окреслити предметний простір соціальної психології за допомогою постулату, згідно з яким від інших наук її відрізняє особливий соціально-психологічний підхід [222; 223]. Особливість його

⁹ Згідно з пізнішими поясненнями, які давав С. Московічі, такими явищами є системи уявлень та атитюдів [222, 20].

полягає нібито в тому, що замість двочленної опозиції “суб’єкт – об’єкт”, успадкованої від класичної філософії, соціальна психологія вводить тричленне відношення: індивідуальний суб’єкт – соціальний суб’єкт – об’єкт. Але ж хіба не таке саме відношення аналізує й сучасна соціологія, особливо якщо взяти до уваги таку її галузь, як соціологія особистості? Отже, мабуть, специфіку соціально-психологічного підходу слід шукати все ж не у відношеннях суб’єктів різного рівня з об’єктами, а в його спрямованості на з’ясування психологічної феноменології суб’єктів та їхньої взаємодії.

Надмірна звуженість одних, як і невиразність інших дефініцій предмета соціальної психології, на що досі хибують зарубіжні публікації, негативно позначаються на логіці організації соціально-психологічного знання, заважають зведенню його довершеної дисциплінарної будови. Ілюстрацією справедливості цієї тези, гадаємо, може слугувати ситуація з тематикою психології мас, яку наприкінці ХХ ст. буквально відродив з небуття, дав їй “друге дихання” все той же С. Московічі. Його “Доба натовпів” стала справжнім гімном цій течії соціально-психологічної думки, котру він прирівняв за історичним значенням до політичної економії, стверджуючи, що ідеї цих “двох наук про людину” склали історію, “абсолютно конкретно вказавши на події нашої епохи” [221, 28]¹⁰.

Однак у виданому за редакцією С. Московічі підручнику із соціальної психології, що витримав багато перевидань, зокрема й російською мовою, для психології мас усупереч очікуванням віднайшлося лише вельми скромне місце в останній, присвяченій прикладним напрямам соціально-психологічної науки частині – поряд із такими хоча й важливими, але далеко не наріжними темами, як расова дискримінація, пропаганда, поширення чуток тощо [316]. Тобто навіть у тих випадках, коли на Заході вже й визнають правомірність розроблення тематики на кшталт психології мас, вона все одно не входить в основне “тіло” соціально-психологічного знання.

¹⁰ В іншій публікації Московічі твердить, що серед усіх наук за рівнем впливу на суспільство із соціальною психологією може зрівнятися лише політична економія [222]. Зіставлення цих двох думок не залишає сумніву, що впливовість соціальної психології автор пов’язує передусім із теорією психології мас, а не із сучасними соціально-психологічними течіями та напрямками.

На цьому тлі у значно вирашнішому світлі постає вітчизняна традиція побудови соціальної психології як наукової та навчальної дисципліни, що склалася ще за часів СРСР. Автори переважної більшості російських та українських підручників виокремлюють у соціально-психологічному знанні одні й ті самі структурні елементи, хоч і подають їх у різній послідовності:

- соціальна психологія особистості;
- психологія міжособового спілкування та міжособової взаємодії;
- психологія малих груп (інколи поряд із малими виділяють також середні групи);
- психологія великих груп і масових явищ;
- психологія міжгрупової взаємодії [6; 102; 215; 241; 244].

Тобто в основу структури соціально-психологічного знання кладуть базисну категоріальну тріаду “особистість – група – взаємодія (спілкування)”.

Беручи до уваги історичні традиції соціально-психологічної думки і ту картину онтології психічного, що в ній зафіксована, такі уявлення про змістовий обсяг соціальної психології можна вважати на сьогоднішній день найбільш повними і найкраще логічно впорядкованими. Вони викристалізувалися в процесі дискусій щодо предмета соціальної психології, які точилися в Радянському Союзі наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. І тим, що ці уявлення сформувалися саме в такому вигляді, світова соціально-психологічна наука має завдячувати радянським соціальним психологам. У цьому їхня безперечна історична заслуга – попри те, що загалом їхній теоретичний та емпіричний доробок ні за кількістю, ні за якістю не йде в порівняння зі здобутками американської та західноєвропейської соціально-психологічних традицій.

Що ж стосується власне *предмета* соціальної психології як такого, його формулювання, то тут радянські соціальні психологи істотно не просунулися вперед порівняно із західними. Звернімося до найбільш відомого визначення, що належить Г. М. Андреевій, розтиражованого в підручниках інших авторів та в довідкових виданнях. Згідно з ним, предметом соціальної психології є закономірності поведінки та діяльності людей, зумовлені включенням їх до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп [6,

11]. Неважко помітити, що воно має ті самі ганджі, слабкі місця, що й розглянуті вище визначення західних авторів.

Уразливість таких визначень бачиться в тому, що вони, по-перше, окреслюють радше коло емпіричних об'єктів соціально-психологічного дослідження, ніж ті явища, які потрібно досліджувати; по-друге, описують функціонування цих об'єктів у категоріях (поведінка, діяльність, комунікація), які допускають елімінацію психічного. Присутність психології в таких визначеннях не відчувається або відчувається геть невиразно, що й дає підстави для тлумачень соціально-психологічної науки як гібридної дисципліни, яка є трохи психологією, трохи соціологією, а в підсумку – ні сим, ні тим. Не рятують становища й спроби визначення предмета соціальної психології за допомогою категорій на кшталт “соціально-психологічна реальність” [240], що самі потребують визначення.

Тому, аби перестати бути ні сим, ні тим, соціальна психологія має чітко позиціонувати себе як *психологічну науку про соціальне, про його внутрішній (психічний) зміст* у всьому багатоманітті витоків і проявів останнього. Іншими словами, предмет соціальної психології має охоплювати все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки “намацує” в цій царині, – від парадоксу Лап'єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого. У її предметі слід урахувувати і ту первинну зрошеність і нероздільність індивідуальних психічних процесів, що, згідно з ученням С. Л. Франка, втілюється в першодності “ми” [349, 68]; і той “найглибший ґрунт спільного”, на основі якого, за В. А. Роменцем, тільки й стає можливою людська унікальність та неповторність [286, 77]; і те, що особистість, як доводить С. Д. Максименко, починається з любові, з духовної єдності двох люблячих істот, тобто задовго до фізичного народження і навіть зачаття [205, 73, 101–103].

З огляду на це в низці попередніх публікацій [244, 11–30; 301, 13–36, 51–60] ми запропонували визначати предмет соціальної психології як *індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки*.

Масмо зауважити, що таке визначення закономірно веде до розширення уявлень про онтологію психічного, зокрема його надіндивідуальних проявів. Розуміємо: це питання далеко не просте і навіть у певному сенсі дражливе, адже визнання онтології надіндивідуальної психіки завжди було каменем спотикання для психологів, вихованих на уявленнях про психіку як функцію високоорганізованої матерії. Але, по-перше, чи доречно й надалі цю високоорганізовану матерію зводити до ізольованого в черепній коробці мозку окремого індивіда? Психологічній науці, причому аж ніяк не лише релігійно-містичного спрямування, давно відомі ідеї, що відходять від такого розуміння субстрату психічного, наприклад, ідеї теорії поля К. Левіна [180] чи тлумачення О. М. Леонтьєвим психіки як функціонального органу діяльності, а не мозку¹¹. Згадані ідеї вочевидь не менш “фантастичні” від концепту колективної душі і з успіхом можуть бути поширені на неї ж. Ніщо не заважає тлумачити її, скажімо, як той же функціональний орган діяльності. Це, власне, й роблять В. П. Зінченко та Є. Б. Моргунов, говорячи, що душа, психіка, свідомість можуть розглядатись як функціональні органи не лише індивіда, а й соціуму [112, 121].

А по-друге, ще невідомо, чого більше в упередженому ставленні до надіндивідуальних психічних явищ – принципових сумнівів щодо їх реальності (заснованих на відсутності фізіологічних доказів існування їхнього субстрату) чи небажання порушити своєрідне табу на вивчення цієї реальності. Наявність такого табу недвозначно підтверджує С. Московічі: “Про психологію мас судять так, коли б ішлося про астрологію, незважаючи на те, що найвидатніші мислителі й класики психології займалися нею. Я гадаю, це тому, що вона недоступна експериментальній верифікації або математичному вираженню. Проте можна також перевернути це твердження, заявивши, що її положення і не намагалися верифікувати або надати їм математичного вираження саме для того, щоб закріпити табу. Зневажливий смисловий відтінок, якого набула вокабула “психологія мас”, виявляє страх перед нею і, в кінцевому підсумку, перед людьми, солідарними із суспільством” [221, 22].

¹¹ О. М. Леонтьєв стверджував, що не можна заганяти свідомість “під черепну кришку”, оскільки це означає “загнати її в труну” [86, 308].

Утім, постає й інше питання: а чи так уже потрібно завжди докопуватися до субстрату психічних явищ, аби їх вивчати? Занепокоєння з приводу субстрату стало просто-таки нав'язливою ідеєю, гносеологічним комплексом психологів, тоді як, приміром, соціологічне мислення зазвичай цією проблемою особливо не переймається. “Соціологія навіть на теоретичному рівні займається вивченням *суспільства* в його різних утіленнях (хай то будуть соціальні норми, цінності, інституції, дії, взаємодії, агенти, актори тощо), а не природи *суспільства*”, – зазначає О. Б. Гофман [65, 22]. В онтологічному плані соціологічне мислення цілком задовольняється гранично абстрактними категоріями на кшталт “соціального цілого”, “соціальної реальності”, “соціальної форми руху матерії”. Тим часом очевидно, що в цих зовні респектабельних категоріях, які забезпечують соціологам гносеологічний спокій з приводу онтології, насправді не більше емпіричного змісту, ніж у “фантастичних” поняттях колективної душі чи групової свідомості. То, напевне, й соціальній психології не слід бездумно відмовлятися од вивчення всього, що не узгоджується з традиційними ідеологемами субстрату. Тим паче що неспростовні з погляду сьогодення ідеологеми завтра можуть виявитися таким собі флогістоном, і їх замінять інші.

Звичайно, значна частина предмета соціальної психології (зокрема, надіндивідуальні психічні явища) не вписується в ту картину психічного, яку змальовує загальна психологія. Але це означає лише неповноту й незавершеність його усталеної картини. Бо так історично склалося, що дисципліна, яку позначають терміном “загальна психологія”, сформувалася не як теоретична підвалина чи каркас психологічної науки в цілому [див. 256], а фактично як психологія індивіда, хай і соціалізованого, соціально детермінованого тощо. Через те загальна психологія в її нинішньому вигляді не може сама по собі бути стрижнем психологічного знання. Якщо виходити з низки методологічних міркувань, для яких тут бракує місця, разом із нею його стрижень мають утворювати, з одного боку, соціальна психологія, з другого – психофізіологія. Отже, всупереч твердженням М. Догана, соціальна психологія не позбавляє психологічну науку її пізнавальної території, а, навпаки, цю тери-

торію істотно розширює. І саме цим визначається статус соціальної психології як фундаментальної психологічної дисципліни.

Ще одне питання, що потребує обговорення в контексті проблеми змістового обсягу і структури соціально-психологічного знання, – це його *диференціація*, під якою будемо розуміти процеси виокремлення в самостійні наукові дисципліни (субдисципліни) тих галузей наукового знання, які протягом певного часу вважалися і почасти вважаються дотепер прикладними розділами соціальної психології. Як засвідчує ретроспективний аналіз формування соціально-психологічних ідей та протоїдей, останні виникали від часів сивої давнини і до ХХ ст. в царинах, котрі нині можна уявити як периферію сучасного соціально-психологічного знання, тобто на пізнавальних територіях, що їх сьогодні освоюють згадані субдисципліни – юридична психологія, етнопсихологія, політична психологія тощо. Інакше й не могло бути. Адже автори цих ідей та протоїдей могли оперувати лише видовими поняттями (на кшталт “володар”, “підданий”, “русин”, “лях”, “народ”, “громада”, “сім’я” і т. ін.). Їм були невідомі такі родові поняття (категорії), як “особистість”, “група”, “взаємодія (чи спілкування)”, що лежать в основі сучасного соціально-психологічного знання, утворюючи його центральну частину. І власне соціальна психологія й змогла сформуватись як наукова дисципліна з можливостями значно вищого рівня узагальнень лише після того, як у науковому дискурсі утвердились ці родові поняття-категорії.

Відтак відкрилася перспектива *інтеграції* “периферійних” частин соціально-психологічного знання. У процесі свого становлення соціальна психологія активно вбирала їх у себе, тлумачачи як свої прикладні напрями чи розділи, і тим самим розвивалася, так би мовити, вшир. Правда, цей процес інтеграції так і не набув завершення. Наприклад, етнопсихологія на Заході завжди почувалася доволі автономною, етнопсихологи дуже рідко ідентифікували себе як соціальних психологів. Проте в останні десятиріччя ХХ ст. виразно окреслилася й діаметрально протилежна тенденція – диференціації соціально-психологічного знання, яку часом називають його фрагментацією. Чимало відомих соціальних психологів сприйняли її вельми болісно. Лунають заклики до поновлення цілісності соціальної психології [333, 154], до того, щоб призупинити, а затим і

зовсім “знищити” тенденцію фрагментації [223, 217]. Та навряд чи такі заклики можливо втілити в життя, і навряд чи варто намагатися це робити, оскільки вони суперечать закономірностям розвитку наукових дисциплін.

“У міру зростання дисципліни ті, хто нею займається, дедалі більше спеціалізуються, неминуче втрачаючи з поля зору інші її царини”. Як наслідок, відбувається її диференціація (фрагментація), бо “кожна формальна дисципліна поступово стає занадто великою та непереможною”, – зазначає М. Доган [87, 4–5], і тут із ним цілком можна погодитися. Отже, процес диференціації соціальної психології є об’єктивно зумовленим – як запитами суспільної практики, так і логікою розвитку самої науки. Тому він, безперечно, триватиме. Хоча, можливо, правильніше було б говорити не про диференціацію, а про те, на чому наголошував свого часу Б. Ф. Ломов, – що на стиках із суспільними науками формується цілий “куш” спеціальних психологічних дисциплін, центральне місце серед яких посідає соціальна психологія. До дисциплін, що формуються на стиках із суспільними науками, крім соціальної психології, він відносив: історичну, економічну, юридичну, етнічну, політичну психологію, психолінгвістику та психологію мистецтва [190, 13]. Нині до них можна долучити як мінімум організаційну психологію, психологію соціальної роботи та медіапсихологію. Деякі автори вважають соціально-психологічною дисципліною також іміджологію [47, 141].

Перелічені дисципліни все частіше називають *дисциплінами соціально-психологічного профілю*. Термін хоч і не безспірний, але досить зручний. Тож його можна прийняти як робочий, але з тим застереженням, що список дисциплін, які пов’язані із соціальною психологією сутнісними зв’язками, є принципово відкритим, із прозорими і доволі умовними межами. До цього списку помітно “підтягуються” й такі традиційні галузі психологічної науки, як педагогічна і вікова психологія, медична психологія, психологія праці тощо. Адже дедалі більше розширюється їхня соціально-психологічна складова.

Так, у сфері освіти, питомій царині педагогічної психології, поряд із традиційною для неї соціально-психологічною проблематикою міжособових стосунків, групової динаміки в учнівському та

студентському колективах, авторитету вчителя, соціально-психологічного клімату в педагогічному колективі, стилю керівництва педагогічним колективом на перший план виходять проблеми:

- психологічного стану суспільства як простору соціалізації учнівської та студентської молоді;
- соціальної ситуації особистісного та громадянського розвитку учня і студента;
- впливу на становлення особистості з боку як масових дитячих та молодіжних організацій, так і всіляких неформальних утворень, зокрема асоціального, контркультурного штибу;
- суспільної престижності навчання, освіти та педагогічної праці;
- шляхів формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій;
- закономірностей становлення професійної педагогічної спільноти, її самоорганізації та функціонування;
- соціально-психологічних механізмів поєднання зусиль педагогічних колективів, батьків і територіальних громад у формуванні сучасного освітнього простору;
- прогнозування та нейтралізації деструктивних соціально-психологічних феноменів і ризиків, до яких здатні спричинитися процеси реформування освіти.

Дисципліни соціально-психологічного профілю явно “не вкладаються” в концепт прикладних розділів соціальної психології. Вони розв’язують свої власні не лише прикладні, а й фундаментальні проблеми. Проте рівень фундаментальності останніх, зрозуміло, нижчий, ніж у соціальній психології. Тому вона може й повинна бути для них базовою, опорною наукою, але для цього має розвиватися в подальшому не стільки вшир, скільки вглиб. Тільки за цієї умови їй буде під силу забезпечувати когнітивну (а не інституціональну, як було досі) цілісність соціально-психологічного знання, урівноважувати процеси його диференціації інтеграційними процесами.

Отже, соціальна психологія є фундаментальною психологічною дисципліною, з одного боку, завдяки тому, що розширює пізнавальний простір психологічної науки в цілому, а з другого – у тому сенсі, що слугує (має слугувати) теоретико-методологічним базисом розвитку цілого “куща” інших споріднених із нею психологічних дисциплін.

1. 2. Наукові теорії та їхні особливості в царині соціальної психології

Саме поняття “наукова теорія” має різні значення. Його вживають як антитезу практиці; його протиставляють гіпотезі як неперевіреному знанню у формі припущення; його розуміють як мисленнєве узагальнення передової практики тощо. Відповідно існує декілька підходів до розуміння теорії. Сучасна наука розрізняє *гносеологічний, логічний і методологічний* підходи. Гносеологічний підхід розглядає теорію як узагальнення результатів багатовікової історії пізнання, впродовж якої людська діяльність неухильно розширювала видноколо розуміння природних та суспільних явищ. Цей підхід установлює, внаслідок чого з’являється теорія та для яких цілей вона потрібна. Логічний підхід розкриває структуру теорії, а також її співвідношення із закономірностями розвитку дійсності. Нарешті, методологічний підхід визначає, що саме вивчають за допомогою теорії та як відбувається цей процес [243].

Але перш ніж вести мову далі, слід з’ясувати, що таке *теоретичне знання* взагалі. Найбільш поширений шлях зрозуміти специфіку теоретичного знання – це протиставити його емпіричному знанню і потім вичленити відмінності. Більш точні наукові формулювання розрізняють *емпіричний і теоретичний рівні* у науковому пізнанні. Емпіричний рівень – це досвідне знання із деяким осмисленням властивостей та відношень об’єкта. Своєю чергою теоретичний рівень описує знання, набуті шляхом абстрактного мислення [124].

Ці два різновиди пізнання вважаються нерівноцінними. Набуте з безпосереднього досвіду чи експериментальним шляхом емпіричне знання визнається обмеженим: “важко визначити ступінь загальності та застосовності отриманого на цьому рівні знання; тому його практичне застосування часто призводить до помилок” [375]. Пізнаючи ж теоретично, ми виходимо за межі досвідного й безпосередньо даного. Ми здійснюємо перехід до нового знання, об’єкт якого відображений з погляду його внутрішніх зв’язків та закономірностей, навіть і не звертаючись до чуттєвого

досвіду. До того ж обидва різновиди пізнання є ще й взаємозалежними – перший вид, емпіричне знання, є базою для теоретичного. На емпіричному рівні ми взаємодіємо з об'єктом дослідження, впливаємо на нього, обробляємо результати й робимо висновки, у наслідку отримуючи окремі емпіричні факти й закони. Але систему законів ми будуємо, вже перейшовши на наступний, теоретичний рівень наукового пізнання.

Тому й межа між емпіричним та теоретичним рівнями доволі умовна, і їхня взаємна самостійність відносна. Емпіричне переходить у теоретичне, а те, що колись було теоретичним, на наступному щаблі розвитку наукової проблематики стає доступним емпірично. Залежно від предмета, умов та вже набутих наукових результатів провідна роль належить то емпіричному, то теоретичному пізнанню. Емпіричне дослідження виявляє нові факти і завдяки даним спостереження та експериментів стимулює розвиток теоретичного рівня; теоретичне пізнання визначає нові проблеми та формулює чергові завдання. Тому вчені роблять висновок про єдність емпіричного й теоретичного рівнів наукового пізнання – як єдність наукової теорії та науково-дослідної практики [124].

З описаного вже видно, в чому полягає евристична функція теоретичного пізнання. Отже, воно:

- з'ясовує нові перспективи у поясненні та передбаченні фактів, цим орієнтуючи та переспрямовуючи емпіричні знання;
- опосередковує емпіричне, вказуючи, які явища та події мають стати об'єктом емпіричного дослідження та в яких умовах повинен здійснюватись експеримент;
- будує межі, в яких результати на емпіричному рівні є істинними, а емпіричне знання може бути застосоване практично.

По виявленню законів на емпіричному рівні виникає потреба в узагальненнях ширшого типу, які б не лише описали множину простих закономірностей і узагальнили їх у законах, а й віднайшли ті закономірності, що узагальнюють чи об'єднують кілька законів [204, 27]. Це і є так звані *теорії*.

Теорію (грец. розгляд, дослідження) визначають як “вищу форму наукового мислення, що логічно бездоганно для свого часу обґрунтовує й відображає систему взаємозалежних фактів (предметів, явищ тощо) дійсності у їхніх необхідних, закономірних,

загальних і істотних властивостях”. У коротшому, але близькому визначенні теорія – це “система взаємозалежних ідей (понять, суджень), доведень (теорем, визначень), законів та гіпотез” [135]. Існує й визначення теорії з огляду на розвиток наукового пізнання – в такому разі її розглядають як “вид діяльності, спрямований на отримання обґрунтованого об’єктивно-істинного знання про природну та соціальну реальність з метою її духовного та практичного освоєння”. Найширше з визначень теорії – як “форми організації наукового пізнання, що розвивається” [346].

Важливо, що теорія не виступає єдиною формою наукової думки і не вичерпує собою всю специфіку теоретичного пізнання. Її описує ціле гніздо взаємопов’язаних термінів: *ідея, концепція, закон, гіпотеза* та деякі інші. Але з-поміж них усіх теорія має найскладнішу логічну структуру, оскільки відображає складні системи; тому всі згадані форми наукової думки слугують її складовими. Як засвідчують загальнонаукові визначення, елементами теорії є: сукупність принципів (аксіом, постулатів), законів, визначень (теорем), категорій, спрямованих на відображення певної предметної царини; система фактів, що адекватно або відносно адекватно відображаються елементами теорії, теорією в цілому; внутрішньосистемні, внутрішньотеоретичні правила тощо [135].

У природничих науках теорія переважно характеризується з погляду її структури (логічний підхід), що передбачає щонайменше чотири неодмінні елементи: 1) загальні закони і сфера їх застосування, де теорія пояснює явища, які відбуваються; 2) сфера передбачення невідомих явищ; 3) логіко-математичний апарат виведення наслідку із законів; 4) визначення концептуальної схеми, без якої неможливе пізнання об’єктів цієї теорії [27].

Порівняно з природничими соціальні та гуманітарні науки підходять до визначення теорії менш жорстко. Як пропонують, наприклад, відомі українські психологи С. Д. Максименко та Е. Л. Носенко, її доцільно визначати як “систематично взаємопов’язаний набір законів, які дають узагальнену характеристику якогось обмеженого діапазону явищ”. З іншого боку вони наголошують, що елементи теорії логічно залежать один від одного, а її зміст виводиться за допомогою певних правил із певної вихідної множинності суджень і понять, що складають її базис [204, 27–28].

Ця характеристика теорії через її складові близька до базового природничого визначення, але логіко-математичний апарат виведення наслідку із законів у даному разі не передбачається.

Загалом визначення подібного типу (так звані “м’які”) доволі поширені серед психологів. Той же С. Д. Максименко в іншій своїй праці – “Розвиток психіки в онтогенезі” – розглядає теорію як “перевірені знання в будь-якій галузі об’єктивної реальності” та визначає в якості її суттєвої характеристики “можливість переходити від одного твердження до іншого без безпосереднього звертання до чуттєвого досвіду, спираючись на логічні операції з поняттями” [206, 16]. Схоже визначав теорію і Девід Маєрс: це просто “інтегрована сукупність принципів, що пояснюють та передбачають спостережувані явища” [202, 27]. Таке “мінімалістське” визначення теорії підтримували чимало соціальних психологів: Г. Мендлер та В. Кессен [465], М. Шоу та Ф. Констанцо [488], зрештою, П. ван Ланге, А. Кругланські та Е. Гігінс, у чиему посібнику її визначено “як сукупність взаємопов’язаних тверджень або принципів, що стосуються явища або сукупності явищ” [454].

Деякі сучасні вчені-психологи надають перевагу розумінню теорії з переважно функціонального боку. В такому разі теорія визначається як така, що “забезпечує евристичність спостереження”, “спрямовує вибір та фіксацію певних аспектів емпіричної реальності, які... репрезентують розуміння предметної ситуації”. Вона також “представлена в регулятивних правилах збирання даних”, тобто в обґрунтуванні технік або методик спостереження; тут теорія “визначає вихідний пункт вибору одиниць або категоріальних систем спостереження” [153, 78]. Найбільш спрощеного розуміння функцій наукової теорії притримуються В. Д. Титов та його співавтори, вважаючи, що до них слід просто віднести опис, пояснення і прогнозування [188, 187].

Назагал, як наголошують учені, добра теорія виконує дві основні функції: 1) сприяє більш глибокому розумінню предмета дослідження, інтегруючи великий обсяг попередньо сформульованої у вигляді ізольованих законів інформації (і робить цим внесок у змістовність та універсальність загальнонаукового знання); 2) відкриває шляхи для подальших досліджень, даючи можливість формулювати нові емпіричні гіпотези [204, 27].

Оскільки висновки з перевірки нових передбачень-гіпотез своєю чергою використовуються для обґрунтування, модифікації та спростування елементів первинної теорії, то теорія ніколи не є статичною. Вона динамічна і може уточнюватись або змінюватись [204, 27–28]. Як наголошує С. Д. Максименко, корисна теорія неодмінно має бути доступною для спростування (принцип фальсифікаціонізму К. Поппера). Визначена так чи інакше, наукова теорія є системою знань, що дозволяють пояснити виникнення і функціонування матеріальних та ідеальних предметів і явищ, а також прогнозувати їхній розвиток. Її положення піддаються логічній, експериментальній і широкій практичній перевірці [188, 184].

При визначенні теорії ми згадали низку понять, які структурно співвизначають теорію або змістовно взаємопов'язані з нею. Це добре ілюструє повсякденне слововживання, в якому “теорія” часто означає щось менш вірогідне, ніж факт – якийсь проміжний щабель на шляху до вірогідності: від факту до теорії, від теорії до гіпотези [202]. Але: *факти* констатують те, що ми спостерігаємо; *теорії* містять *ідеї*, що підсумовують і пояснюють факти; *гіпотези* перевіряють теорії; тоді як теорії, роблячи специфічні теоретичні прогнози, задають *напрямок* майбутнього дослідження.

Тож розглянемо ці поняття, які відносять не лише до результатів, а й до форм наукового пізнання [375], детальніше, аби краще зорієнтуватися у специфіці соціально-психологічного пізнання та визначити особливості відповідних теорій.

Гіпотеза. Як невід’ємна складова теорії вона “не лише узагальнює факти, а й забезпечує певними прогнозами-передбаченнями, що надаються до перевірки” [202, 28]. Гіпотези служать двом головним цілям: 1) дають змогу перевірити теорії, на яких ґрунтуються; 2) задають напрям відкриття нового поля досліджень, змушуючи вчених звертати увагу на речі, про які вони могли й не замислюватися. Загалом гіпотезу визначають як “припущення щодо ймовірного взаємозв’язку між подіями, що піддається перевірці” [202, 28].

У ширшому варіанті гіпотезу розглядають як форму наукового пізнання, що становить один із можливих варіантів розв’язку

проблеми, істинність якої ще не встановлена чи не доведена. Через це гіпотезу розуміють і як засіб переходу від невідомого до відомого, від незнання до знання, від неповного, неточного знання до більш повного й точного. Гіпотези висувають або для вирішення певної проблеми чи пояснення нових експериментальних даних, або задля усунення розбіжностей між теорією та негативними експериментальними даними через їх перевірку й доведення. Після цього гіпотеза або замінюється новою, або перетворюється вже в наукову теорію. Здебільшого висунення нової гіпотези спирається на результати перевірки попередньої (навіть тоді, коли її результати були негативними), тому стару гіпотезу визнають за необхідну форму становлення нової [375].

Науковий факт. Як бачимо, наукові теорії завжди виходять із певних фактів; саме спираючись на факти, ми оцінюємо істинність теоретичних конструкцій. Факт – це щось відоме, про що ми дізналися завдяки практиці (досвіду), спостереженню чи експерименту. Знання про об’єкт загалом чи про його окремі сторони, аспекти стають об’єктивними – змістово незалежними від свідомості суб’єкта. Проте в контекст науки входять, зберігаються й піддаються обробці не події чи явища самі по собі, а теоретичні описи емпіричного знання. Подію, явище, процес, які мають місце в об’єктивній дійсності і є об’єктом дослідження, називають фактом (лат. здійснене, зроблене) [263]. Опис досвідних, експериментальних фактів, що піддаються спостереженню і можуть бути знаковим зафіксовані (у мові чи інших знакових системах), називають науковим фактом [125]. Формою наукових фактів є так звані фактофіксуючі судження, речення, слова тощо. Особливістю таких фактів є те, що вони конечно істинні, перевірені практикою. У науковому пізнанні сукупність фактів утворює емпіричну основу для висування гіпотез і створення теорій.

Концепція (латин. розуміння, система). Її визначають як форму та засіб наукового пізнання, спрямовані на розуміння, пояснення й витлумачення основної ідеї теорії; також – як науково обґрунтований та в основному доведений виклад основного змісту теорії (який, однак, на відміну від теорії, ще не вилився у струнку

систему наукових понять). Концепція – не тільки ємна, а й змістовна сукупність знань про об’єкт чи фрагмент дійсності. Це провідна ідея в системі теоретичних і методологічних знань (характеристик, параметрів), що органічно поєднує та реалізує пізнавальну, герменевтичну й методологічну функції, забезпечує знаннями про навколишню дійсність, методами і фактами її пізнання, випрацює схеми її тлумачення та пояснення [375]. Щоправда, в наукознавстві існує також точка зору, згідно з якою в соціальних та гуманітарних науках поняття “теорія” і “концепція” означають фактично те саме [232]. У такому випадку їх можна вживати як синоніми.

А в найбільш спрощеному та наближеному до повсякденного розумінні концепцією називають певний провідний задум здійснення планів, програм, реформ (концепція дослідження; концепція освіти в Україні тощо).

Ідея. Вона є особливою формою наукового пізнання. Ідеться, зрозуміло, про наукову ідею. Вона відображає не просто наявну тут і тепер дійсність, а дійсність у тенденції, в розвитку. Ідея фіксує як суще, так і належне, спрямовуючи пізнавальну діяльність на практичне перетворення дійсності, відповідне змістові актуального знання. Вона дає теоретичні рекомендації, своєрідні “креслення” – як і що слід змінити чи перетворити [375]. Сказати “я маю ідею” означає, що я не лише знаю, що являє собою об’єкт, а й теоретично уявляю собі шляхи й методи його перетворення, тобто знаю, як його змінити.

Визначають ідею і як “форму наукового пізнання, що відображає зв’язки, закономірності дійсності та мету її перетворення” [375].

У науковому знанні ідея виконує низку функцій, передовсім: 1) підсумовування попереднього розвитку знань; 2) його синтезування в цілісну систему; 3) акумулювання активних евристичних принципів пояснення явищ; 4) спрямування на пошук нових шляхів вирішення проблем. Одночасно ідея є і формою мисленнєвого осягнення дійсних явищ, і усвідомленням мети та проектуванням подальшого пізнання й практичного перетворення дійсності, фіксуючи необхідність і можливість останнього. Навіть урахую-

чи цю практичну та перетворювальну спрямованість ідеї, все ж саме її визнають серцевиною наукової теорії: стрижнем теорії є певна ідея, яка конкретизується в її принципах, законах і категоріях [188]. Уже на її основі формується наукова концепція, що обґрунтовує основну ідею теорії [375].

Наукову теорію варто співвіднести і з близькими за змістом поняттями “науковий напрям” та “науковий підхід”, що часто використовуються як взаємозамінні у психологічних та в соціогуманітарних у цілому науках.

Науковий напрям можна розглядати як “шлях і цілеспрямований вибір способів розвитку науки в обраному напрямку” [193]. Проте методологи віддають перевагу визначенню з опертям на колектив, що реалізовує наукове завдання, – на так звану наукову школу. Тоді під науковим напрямом розуміють сферу досліджень наукового колективу, присвячену вирішенню фундаментальних теоретичних та експериментальних завдань у певній науковій галузі. Науковий напрям визначають і через його структурні одиниці, до яких належать комплексні проблеми, власне проблеми, теми, питання.

Комплексна проблема містить у собі кілька проблем. Власне проблему розуміють як складне наукове завдання, що охоплює значну ділянку дослідження та має перспективне значення. Розв’язок проблеми часто містить якесь загальне завдання: здійснити відкриття; вирішити комплекс конкретних завдань тощо. При цьому часто практичний ефект від вирішення проблеми можна уявити лише орієнтовно. Проблема складається з низки тем. Тема – це наукове завдання, що охоплює відносно добре визначену сферу наукового дослідження і ґрунтується на численних дослідницьких питаннях. Під дослідницькими питаннями розуміють дрібніші наукові завдання, що стосуються конкретної сфери наукового дослідження. Їхні результати мають переважно практичне, а не теоретичне значення, і їхній очікуваний практичний ефект можна досить точно спрогнозувати.

Науковий підхід. У соціогуманітарних науках поняття підходу є базисною категорією, що дає уявлення про погляди дослідника

на об'єкт вивчення та на способи оволодіти цим об'єктом. Отже, підхід розглядається як загальне уявлення про обрану стратегію здобуття знань, як підґрунтя для подальшого вибору застосовуваних методів та прийомів. Його ще кваліфікують як “реалізацію провідної домінуючої ідеї”, що опирається на відповідну теорію, а також як набір вихідних положень, якими користується дослідник щодо природи об'єкта свого вивчення [19].

Тож власне науковий підхід найдоцільніше визначити як суму прийнятих окремим дослідником чи дослідницькою групою вихідних положень щодо природи об'єкта вивчення та способів оволодіння ним [125]. У такому розумінні науковий підхід перебуває у безсумнівному зв'язку ще з двома важливими поняттями – науковою ідеєю та науковою теорією. Він є реалізацією першої та ґрунтується на другій.

Як бачимо, всі форми й засоби наукового пізнання – теорія, факт, ідея, гіпотеза, концепція тощо – взаємопов'язані та взаємозумовлюють одне одного. Підсумовуючи, можемо ствердити, що теорія є найбільш розвиненою формою наукового пізнання. Це система достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність, що має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірності й суттєві характеристики об'єкта. На відміну від гіпотези теорія є знанням достовірним, істинність якого доведена та перевірена практично. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точністю, логічністю, організацією, об'єктивним змістом та пізнавальними функціями. Тому у випадках, коли в поняття “теорія” вкладають зміст інших систем знань (релігійних, ідеалістичних та ін.), що не підтверджуються практично, а значить не є істинними в науковому сенсі, їх не можна називати теоріями.

Оскільки наукова теорія завжди відображає реальність вибірково, то вважається, що вона може бути істинною або хибною, описуючи реальність адекватно чи перекручено [188].

Однак розвиток філософії та методології науки показує, що критерії *істини*, *істинності* самі є досить неоднозначними. Сучасні методологи доходять думки про те, що “істина – одна з основних категорій теорії пізнання й епістемології, що змінює свої визначення в різних контекстах” [288]. Сьогоденне розуміння істини допус-

кає діалог різних філософських концепцій і синтез найбільш плідних ідей у контексті сучасних досягнень науки і культури. Це доречно, бо уявлення про істину самі мають історію та викладені в низці теорій: кореспонденції, або відповідності людських знань об'єктивній реальності; когеренції, або взаємоузгодженості, елементів знання і тому визначення істинності знання на основі його системності та єдності; у прагматичній теорії істини, що розглядає останню як категорію методологічно-інструментальну та етичну. Відтак окремі фахівці пропонують розглядати всі ці теорії у взаємодії, бо вони мають взаємодоповнювальний характер і не стільки заперечують одна одну, скільки відображають різні аспекти істинного знання [288].

Але цікаво, що в останні десятиріччя поняття істини перестало посідати чільні місця в епістемології і майже зникло з філософсько-методологічної літератури. Революційні зміни внаслідок інтенсивного розроблення логіко-семантичного апарату в працях Г. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштейна та інших, побудова семантичних теорій, аналіз парадоксів теорії множинностей, точний опис структури гіпотетико-дедуктивної теорії, зрештою, загальне зростання зацікавленості мовою науки – все це поступово привело до конкретніших обговорень проблеми істинності людського знання. Її почали розглядати вже стосовно окремих елементів знання – так званих базових речень і теорій, а не пізнання в цілому. Відбувся дуже важливий перехід: від доти популярних загальнофілософських міркувань про *істину та її критерії* – до *аналізу умов істинності окремих і цілком певних наукових теорій*.

Наукова теорія спирається на фундамент абстрактних понять і величин. Вона створює систему ідеалізованих об'єктів, часто далеких від реальності, до яких належать і твердження теорії. Тому наукові теорії в принципі не піддаються безпосередньому порівнянню з дійсністю; насправді таке порівняння вкрай опосередковане і дуже складне. У якому ж сенсі можна тоді говорити про відповідність наукових теорій дійсності – про їхню істинність? Очевидно, ми можемо брати до уваги лише відповідність фактам чи результатам експериментів, їх підтвердження і перевірку. З огляду на це традиційне поняття істини виявляється ніби методологічно зайвим [288].

У методології наукового пізнання теорії класифікують за різними вимірами. Наприклад, *за кількістю категорій*: одні наукові теорії містять їх десятки (марксистська теорія класів), інші – лише декілька. Розрізняють *розвинуті й нерозвинуті, добре чи недостатньо сконструйовані* теорії. У нерозвинутій теорії її предмет постулюється безпосередньо, тоді як у розвинутій результати невіддільні від шляху, що до них привів, а її предмет виступає не початковою, а кінцевою точкою наукового пошуку. Розрізняють теорії і *за кількістю пояснюваних ними фактів* (або ж *за ступенем їхньої загальності*). У цьому сенсі виділяють *загальні та часткові (спеціальні) теорії* [188]. За найпоширенішою класифікацією існують теорії *загальні й часткові (спеціальні), дедуктивні (математизовані, аксіоматичні) та описові (індуктивні)* [135]. Поділ теорій на види практично збігається з аналогічним поділом наукових гіпотез: як і гіпотеза, теорія у своєму формуванні проходить різні етапи, періоди (часом тривалі), рівні тощо. Сформовану теорію описують як стабільну, замкнуту, консервативну.

Методологи науки ділять теорії на три основні групи: *фундаментальні*, спрямовані на пошук принципово нових ідей; *теоретичні дослідження* уже сформульованих проблем, що критично вивчають раніше запропоновані рішення; *прикладні теорії*, котрі передбачають практичне використання сформульованих законів і теорій.

Найпопулярнішою та найпоширенішою у психологічних науках є класифікація теорій за ступенем узагальненості (*теорії нижнього, середнього та верхнього рівнів* [153], або *рангів* [306]). Цю класифікацію започаткував свого часу відомий американський соціолог Роберт Мертон, намагаючись вибудувати місток між проміжними гіпотезами емпіричних досліджень та великими соціологічними теоріями на кшталт теорії соціальної дії Т. Парсона; так, власне, мав бути усунутий дуже гострий натоді розрив між емпіричними даними та “великою” теорією. На думку Р. Мертона, теорія середнього рівня має починатися з розмежування та виокремлення аспектів соціальних явищ на противагу доти поширеним спробам або обирати для вивчення широкі абстрактні об’єкти (як-от суспільство загалом) та намагатися створити цілісну теоретичну систему, “велику” теорію про нього; або збирати емпі-

ричні дані й описувати їх, узагалі не звертаючись до жодних теорій, як це робили тогочасні дослідники, прихильні до емпіризму. У своїй праці “Соціальна теорія і соціальна структура” (1957) Р. Мертон писав: “Наше основне завдання сьогодні – розвивати спеціальні теорії, застосовні в концептуально обмеженому діапазоні – до прикладу, теорії девіантної поведінки, непередбачуваних наслідків цілеспрямованої дії, референтних груп, соціального контролю, зв’язку соціальних інституцій, аніж шукати цілісну концептуальну структуру, спроможну об’єднати ці та інші теорії середнього рангу” [216, 78].

Класифікації, що виділяє теорії різного рівня узагальненості, дотримуються багато сучасних російських і українських психологів (Т. В. Корнілова, С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко, М. М. Слюсаревський та ін.). Так, Т. В. Корнілова кладе в її основу критерій емпіричної завантаженості гіпотез, на яких базуються ті чи ті теорії, і відповідно уявлення про те, наскільки близьким чи далеким є шлях до експериментальної перевірки цих гіпотез. У теоріях нижнього рівня, на її думку, використовуються гіпотези, які є максимально навантаженими емпірично і, отже, підлягають безпосередній перевірці. Натомість теорії середнього рівня послуговуються більш загальними припущеннями (щодо психологічних законів чи закономірностей), які неможливо перевірити безпосередньо, але на їхній основі можна висунути гіпотези, доступні для експериментальної перевірки. А специфікою теорій верхнього рівня є те, що з їхніх положень уже взагалі неможливо вивести емпірично навантажені гіпотези. Такі теорії оперують найзагальнішими поняттями, що мають статус категорій, і зазвичай стають методологічним базисом розвитку наукових шкіл чи напрямів. Шлях перевірки висунутих ними положень значно складніший – він пролягає через обґрунтування так званих дочірніх теорій середнього рівня, на основі яких можна сформулювати емпірично навантажені гіпотези.

Проте класифікація наявних теорій за рангами – річ не така проста, як може видатися, і породжує чимало спірних сентенцій. Так, прийнято вважати, що значна частина теоретизувань З. Фрейда і К. Г. Юнга у сфері особистості містить багато абстрактних понять, між якими дуже мало закономірних співвідношень. Крім того, стверджують, що більшість із цих теорій неспроможні стати осно-

вою для продукування емпіричних наукових даних на підтримку власних же основних теоретичних позицій. Приклад: існує обмаль даних, які б засвідчували важливість Едипового комплексу як ознаки вікової кризи у становленні особистості, і основна проблема тут пов'язана саме з відсутністю чіткого операційного визначення даного комплексу. Тому окремі фахівці кваліфікують фрейдистські та юнгіанські теорії як теорії нижнього рівня – попри їхній загальний характер [153, 68].

До верхнього рівня теорії відносять, якщо: досліджуване ними явище охоплює велику кількість простих законів і пов'язаних з ними змінних; ці закони та змінні можуть бути інтегровані та інтегруються в систему; має місце використання абстрактних понять і принципів. Під цим кутом зору добрий приклад теорії верхнього рангу в психології являє теорія Галла – Спенса, що містить спробу об'єднати низку окремих законів класичного та інструментального зумовлення, вводячи при цьому певні абстрактні постулати й підсумкові узагальнення.

Водночас очевидно, що критерій емпіричної навантаженості й відповідно перевірюваності гіпотез можна порівняно легко застосувати лише в разі визначення рівня теорій, які розробляються в експериментальній парадигмі. В інших випадках, наприклад, коли використовується методологія “обґрунтованої теорії” [323], він стає непридатним. Тому проблема критеріїв віднесення соціогуманітарних теорій, зокрема соціально-психологічних, до верхнього, середнього та нижнього рівнів потребує дальшого розроблення. Ці критерії мають бути більш універсальними. Поки що ж, визначаючи рівень теорії, нерідко покладаються на інтуїцію.

А. В. Юревич пропонує й інакші класифікації, що брали б до уваги когнітивні особливості теорій (змістові, структурні тощо) [383]. Зокрема, він вважає за доцільне поділяти психологічні теорії залежно від когнітивних дій, що їх дані теорії проробляють зі своїм предметом. Це дає підстави розрізняти: 1) *теорії-означення*; 2) *теорії-пояснення*; 3) *теорії-систематизації*. Теорії-означення переважно задають певну систему визначень предмета (психіка – це діяльність, мотив – це предмет потреби, мислення – це рівновага аналізу і синтезу тощо). Базову частину цих теорій переважно складають системи визначень. Теорії-пояснення прагнуть не лише

визначити, а й пояснити свій предмет, роблячи це шляхом генералізації певного ключового для них психологічного механізму, тощо. Теорії-систематизації, відповідно до визначення, систематизують свій предмет, виділяючи в ньому окремі значущі аспекти. І, як правило, в цій групі переважають теорії середнього рангу.

Ще однією підставою для систематизації соціогуманітарних і зокрема соціально-психологічних теорій А. В. Юревич вважає досвід, на базі якого вони побудовані, сферу людської діяльності, яку вони визначають за свій головний орієнтир. Відтак учений виділяє ще три типи теорій: 1) *теорії, зорієнтовані на повсякденний досвід* (приклад – психоаналіз); 2) *теорії, зорієнтовані на емпіричні дослідження* (класичний бігевіоризм, значна частина когнітивістських і соціально-психологічних теорій); 3) *теорії, зорієнтовані на загальну методологію або ідеологію* (від теорії діяльності до стратометричної концепції колективу). Хоча кожен із трьох типів теорій взаємопроникний та здатен еволюціонувати, запровадження систематизації на цих засадах усе ж дозволяє впорядкувати різноманіття психологічних теорій, звівши їх до певних ключових типів.

Існує також типологізація соціальних та психологічних теорій за способом їх викладу:

1) теорії традиційного, аморфного, виду, які важко звести до обмеженого набору строгих тверджень, відтак навіть їхні адепти часто розуміють їх по-різному (наприклад теорія діяльності);

2) сучасніші теорії, автори яких прагнуть формувати їх у вигляді обмеженого набору чітких постулатів (сформульовані в американській психології теорії каузальної атрибуції та справедливості).

У наслідку А. В. Юревич пропонує вирішувати важливе завдання систематизації психологічних теорій на основі об'єднання – але не змішування – різних підстав, що охоплюють і широту царини їхніх значень, і спосіб поводження зі своїм предметом, і основний вектор орієнтації, і ще низку можливих параметрів [384].

Хоча вчений починає з того, що психологічні теорії, мовляв, “несумірні”, що вони відмітають всі інші теорії як артефакти або, в кращому разі, асимілюють їх як “кладовища феноменології”, що вони не вступають одна з одною в жоден діалог і практично не ма-

ють точок перетину, зрештою він усе ж знаходить можливість віднайти певну “типову” форму соціальної та психологічної теорії і вибудувати цікаві пропозиції щодо їхньої “стандартної” чи “базової” структури. При цьому А. В. Юревич зазначає, що така структура відрізняється від, так би мовити, науково загальноприйнятої. Її найбільш виразні елементи – *центр* і *периферія*, або ж певні базові ідеї та твердження, що утворюють ядро теорії, з одного боку, й допоміжні щодо нього досвід і когнітивні конструкції, з іншого.

Щоправда, таку ж наявність центру та периферії демонструють і природничонаукові теорії. Про це свідчать праці І. Лакатоса, що виділяв “жорстке ядро” і “захисний пояс” теорії, та В. С. Стьопіна, котрий подібним чином виокремлював у структурі теорії фундаментальну та допоміжні теоретичні схеми. Проте А. В. Юревич постулює дещо інше наповнення та характер взаємин між елементами центру й периферії в соціогуманітарних теоріях. Центральних компонентів психологічних теорій учений вирізняє шість: 1) загальний образ психологічної реальності; 2) центральну категорію; 3) відповідний феномен; 4) набір основних понять; 5) систему відносин між ними (“мережу відносин” у термінології В. С. Стьопіна); 6) базові твердження [384].

Загальний образ психологічної реальності зазвичай задається кризь призму відповідної явищу центральної категорії теорії. Наприклад, психіка – це діяльність, психіка – це трансформація образів, психіка – це поведінка, психіка – це взаємодія свідомості й несвідомого тощо. У цих визначеннях можна йти і від зворотного – від загального уявлення про психіку до вичленовування центральної категорії.

Відношення між образом реальності, центральною категорією та центральним феноменом А. В. Юревич оцінює як органічні, проте не безхмарні. Вони часто еволюціонують паралельно, що іноді призводить до появи внутрішньо суперечливих конструкцій. Важливо, що відношення між цими компонентами психологічних теорій не завжди суголосні та взаємно узгоджені: можуть виникати суперечності, загострення яких здатне призвести до фактичного відмирання теорії.

Ще одним специфічним компонентом ядра психологічної теорії є, за А. В. Юревичем, *категоріальні тезауруси*, або ж набори

основних понять різних психологічних теорій. Через те, що такі набори хоч і перетинаються, але ніколи не ототожнюються, вчений вважає за можливе розглядати їх як відмітну ознаку кожної конкретної теорії.

Основні поняття теорії завжди підпорядковані її центральній категорії та й часто самі організовані в ієрархічну структуру, переважно нестрогу. Ця підпорядкованість чітко виражена та проявляється як через частоту вживання відповідних термінів, так і в можливостях визначення ключових категорій на основі центральної. Виділити “верхню” частину поняттєвого тезаурусу теорії, безпосередньо близьку до центральної категорії, можна майже завжди. Загальна структура цих понять якраз і вибудовується через виокремлення найважливішої частини рівноправних понять і підпорядкування їм решти. Надалі ці ієрархічні зв’язки формують, зливаючись, “мережу відносин” між основними поняттями.

Психологічні теорії мають і периферійну царину. Її А. В. Юревич поділяє на два основні компоненти: *власне теоретичний* та *емпіричний*, де перший містить допоміжні твердження теорії та систему їх аргументації, а другий – підкріплює теорію емпіричним чи повсякденним досвідом. Допоміжні твердження теорій у соціогуманітарних науках зіставні з “частковими теоретичними схемами” В. С. Стюпіна, які “конкретизують фундаментальну теоретичну схему щодо ... різних завдань і забезпечують перехід від аналізу загальних характеристик досліджуваної реальності та її фундаментальних законів до розгляду окремих конкретних типів взаємодії, в яких у специфічній формі проявляються зазначені закони” [321, 126].

Однак специфіка соціогуманітарних дисциплін спонукає до суттєвого коригування даного поняття, бо допоміжні твердження соціогуманітарних теорій вирізняються аморфністю й недостатньою впорядкованістю. Отже, важко говорити про множинність допоміжних тверджень як про чіткі схеми (через це ми не можемо прямо запозичити відповідне поняття з природничих наук), а виокремлювати їх іще складніше, ніж базові твердження. Крім того, на думку А. В. Юревича, в гуманітарних дисциплінах допоміжні твердження теорій пов’язані з їхніми базовими твердженнями не стільки логічним, скільки термінологічно-дедуктивним чином [383,

184]. У типовому випадку вони охоплюють усю сукупність тверджень загальнотеоретичного характеру.

Порівняно із природничими науками емпірична периферія соціогуманітарних теорій суттєво ширша і має складніші й різноплановіші відношення з ядерною, центральною частиною. Також у ній виокремлюється ще одна – прихована – царина теорій, її неявний компонент – так зване *особистісне знання*, що експлікується лише шляхом спеціальної рефлексії. Уведене в історію науки Майклом Полані в однойменній книзі, опублікованій 1962 року [265], воно передбачає, що експліковане знання (зафіксоване у наукових текстах, підручниках, статтях) є лише частиною знання, яка перебуває у фокусі свідомості. Але є й інша частина, що перебуває у сфері так званого периферійного, або неявного, знання, яке постійно супроводжує пізнавальний процес. Оцю пасивну, “протопатичну” свідомість, це надбане на нижчих рівнях сприйняття та неартикульованого навчання периферійне знання М. Полані й класифікує як суб’єктивне, узагальнюючи його результат у понятті особистісного, чи неявного, знання: адже неекспліковане важко ретранслювати.

А. В. Юревич приймає це положення для своєї вибудови структури психологічних теорій та вказує, що особистісне знання становить істотну частину самих теорій, а також утворює неминуче тло їх сприйняття. Крім того, до прихованої царини наукових теорій у психології вчений відносить не лише особистісне знання, а й особистісні переживання і зразки поведінки автора, надособистісні знання тощо. У цілому, на його думку, в неявній царині соціогуманітарних теорій можна вловити як особистісний, так і груповий компоненти, так само поділяючи кожен із них на когнітивну, емоційну й поведінкову складові. Отже, на відміну від природничих, у соціогуманітарних теоріях царина неявного знання істотно ширша і має помітно вищу питому вагу емоційного компонента.

Таким чином, А. В. Юревич упевнений у тому, що за всієї різноманітності психологічні теорії мають доволі стандартну базову структуру, яку можна виокремити. У його пропозиціях щодо цієї структури можна простежити й виділити основні елементи центру та периферії, а також порівняти їх як між собою, так і з природничонауковими теоріями, що дає змогу краще побачити місце і спосіб

побутування психологічних теорій у загальному науковому спектрі.

Не зайвим, однак, буде зауважити, що визначення специфіки психологічних теорій цим шанованим автором відбулося шляхом реалізації суто *логічного підходу*, який ґрунтується на розкритті структури теорії та її співвідношення із закономірностями розвитку дійсності. Інші два підходи – гносеологічний (що з'ясовує, внаслідок чого та з якою метою з'являється певна теорія) і методологічний, котрий визначає, що саме вивчають за допомогою теорії та як відбувається цей процес, – досі в методології психологічної науки не зреалізувалися так само детально і відтак очікують на реалізацію.

Ми не намагалися в цьому розділі відповісти на ті далеко не прості питання, що стосуються стану теоретичного знання в соціальній психології, а тим паче розвитку соціально-психологічних теорій в історичній ретроспективі і перспективі. Це завдання наступних розділів. Для нас важливо було показати, по-перше, що без теорій науки як такої бути не може, по-друге, що попри всі можливі застереження й упередження теорії в соціальній психології, як і в психологічній науці в цілому, безперечно, існують (позаяк вона є наукою) і, отже, не лише можуть, а й повинні бути об'єктом методологічного аналізу і, по-третє, що до аналізу соціально-психологічних теорій не варто підходити з настільки жорсткими мірками, як до природничонаукових, критерії їх оцінювання мають бути м'якшими, гнучкішими, а можливо й далекогляднішими. А ще хотілося підкреслити, що рух у напрямку наукової теорії розпочинається – як історично, так і актуально – з певної ідеї або й протоідеї. На нашу думку, цього достатньо для подальшої розмови на тему, якій присвячено книгу.

Частина 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ТА ПРОТОІДЕЇ ЯК ПОЧАТКОВІ Й ПОТЕНЦІЙНІ ФОРМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ

2. 1. Ідейна спадщина західноєвропейського періоду передісторії соціальної психології

Початки соціально-психологічної думки, її первісні форми простежуються в історії всіх країн і народів з найдавніших часів [57]. Проте особливий інтерес із цього погляду становлять країни Західної Європи, оскільки саме тут, раніше, ніж в інших регіонах світу, розпочався процес концептуалізації соціально-психологічного знання, що ознаменувався зрештою формуванням перших соціально-психологічних теорій. Появу багатьох питань і тем, котрі належать сьогодні до центральних у соціальній психології, можна простежити на західноєвропейських теренах упродовж щонайменше двох з половиною віків, що передували XX століттю, на рубежі якого й з'явилися згадані теорії. Відомий історик соціальної психології Густав Ягода, монографію якого покладено в основу цього розділу, пропонує розпочинати аналіз становлення західноєвропейської соціально-психологічної думки принаймні з епохи Просвітництва [443].

Ослаблення релігійного впливу та ньютоніанська революція в науці підвели до можливості розглядати людину як частину світу природи та соціального світу. Ідеї щодо людської соціальності генерувалися широким колом мислителів, до якого можна зарахувати

як філософів, так і представників антропології, астрономії, біології, економіки, історії, математики, медицини, філології. Вважається, що одні з перших спроб піддати життя людського суспільства упорядкованому аналізу належать Вільяму Петті з Англії та Людвігові Зекендорфу з Німеччини, котрі запровадили кількісний підхід у дослідженні суспільних процесів, а французький філософ Шарль Монтеск'є серед іншого відомий як такий, що намагався сформулювати загальні закони цих процесів.

На особливу увагу в контексті передісторії соціальної психології заслуговує психологічна теорія *сенсуалізму*, якій дала початок епоха Просвітництва у Франції на тлі інтенсивних реформістських процесів у науці. Родоначальником цієї теорії був абат Етьєн Бонно де Кондільяк (1715–1780), котрий підкреслював фундаментальну рушійну силу людських бажань і саме її прикладав до соціальної сфери. Наприклад, у ході тогочасної широкої дискусії про відмінності між народами він стверджував, що клімат зумовлює темперамент, який так само впливає на тип урядування. Відтак темперамент разом із типом урядування витворюють характер народів у рамках їхніх *“пристрастей”* та бажань. Під пристрастями Кондільяк мав на увазі те, що можна назвати емоціями. Крім того, він зазначав, що мова народу відображає його характер через вираження панівних інтересів та цінностей [144]. Ці тези можна висловити за допомогою сучасної термінології в такому вигляді: екологія зумовлює культуру, а вже вона формує ментальність.

Серед послідовників Кондільяка був французький філософ і літератор Клод-Адрієн Гельвецій (1715–1771). Він дотримувався думки, що люди, не маючи божественної душі, мають самі лише почуття, а також сприйнятливий, хоч і пасивний, розум, який можна повністю формувати засобами навчання. У цьому сенсі привертає увагу тлумачення Гельвецієм поняття “освіта” [55]. Під освітою він фактично вбачав те, що сучасні дослідники назвали б “соціальним оточенням”. Гельвецій заперечував існування не лише групових чи расових, а навіть уроджених індивідуальних відмінностей, наполягаючи, що за правильних умов кожен індивід може досягти будь-чого. Відтак його можна вважати попередником Дж. Вотсона, засновника бігевіоризму XX ст., який гарантував, що може зробити лікаря, юриста, художника або якого завгодно

іншого фахівця з будь-якої здорової дитини. Гельвецій поділяв і думку Кондільяка щодо рушійної ролі “пристрастей”.

Хоча ясність і послідовність доктрини Кондільяка забезпечила їй домінування впродовж більшої частини XVIII ст., її метафізичний та спекулятивний характер почав суперечити пошукам останньої частини століття. За модифікацію цієї доктрини взялися двоє учнів Кондільяка – Дестют де Трасі (1745–1836) та П'єр Кабаніс (1757–1808). Зокрема Трасі винайшов термін “*ідеологія*” для позначення “науки ідей”, яка, за його трактуванням, є частиною зоології [див. 411]. Це нагадує передчуття появи сучасної еволюційної психології [451].

Утім, набагато цікавішим видається внесок Кабаніса. Його розгляд соціальних відносин ґрунтується на кондільякових поняттях “потреб” і “бажань”, але ще більше він спирався на праці шотландських філософів, зокрема Френсіса Гатчесона та Адама Сміта. Кабаніс припускав, що знаки – жести, вирази обличчя, голос, манера дивитися – становлять різновид універсальної мови, що дає можливість проникати в почуття інших людей. Тільки-но спроможність такої комунікації сягає певного рівня, “ми існуємо в інших не менше, аніж у самих собі”. Учений наголошував на фундаментальній важливості *співчуття* як основи усього суспільного інстинкту, додаючи, що співчуття пов'язане з імітацією, котру описував як “здатність, що характеризує людську природу і є принциповим засобом освіти для індивідів, а також суспільств” [406, 97, 551].

Послідовником та учнем Кондільяка був і Марі-Жан де Кондорсе (1743–1794). Подібно до багатьох своїх сучасників, він послуговувався терміном “*моральні науки*” і пояснював, що розуміє під ним усі ті науки, які мають своїм об'єктом дослідження або людський розум сам по собі, або відносини між людьми. Кондорсе не ставив “моральні науки” нижче за фізичні, оскільки, на його переконання, і ті, й ті займаються фактичним знанням та використовують однакові методи. Проте зауважував, що між ними існує важлива різниця, бо “моральні науки” висловлюють свої відкриття повсякденною мовою, і через те люди гадають, що можна робити відповідні судження без попереднього набуття необхідних знань. Цей коментар не втратив своєї актуальності й досьогодні [див. 399, 192].

У пізніших роботах Кондорсе обстоює застосування в соціальних (“моральних”) науках “соціальної математики”, що, на його думку, могло стати в пригоді у прийнятті економічних та політичних рішень і додати раціональності до повсякденного життя. Праця Кондорсе “Ескіз історичної картини прогресу людського розуму”, опублікована 1795 року, викликає захоплення дослідників історії психології. Його позиція полягає в тому, що, як і всі явища Всесвіту, інтелектуальний та моральний розвиток людей регулюється обов’язковими й постійними законами, оскільки люди становлять частину природи [145]. Закони, про які йдеться, вочевидь є психологічними і ґрунтуються на сенсуалізмі.

Отже, розвиток “науки про людську природу” був націлений на виявлення законів, які керують нею. Однак упродовж більшої частини XVIII ст. він залишався суто теоретичним. Лише кінець століття позначено появою розуміння, що окремі міркування потребують хоч якоїсь емпіричної підтримки.

На цьому тлі у Франції виникає ініціатива згуртувати науковців, зацікавлених в емпіричному дослідженні людини й суспільства. Луї-Франсуа ЖофFRE (1770–1850) засновує 1799 року Товариство спостерігачів людини під гаслом “Пізнай себе”. До нього ввійшли 60 осіб, серед них – найвідоміші у найрізноманітніших галузях постаті. Напевне, це був перший прецедент міждисциплінарного дослідження такого масштабу, присвяченого вивченню “фізичних, моральних та інтелектуальних аспектів науки про людину” [цит. за: 443, 19].

ЖофFRE як натхненник цього починання був одним із перших, хто звернувся до *проблеми методу в науках про людину* і наголошував на примноженні *фактичних спостережень* – на відміну від “марних теорій”. Він пропонував вивчати відношення між тваринною і людською природою, етнічні та регіональні відмінності між людьми, висловлював обережні припущення щодо діагностики характеру за рисами обличчя, що було на ті часи модною доктриною. ЖофFRE наголошував на взаємозалежності між фізичними та моральними аспектами існування людини, додаючи коментарі, які перебачають інтерпретацію, що наближається до відомого нині напряму психосоматичної медицини. До інших згаданих ним тем належать історія різних народів, їхні звичаї та міграція – усе це

рекомендувалося вивчати на порівняльній основі. Спостереження визначалося як головний метод дослідження особливостей душі або розуму. Причому генеза цих особливостей мала спостерігатися, що називається, від колиски [445].

Істотну роль у становленні західноєвропейської соціально-психологічної думки відіграли зініційовані Товариством спостерігачів людини спроби емпіричного дослідження так званих варварських народів. У цьому контексті гідне пошанування ім'я Жозефа-Марі Дежерандо (1772–1842), який узяв участь в експедиції до Австралії. Його звіт за результатами експедиції, що називався “Міркування про методи, яких слід дотримуватись у спостереженні за варварськими народами” [412], забезпечив дослідникові тривалу славу. Ця праця вважається на диво суголосною із сьогоднішніми тенденціями, а окремі рекомендації – цілком доречними для сучасного розуміння методів соціальної психології та антропології.

Серед інших видатних постатей XVIII ст., чії праці щільно дотикаються до проблем, що пізніше викристалізувались у соціально-психологічні, були й діячі британського Просвітництва, чимало з яких мали шотландське походження. Вони працювали переважно під знаменом так званої “моральної філософії”. З усією очевидністю “моральна поведінка” великою мірою означала для них поведінку людини з людиною, а отже, непомітно переходила в те, що нині відоме під назвою міжособової поведінки.

Упродовж XVIII ст. тривали численні дискусії про генезу і функції мови та її відношення до суспільства. У книзі “Походження і розвиток мови” Джеймс Бернетт (1714–1799), відомий під псевдонімом Лорд Монбоддо, висунув ідею, що мова є набутою здатністю – на кшталт мовлення. І те, й інше, на його думку, є продуктами людської діяльності та зусиль, отже, вдосконалення мови можна сприймати як міру інтелектуального поступу. Мова не могла б з'явитися поза суспільством, тому поява суспільства мусила передувати в цьому процесі [404].

Радикально відмінної позиції дотримувався його сучасник Томас Рід (1710–1796) у праці “Есе про інтелектуальні можливості людини” [478]. Для нього ідея винайдення мови без попереднього володіння нею була неприйнятною. Рід провів різницю між “природною” і “штучною” мовами, доводячи, що вроджена, тобто при-

родна, мова містить модульовані вигуки, а також жести і рухи тіла, які отримують універсальне розуміння. Таке паралінгвістичне спілкування є важливою передумовою створення штучної мови. І хоч це була більш обґрунтована позиція, ніж позиція Монбоддо, вона все одно не здатна була вирішити проблему походження мови, навколо якої й досі точаться активні дискусії. Роль мови в соціальних відносинах, як відомо, залишається тією проблемою, що перебуває на передньому плані в сучасній соціальній психології.

Одним із тих, хто прагнув відшукати нову основу для моралі, був Френсіс Гатчесон (1694–1746), який розпочав із дуже простого психологічного припущення, що людина володіє вродженим моральним чуттям. Любов до подібних собі й турбота про них приносять нам задоволення, а завдання їм шкоди спричинює біль. Гатчесон, безумовно, не був аж таким наївним, аби вважати, що *доброзичливість* (його ключовий термін) є універсальною, але був переконаний, що негідна поведінка суперечить оригінальній людській природі. Учений глибоко прийняв етос ньютоніанства і в праці “Дослідження походження наших уявлень про красу і гідність” [441] зазначав, що цей трактат має на меті серед іншого ввести математичні обчислення суб’єкта моральності.

До когорти великих філософів світового рівня, котрі висловлювали близькі до соціально-психологічної проблематики ідеї, належить Девід Юм (1711–1776). Особливо хочеться виокремити його положення про те, що існує певна психологічна риса, яка має виняткове значення для соціальної взаємодії, а саме – *співпереживання* (власний термін Юма – *sympathy*). На відміну від Гатчесона, котрий наділяв людину притаманною їй від природи доброзичливістю, Юм уважав, що люди коряться пристрастям, а ті – за відсутності контролю – роблять неможливим існування громадянського суспільства. На його думку, здоровий глузд є рабом пристрастей, тому не варто на нього покладатися. Лише через наявність соціальних інституцій, традицій та правил, що накладають зовнішні обмеження, можна скерувати пристрасті в річище поведінки, сумісної із функціонуванням суспільства.

І все ж, попри досить суворе ставлення до природи людини, в Юма виникає ідея співпереживання, без якого не відбувається

соціальна інтеракція. Оскільки, на його переконання, розум в усіх людей однаковий у своїх переживаннях і діях, ніхто не може пробудитися до дії тими почуттями, котрі не викликають жодних почуттів у інших. Він описує це як процес перегуку пов'язаних між собою струн, коли вібрація однієї передається іншій: “Коли я бачу наслідки пристрасті в голосі та рухах будь-якої людини, мій розум негайно переходить від цих наслідків до їхніх причин і формує таке яскраве уявлення про пристрасть, яке незабаром перетворюється на ту саму пристрасть. Так само, коли я сприймаю причини будь-якої емоції, мій розум переходить до наслідків і пробуджується від подібної ж емоції” [439].

Однак цей яскравий образ не дає достатнього розуміння, які саме процеси беруть участь у співпереживанні. Урахування причин емоції відіграє в концепції Юма головну роль. Проте тут виникають певні суперечності. Адже врахування причин емоції потребує первинної рефлексії, що суперечить негайності появи співпереживання, а на цьому Юм наполягає особливо. Та хоч би як там було, вчений уважав співпереживання однією з найяскравіших людських рис, яка змушує нас відповідати на почуття інших і формує підґрунтя для нашої відданості суспільству. Філософ приділяв увагу змінам інтенсивності співпереживання залежно від людських стосунків – як фізичних, так і соціальних. Більше співпереживання спостерігається в стосунках із друзями, ніж зі сторонніми людьми, із співвітчизниками на противагу іноземцям тощо.

До соціально-психологічної проблематики виявив причетність і класик політичної економії Адам Сміт (1723–1790), який, крім своїх суто політекономічних праць, написав “Теорію моральних почуттів” [310], чим зробив значний внесок у розуміння соціальної поведінки. Квазіпсихологічний характер цієї праці відчувається вже у її розлогіму підзаголовку: “Есе, присвячене аналізу принципів, за якими вибудовуються судження щодо поведінки і характеру – спочатку своїх сусідів, а потім своїх власних”. Однак справжній зміст есе набагато ширший, ніж заявлено в цьому підзаголовку, особливо щодо наслідків таких суджень в умовах взаємин між людьми. Сміт уважав співпереживання центральним для всіх типів соціальної поведінки, а один із його учнів прокоментував це так, що в уявленнях Сміта співпереживан-

ня було для соціального світу тим, чим сила земного тяжіння – для фізичного. На думку Сміта, ми зацікавлені в долях інших людей і виказуємо співпереживання щодо них. До того ж він припускав, що потреба у взаємному співчутті є однією з фундаментальних людських рис.

Учений визначав співпереживання начебто зовсім просто – як “наше співчуття до будь-якого великого душевного переживання, хоч яким би воно було”. Та простота цього визначення є оманливою, адже ми не маємо прямого доступу до почуттів інших і можемо лише уявляти, що могли би почувати на їхньому місці. А це вельми непросто, оскільки ми не можемо припускати, що всі люди реагують однаково. “Співпереживання, відповідно, не стільки виникає від спостереження пристрастей, скільки із ситуації, яка їх пробуджує, – писав Сміт. – Іноді ми відчуваємо за іншого те, що він сам почувати зовсім не здатний; через те, що ми ставимо себе на його місце, це глибоке почуття виростає в грудях із уяви, хоча воно не з’являється у ньому з реальності. Ми червоніємо із сорому за нахабство та брутальність іншого, хоча він сам зовсім не відчуває невідповідності власної поведінки, тому ми не можемо втриматися від почуття спантеличеності, яку б ми пережили, якби поводитися подібним чином” [491, 12].

Отже, Сміт відводив співпереживанню роль цементуючої сили в соціальному житті й суспільстві та вважав його притаманним людині від природи. Тим самим він навіть певною мірою випередив еволюціоністів XIX ст., зокрема Дарвіна, які припускали, що співпереживання має адаптивну функцію не лише в людському середовищі, а й серед тварин.

Ще однією з ідей Сміта, яка пережила випробування часом, стало припущення, що та особистість, котрою ми стаємо, великою мірою формується під впливом нашої *взаємодії з іншими людьми*. Описуючи цей процес, він використав подвійну метафору дзеркала і внутрішнього спостерігача: “Якби сталося так, що людська істота досягла зрілого віку в усамітненні, за відсутності будь-якого спілкування із собі подібними, вона не могла б розмірковувати про власний характер, про пристойність чи недоліки власних почуттів та поведінки, або красу чи потворність власного розуму, як і про красу чи потворність власного обличчя. Усі вони є об’єктами, які їй

складно роздивитися ... і стосовно яких вона позбавлена дзеркала, яке б показало їй, як усе це виглядає. Приведіть її в суспільство, і вона негайно отримає те дзеркало, якого потребувала” [491, 110].

Звичайно, думка про те, що ми бачимо самі себе в поведінці інших, траплялась і в Юма. Однак нове й потужне поняття *безпристрасного спостерігача*, який формується внутрішньо в процесі розвитку, неподільно належить Смітові. Крім того, в його працях можна знайти свідчення, що він розглядав безпристрасного спостерігача як функцію *належності до первинної групи*, оскільки наголошував на впливі безпосереднього соціального оточення.

Ці тези знайшли своє продовження більш як через століття у творах видатних соціальних психологів, які опрацювали й глибше розробили їх. Так, Дж. Мід перейменував безпристрасного спостерігача на “*узагальненого іншого*”, маючи на увазі інтерналізовані колективні норми, правила та цінності, а також пішов далі у спробах з’ясувати, яким чином усі вони інтерналізуються у процесі розвитку. Гострі спостереження та прозріння Сміта перегукуються і з *теорією балансу* Фріца Гайдера та з *теорією соціального порівняння* Леона Фестінгера.

Неабияке значення для становлення соціально-психологічної думки мали студії з питань національного характеру. Ця тема дискутувалася протягом віків. Ще Нікколо Мак’явеллі (1469–1572) стверджував, що нації зберігають свої позитивні та негативні риси впродовж тривалих періодів. У своєму есе “Про національні характери” Д. Юм узяв до уваги два головні питання: 1) наскільки є обґрунтованими будь-які узагальнення щодо національного характеру; 2) якщо справді існують реальні відмінності в національних характерах, то з яких причин. Він застерігав від бездумного накладання шаблонів і наполягав, що національні відмінності існують, але полягають вони в частоті прояву певних рис [440].

Праці Юма знайшли відгук у доробку, зокрема, такого гіганта філософської думки, як Іммануїл Кант (1724 – 1804). Саме “Дослідження про людське пізнання” Д. Юма вважається тим дзвінком, який пробудив Канта від його “догматичної дрімоти”. Кантова “Антропологія з прагматичної точки зору” містить роздуми на психологічні теми, що певною мірою продовжують міркування про психологічні механізми взаємодії людей у суспільстві,

якими переймалися представники шотландського Просвітництва. Остання частина твору головним чином присвячена рисам характеру та поведінці людини [119].

Крім того, Кант не оминув і таку популярну серед його сучасників тему, як *характер народів* (національний характер) і ймовірні джерела його походження. Національний характер він уважав притаманним від народження або набутим унаслідок впливу клімату, історичних чинників, особливостей урядування тощо. Ось як Кант описує характер англійців: “Англійський характер не передбачає жодної дружелюбності щодо інших, навіть у середовищі самих англійців, оскільки люб’язність належить до найбільш помітних соціальних властивостей французів. Англієць засвідчує лише повагу і, що ж до іншого, кожен бажає жити лише так, аби зручно було йому. Для своїх земляків англієць запроваджує чудові доброчинні інституції, про які інші народи й не чували. Але якщо іноземець, якого волею долі прибило до його берега, втрапляє в умови страшного злидарства, він може померти на купі гною, бо він не англієць – тобто не людина” [447, 177].

Приклади Кантового занурення в цю тематику доводять, що ставлення вченого до психології було досить невимушеним і не йде в жодне порівняння з ваговитістю його роздумів про метафізичні проблеми. Щоправда, при цьому Кант відмовляв психології в науковості й навіть у перспективі набуття науковості на підставі її нібито нездатності до математичної обробки.

Протилежного погляду дотримувався наступник Канта на чолі кафедри університету в Кенігсберзі Йоганн Фрідріх Гербарт (1776–1841), котрий вдався якраз до розроблення *математичного підходу в психології*. Та все ж міжнародну славу йому принесли не стільки математичні дослідження, скільки інші праці із психології та особливо з педагогіки. Внесок Гербарта в математичний підхід до психології, а також у вікову та педагогічну психологію загальноновизнаний. Однак в англомовних публікаціях це ім’я дуже рідко згадується як ім’я піонера соціальної психології. Натомість у Німеччині побутує твердження, що саме він був засновником цієї науки, хоча в його часи терміна “соціальна психологія” ще не було. Наприклад, В. Мьоде, один із перших експериментальних соціальних психологів, писав: “Ніхто інший, як Гербарт був ... піонером

справжньої соціальної психології” [467, 25]. Так само і У. Лаукен [456] пов’язує з іменем Гербарта перший потужний проект у соціальній психології, який пізніше отримав розвиток завдяки його послідовникам. Мало хто з них продовжив його роботу над математичним проектом, але вони підхопили запропоновану ним фундаментальну *аналогію індивідуального та колективного психологічного функціонування*. Г. Ягода, віддаючи данину соціально-психологічному доробку Гербарта, називає ту науку, яку розвивали Гербарт і його учні, “соціетальною психологією”, бо ніхто з них ніколи не шукав чіткої межі між суспільством і державою. І те, й інше було для них “колективним”.

Гербартові належить термін “*Vorstellung*”, який найчастіше перекладають з німецької як “уявлення” або “ідея”, хоча сам учений вкладав у це слово значення таких понять, як думка, уявний об’єкт, і навіть більше – застосовував його щодо емоційних станів. У підсумку він розглядав *Vorstellungen* як активні сили, серед яких є домінантні, що становлять “аперцептивну масу”, котра відкрита для відповідних їй *Vorstellungen* і створює перешкоди для тих, які не гармонують із нею.

Ідею *Vorstellungen* Гербарт розвинув і застосовував для пояснення соціальної взаємодії: “У кожному суспільстві як цілому індивідуальні особи поведуться майже так само, як *Vorstellungen* у свідомості індивіда, за умови, що соціальні зв’язки є достатньо близькими, щоб слугувати зв’язковою ланкою у взаємовпливах. Конфліктуючі інтереси займають місце опозицій серед *Vorstellungen*; схильність до соціальних контактів і потреба в них приносять те, що ми знаємо з попереднього (тобто з індивідуальної психології) як комбінації та об’єднання. Безпосередніми наслідками цього психологічного механізму, який виявляється на цьому масштабнішому рівні, є такі: більшість витісняється меншістю, що призводить до втрати її соціальної значущості; у меншості як такій лише дехто досягає справжньої влади; кожне суспільство в стані природної рівноваги приймає форму, загострену догори (тобто соціальної піраміди). Закони руху цього психологічного механізму тут, як і у випадку з індивідами, не передбачають цілковито стійкого стану” [цит. за: 443, 52].

Суспільний еквівалент порогу *Vorstellungen* індивіда Гербарт називав порогом соціального впливу, а спосіб, у який відбувається цей вплив, уподібнював до гри *Vorstellungen* у свідомості індивіда. На його думку, декілька осіб, наділених владою, або таких, що керують певною кількістю прихильників, у конфлікті можуть нейтралізувати будь-яку кількість слабших та ізольованих індивідів.

Крім цієї та інших переконливих аналогій, запропонованих Гербартом, він окремо висловлювався про значення мови в суспільстві і відводив їй роль важливого чинника, за допомогою якого досягається *подібність між суспільством і людським розумом*, а також *зміцнюються соціальні зв'язки*. Учений зазначав, що саме через слова і мовлення думки й почуття передаються від свідомості до свідомості. Як і *Vorstellungen*, котрі становлять зміст індивідуальних розумів, мова походить із соціального середовища. Ще одним вагомим аспектом міркувань Гербарта було наполягання на тому, що його аналіз є суто теоретичним і описує соціальні процеси безвідносно жодних моральних оцінок. Ці та інші його ідеї поширилися в Німеччині та Австрії.

Послідовниками, які їх розвинули і створили за півстоліття до В. Вундта першу *психологію народів*, стали Моріц Лацарус (1824–1903) та Хаїм Штейнталь (1823–1899). Утім, її частіше розглядають не як окрему концепцію, а як складову завершеної Вундтом системи поглядів, яку прийнято відносити до перших соціально-психологічних теорій. Тож не будемо зупинятися на ній у цьому розділі.

Хоча проблеми, якими переймалися вчені того часу, мають відчутний зв'язок із соціальною психологією, ніхто з них аж до 1860-х років не вживав цього терміна. Честь його першого застосування належить італійському філософу, публіцисту і політику Карло Каттанео (1801–1869). Заголовок статті, яку надрукував Каттанео 1864 року, містить слова “*psicologia sociale*” [див. 443]. Міркування, які він розвивав, жодним чином не перетинаються з поглядами, котрі домінували в німецькомовних країнах. Натхненниками його позиції були Джамбаттіста Віко (1668–1744), видатний виразник соціальної думки, а також великий філософ Гегель. Каттанео віддавав належне Віко за його вивчення націй, тобто колективних утворень, а не індивідів, а Гегелеві – за осучаснення думок

Віко через запровадження ідеї прогресу за допомогою діалектичної тріади “теза – антитеза – синтез”. Проте, на відміну від Гегеля, який досліджував великомасштабні соціальні рухи, Каттанео застосував його вчення до взаємодії індивідів.

Повертаючись до проблеми терміна “соціальна психологія”, складно сказати, яким чином він набув поширення. Припускають, що просуванню його в наукове середовище прислужився німецький учений Густав Адольф Лінднер (1829–1887). Оскільки термін уперше було вжито на сторінках маловідомого наукового видання, можна гадати, що Лінднер був його незалежним творцем. Окремі з його висловлювань краще процитувати повністю, позаяк вони становлять певний інтерес для розуміння предмета соціально-психологічної науки. Зокрема таке: “Завданням соціальної психології є опис та пояснення тих феноменів, що залежать від взаємних впливів індивідів і на які спирається ціле ментальне життя суспільства. Суспільство невід’ємне від індивідів, оскільки його розумове життя не може бути окремим від того, яке виявляється в індивідуальній свідомості його членів. Із цього випливає, по-перше, що принципи соціальної психології мають запозичуватися у вченнях з індивідуальної психології. Однак те, що соціальна психологія при цьому має власну сферу, відмінну від індивідуальної психології, виростає із того факту, що взаємні психологічні впливи, які становлять її предмет, можна спостерігати лише в суспільстві. Безперечно, умови суспільства відбиваються у свідомості кожного індивіда” [461, 14].

У роздумах Лінднера, зосереджених між індивідуальним та соціетальним полюсами, відчувається істотна непевність щодо епістемологічного статусу соціетальної ментальності. Дається взнаки дилема: існують чи не існують психічні процеси якісь інші, крім тих, носіями яких є індивіди? Лінднер не займав чіткої позиції із цього питання. Він нерідко згадує про “соціетальну свідомість”, чим засвідчує існування колективних ментальних процесів. За прикладом Гербарта постійно проводить аналогії між індивідом та суспільством, і вся його схема, зрештою, базується на них. Водночас далі пише, що поняття соціетальної свідомості, яке втілює спільні для всіх членів суспільства стани свідомості, насправді є науковою фантастикою або ж ідеалом. Продовжуючи цю думку,

Лінднер наполягає, що соціетальна свідомість мусить бути публічною, бо це є обов'язковою умовою зближення індивідуальних ментальних станів. Вона виявляється у словах, вчинках і в тому, що Лінднер називає "фізіогномічними виразами". Під цим він розуміє національний стиль архітектури, одягу та символіки.

Услід за гербартіанською моделлю вчений наполягав, що конфліктуючі погляди та підходи в суспільстві спочатку стримують одні одних, а потім об'єднуються, аби протистояти подальшому тискові. Люди конкурують у просуванні власних ідей, а для отримання доступу до публіки мусять збуджувати інтерес інших до себе. Ця теза перегукується з тим, що писав двома десятиріччями пізніше Г. Тард про поширення ідей у суспільстві, хоча й не є такою чіткою й прозорою.

Треба додати, що Лінднер розглядав соціальну психологію як проект на майбутнє, для якого він просто окреслив головні схеми. Кількома роками пізніше Альберт Ебергард Фрідріх Шеффле (1831–1903) продовжив роботу над цими проблемами, але на вже ширшій основі. Шеффле належав до яскравих постатей XIX ст., які активно працювали не лише на науковій, а й на державній та політичній ниві. Він писав у своїй біографії, що широкий інтерес до соціальних наук виник із його невдоволеності використанням у партійній політиці поверхових гасел і проголошенням необґрунтованих узагальнень. Зокрема він висміював такі подвійні принципи, як "порядок і свобода", "аристократія і демократія", "індивідуалізм і колективізм". У своїх наукових пошуках він ретельно простудіював "Фізіологічну психологію" Вундта, "Елементи психофізики" Фехнера та Александра Байна. За його власним визнанням, найбільше його привабили розмірковування на теми дарвінізму, навіть більше, ніж усе, що написали сам Дарвін та Геккель.

У праці Шеффле "Структура і життя соціального тіла: енциклопедичний нарис дійсної анатомії, фізіології та психології людського суспільства" особливо відчувається вплив Герберта Спенсера і передусім його використання органічної аналогії. Сам заголовок, у якому економічна активність у суспільстві уподібнюється метаболізові соціального тіла, доводить, що для Шеффле суспільство було синонімом цього тіла, і не лише метафорично, оскільки він констатував, що "ментальне життя цього тіла є вищою владою ін-

дивідуального розуму”. Подібно до Лінднера він прагнув досягнути те, що обидва вважали законами природи, які керують функціонуванням розуму в суспільстві. Та під впливом Дарвіна Шеффле запропонував власну теорію еволюції, яка мала небагато спільного з Дарвіновою і була настільки ж екстравагантною, наскільки й спрощеною. Згідно із Шеффле, існують три еволюційні рівні, які йдуть від неорганічного через органічний і до соціального. Ці три “світи”, як він їх називав, мають спільні базові риси, на котрі нагромаджуються прогресивним чином інші, складніші. Вчений указував на притягання та відштовхування атомів як на ознаку того, що навіть у неорганічному світі можна відшукати зародки подальшого розвитку. Вершина еволюції, на його думку, досягається тоді, коли елементи неорганічного та органічного світів складаються у соціальне тіло. Цей процес Шеффле називав *Vergeistigung*, що англомовні вчені тлумачать як “менталізацію” Він супроводжується зростанням індивідуації, яка тягне за собою дедалі більше усвідомлення в міру еволюції [485].

Історики соціальної психології простежують елементи соціально-психологічного підходу в думці Шеффле про те, що “ніщо не заважає пояснити перебіг соціальних рухів відповідно до законів механіки, а також відшукати в людському суспільстві набагато складнішу гру тих самих рухів та сил, які вже виявили себе в неорганічному та органічному світах – у трансформації простіших еквівалентів та кореляцій оригінальної стихійної сили, яка є незнищеною і неосяжною” [485, 24]. Звертаючись цього разу до доктрини Фехнера про кореляцію між розумовою активністю та психофізичними рухами нервових органів, Шеффле стверджував, що “вся механічна і розумова активність соціального тіла повинна розглядатись як зримі рухи рук та ніг ... які результують із внутрішніх малих і незримих патернів фізичних та хімічних процесів” [цит. за: 443, 63]. Однак усе згадане вище, мовляв, – лише вступ до справжньої соціальної психології, до якої підводить такий багатослівний заголовок одного з розділів – “Психічні факти соціального життя та їхні зв’язки як ціле, або Базовий феномен “розуму народу” як загальна частина основ соціальної психології”.

У цьому розділі Шеффле спирається на Гербарта: “Усі вияви індивідуального ментального життя можна знайти знову-таки в

суспільстві, де вони розгортаються як колективний ментальний труд” [485, 392]. Далі він міркує над паралелями більш детально, демонструючи, наскільки те, що люди вважають своїм приватним життям, насправді залежить від суспільства. З іншого боку, Шеф-фле наполягає, що зв’язки, які становлять ментальне життя суспільства, створюються індивідами. Відповідно патерни відносин між думками, позиціями чи рішеннями всередині соцієтального існування виглядають такими самими, як і всередині індивідів. Пам’ять індивіда є відповідником традицій суспільства і вияв-ляється не лише в символічних формах (книги, газети тощо), а й у тому, що можна назвати матеріальною культурою, тобто засобах праці, машинах, організації праці тощо.

Шеффле висунув думку щодо можливості *вимірювання* в індивідуальній і, відповідно, соціальній психології на основі психофізики Фехнера, який пропонував таку схему: А (зовнішній стимул) – В (внутрішні процеси) – С (зовнішні реакції). Він аргу-ментував застосування цієї схеми таким чином: у випадку індивіда ми можемо легко виміряти А та С, тоді як В, що становить зміни в нервовій системі, залишається недоступним для вимірювання. Для соціального тіла все виглядає навпаки, тобто лише В піддається вимірюванню. Це твердження далеко від очевидного, і ті докази, які свідчать на його користь, можна прояснити лише розглянувши, як Шеффле описував усі три елементи в соціальному випадку. Зовнішній стимул (А) “походить із природного та соціального жит-тя” і є надто складним для вимірювання. Внутрішні процеси (В) складаються із символічних обмінів, прямих чи механічно опосе-редкованих, що, стверджував він, є вимірюваним. І саме зовнішні реакції (С) є тими “соціально-психологічними впливами, котрі відповідають магнітуді внутрішніх почуттів індивідів і які, таким чином, надзвичайно складно виміряти” [485]. Коли сучасні вчені розглядають природу цих категорій, уся схема розпадається, оскільки більшість із них залишаються цілком невизначеними і як такі є невимірюваними. Тим часом висновок, що “соціальна психофізика” потребує методів, відмінних від тих, котрі засто-суються до індивідів, має сенс, хоча й не випливає з наведених аргументів.

Продовжуючи Фехнера і Гербарта, Шеффле проводить цілу низку індивідуально-соціальних паралелей. Наприклад, те, що “ментальна” енергія обмежена як в індивіда, так і в колективного утворення. Імовірно, це твердження має зв’язок із “законом ментального контрасту” в його соціально-психологічній формі. Учений приділяв увагу також “феноменові порогу”. Згідно з Шеффле, далеко не кожна ідея може інтегруватися в загальну свідомість (тобто свідомість центральних колективних органів), не кажучи вже про свідомість індивідів. Центральні органи усвідомлюють лише “малу частину всіх розумових подій соціального життя. <Проте> в особливих випадках будь-який різновид події соціального життя може піднятися над порогом соціальної свідомості. Вона потребує лише виняткового підйому у психофізичному русі, який супроводжує таку подію: панічні газетні статті, особливі заклики про допомогу, жваві демонстрації” [485, 403]. У підсумку Шеффле зробив спробу конструювання соціальної психології з розмаїтості ідей Гербарта, Фехнера, Спенсера (незважаючи на те, що заперечував думки останнього) і того, що він сам уважав спадщиною Дарвіна. Синтез усього згаданого результувався у своєрідну плутанину, однак навколо неї тривали багаторічні дискусії, і не лише в німецькомовних країнах.

Період до середини XIX ст. пов’язаний з діяльністю ще одного учня й послідовника Гербарта – Теодора Вайтца (1821–1864). На відміну від Лінднера, який залишався безроздільно вірним ідеям свого попередника, Вайтц відійшов від напряму, заданого вчителем, аби виробити власний. Однією з його найважливіших праць був “Підручник із психології як природничої науки” [499], що мав розділ “Моральні почуття”. Вайтц, як і дехто із шотландських філософів до нього, так само переймався тим, що нині відоме під назвою *міжособових стосунків*. Зокрема він приділяв увагу паралінгвістичним знакам, із яких індивід робить висновки про стан розуму інших людей і які часто домінують у спілкуванні за відсутності мовлення. Вайтц зазначав, що люди народжуються в певну соціальну епоху з її нормами, згідно з якими цих людей оцінюють. Учений належав до тих, хто в певному сенсі випередив ідеї Дж. Міда щодо розвитку самості, а також сучасні теорії дискурсу в соціальній психології.

Досить пізно у своєму житті, яке, на жаль, було доволі коротким, Вайтц звернувся до *антропології* та опублікував працю “Антропологія примітивних народів” у шести томах із важливим у нашому контексті підзаголовком “Про єдність людського виду та природний стан людей”. Ця праця вченого зробила безсумнівний внесок у розвиток соціальної психології. У вступному слові до неї він представив аргументи на користь свого зацікавлення антропологією, котру тлумачив як *культурну історію*. На його думку, психологія та фізіологія вивчають людину як ізольованого індивіда і лише як представника свого виду. “Однак розгляд людей у їхньому колективному житті є чужим для цих галузей знання. Уся маса інтелектуальних досягнень, які є результатом складної взаємодії індивідів і стали причиною широких перетворень у суспільствах, випадає за горизонт психології... <Натомість> культурна історія виявляє інтерес виключно до колективного життя в суспільстві. Внесок, який вона робить у розуміння людей, без сумніву, є таким істотним, як і внесок природничих наук” [499, 5].

Вайтц віддав багато сил титанічній праці з упорядкування та зіставлення величезного масиву матеріалів про життя народів, соціальна організація та технологічний рівень яких дуже різнилися між собою, у тому числі народів “примітивних”. Він описав їхні психологічні риси та соціальний спосіб життя, безперечно, вельми відмінні від європейських.

Метою Вайтца було забезпечити емпіричне підтвердження його глибокого переконання, що люди належать до одного виду і є носіями в основному однакових психологічних рис. Ненормативність цього твердження у часи, коли нерівність рас зазвичай сприймалась як аксіома, складно оцінити повною мірою у ХХІ столітті. Вайтц поставив під сумнів пануючий тоді постулат щодо тісного взаємозв'язку між фізичними і розумовими характеристиками: “Ми вимушені відмовитися від доктрини, згідно з якою місткість черепа вказує на рівень розумових здібностей” [цит. за: 443, 69]. Вайтц також удався до порівняння інтрагрупових та інтергрупових відхилень у ті самі та різні відтинки часу. Він, звичайно, не міг зробити це за допомогою обчислень, але таким чином прагнув продемонструвати високий рівень варіативності, який ставить під великий сумнів припущення щодо зафіксованої та постійної

різниці у потенціалах. Цим він передбачив відкриття сучасної генетики.

Вайтц досліджував те, що для всіх людей, зокрема й так званих варварів, є спільним і особливо відрізняє їх від тварин. Очевидною відповіддю, яку вже раніше дали інші вчені, була мова. Цей спільний елемент, що дає змогу всім людям висловлювати їхні думки, є набагато важливішим за будь-які фізичні відмінності. Проте Вайтц розглядав не лише мову, а й інші специфічно людські риси, у тому числі прагнення до прикрашання, певну форму колективних чи індивідуальних прав на власність, релігію, відданість своїй країні та народові. Оскільки вчений уважав, що люди не мають убудованого імпульсу до інтелектуального прогресу і тут мають бути задіяні зовнішні впливи, він приділяв немало увагу екологічним та історичним чинникам. На думку Вайтца, доступні його вивченню факти цілком відповідають тому, що він назвав “теорією психічної єдності людського виду”. Його термін “*психічна єдність*” іноді приписують іншим авторам, але саме він забезпечив Вайтцу належне місце у словнику соціальних наук.

Характеризуючи передісторію соціальної психології, слід зважати й на ту істотну обставину, що в першій половині XIX ст. почав розвиватися напрям філософської думки, який завдяки Огюсту Конту (1798–1857) дістав назву *позитивізму*. Деякі вчені, скажімо Г. Олпорт, вважають Конта навіть засновником соціальної психології [396]. Це очевидне перебільшення. За уважного розгляду його вчення має досить віддалений стосунок до тих аспектів, які пізніше лягли в її основу. Водночас не підлягає сумніву, що позитивістська методологія справила величезний вплив на весь подальший розвиток соціальної психології.

Утім, на той час висувалися й інші, якщо можна так висловитись, альтернативні варіанти позитивізму. Один із найяскравіших серед них належав бельгійському астроному і математику Адольфу Кетле (1796–1874), котрий був сучасником О. Конта, хоч той жодного разу про нього не згадує. У 1835 р. вийшла робота Кетле “Про людину та розвиток її здібностей”, яка мала підзаголовок “Есе із соціальної фізики”. Друге видання праці вийшло вже під назвою “Соціальна фізика”. Між цими двома виданнями була опублікована

праця “Про соціальну систему та закони, які нею керують” [474], де автор продовжив розробляти ідеї щодо людини в суспільстві.

Кетле мав великий авторитет серед своїх колег і був серйозним науковцем, який прагнув відійти від панівних на той час філософських міркувань. На відміну від Конта, він зробив спробу закласти власні основи емпіричного підходу, використовуючи своє знання статистики. Для цього йому довелося створити модель функціонування суспільства та ролі індивіда в ньому. На початкове запитання, чи підкоряються дії індивіда якимось законам, чіткої відповіді не знайшлося. Тому вчений вирішив уважати індивідів другорядними, а відтак – ігнорувати. Він вивів їх із поля своєї уваги, розглядаючи лише як частину серій більших одиниць – аж до людства. Завданням, яке поставив перед собою Кетле, було вивчення законів, що керують соціальним тілом. При цьому він прагнув знайти фізично, морально та інтелектуально “середню людину” в різних народів, що дозволило б їх типологізувати. Задля цього Кетле використовував доступні статистичні дані: показники народжуваності й смертності, кількості населення, зросту і ваги в різному віці, а також відомості про фізичні хвороби.

Далі були намагання Кетле порівняти дані про рівень психічних хвороб у різних країнах із чітким розмежуванням божевілля та вродженого ідіотизму. Зрештою, дослідник заявив, що він таки з’ясував фізичний і моральний розвиток “середньої людини” і ті зміни, яким вона піддається внаслідок численних впливів. Він наголошував, що для народу “середня людина” є тим, чим є центр тяжіння для тіла, і припускав, що ця постать бере участь у всіх явищах соціальної рівноваги та руху, і вона наділена визначними особливостями. Таким чином, “середня людина виявляє водночас усе, що є великого, прекрасного і доброго” [цит. за: 443, 82]. На завершення Кетле стверджував, що його дослідження продемонстрували бездоганність людини і передбачили, що розвій цивілізації полягатиме у прогресивному звуженні рамок варіювання людської істоти. Іншими словами, людський світ ставатиме дедалі одноріднішим.

Недоліки, більше того – одіозність теоретичної схеми Кетле з погляду дня сьогоднішнього цілком очевидні. Проте здійснені ним спроби емпіричних досліджень задали моду на “моральну статистику”.

стику” в багатьох європейських країнах. Соціально-статистичне дослідження стало впливовим стимулом до розширення й поглиблення цієї царини.

Навколо позитивізму гуртувались і мислителі Британії. Так, ідеї Конта спочатку палко сприйняв Джон Стюарт Мілль (1806–1873). Але з часом у нього з’явилася низка критичних зауважень, зокрема, він заперечував Контове твердження, що будь-яка психологія повинна бути частиною біології. Існує лише один важливий контекст, у якому Мілль заторкнув соціальні аспекти, а саме – він припустив появу в майбутньому “*науки формування характеру*”, яку назвав етологією. Ішлося зовсім не про ту етологію, яку розробляють сьогодні в аспекті вивчення поведінки тварин. Мілль постулював розмежування між психологією, що вивчає “прості закони розуму”, та етологією, котра повинна займатися законами формування характеру. Остання, на його думку, має досліджувати відмінності як індивідуальні, так і колективні. Мілль не мав особливих ідей з приводу етологічних законів, але висловлював міркування щодо способів їх дослідження, зокрема щодо можливостей і обмежень спостереження [див. 443].

Слідом за Контом ішов ще один британський учений того часу – Герберт Спенсер (1820–1903). У контексті власне соціальної психології його твори не становлять великого інтересу. Він переважно цікавився проблемами індивідуального розуму, ледь торкаючись соціальної поведінки. Але з розвитком соціально-психологічної думки, безперечно, співвідноситься розроблена ним ще до Ч. Дарвіна теорія еволюції. За Спенсером, і в індивіді, і в суспільстві як цілому можна розпізнати феномени зростання, структури та функції. Це підштовхнуло його до такої ідеї: “Те, що існує справжня аналогія між індивідуальним організмом та соціальним організмом, стає незаперечним, коли нагальні потреби, які детермінують структуру, розглядати як такі, що керують ними обома спільно” [493, 330]. Ця “органічна аналогія” справила величезне враження на численних мислителів XIX ст. У “Принципах соціології” [318] Спенсер припускав, що індивідуальне життя – від народження через досягнення зрілості й до смерті – підпадає під рубрику *органічної еволюції*, тоді як *надорганічна еволюція* стосується координованих дій багатьох індивідів та результатів цих дій.

Крім того, він уважав, що кожне суспільство на кожному ступені еволюції має власні, належним чином адаптовані способи почування та мислення, які підлягають змінам. Хоча еволюціонізм Дарвіна й вийшов на передній план порівняно з еволюціонізмом Спенсера, не можна не визнати масштабу досягнень останнього.

Нарешті, серед видатних постатей того часу, дотичних до становлення соціально-психологічної думки, варто згадати Джорджа Генрі Льюїса (1817–1878). Відомо, що саме його книга “Фізіологія пересічного життя” спонукала І. П. Павлова відійти від занять теологією і присвятити себе вивченню фізіології. Праці Льюїса із психології вийшли друком наприкінці його життя під назвою “Проблеми життя і розуму”. В останньому томі цього п’ятитомного видання окремий розділ присвячено *“соціальному чинникові”*. Автор припускає, що люди набагато більше різняться у своїх соціальних відносинах, ніж у базових психологічних рисах, тому слід розглядати саме соціальні відносини, бо якраз вони дають уявлення про відмінності між людьми. Соціальні відносини також допомагають зрозуміти поняття однорідності: “Люди, які завжди живуть у групах, взаємодіють як органи в організмі”. Звертаючись до терміна “група”, Льюїс торкнувся ключового елемента, який зазвичай ігнорували його попередники і який вийшов на авансцену в соціальній психології XX ст. Крім того, всі інші мислителі, які так само визнавали значущість і важливість соціальних чинників, розглядали їх просто як тиск на індивіда ззовні. Льюїс же пішов далі, оскільки вбачав у “соціальному медіумі” “чинник, який пронизує увесь склад Розуму” [459, 71]. Це виділяє творця “Проблем життя і розуму” з-поміж усіх його сучасників.

Отже, огляд передісторії соціальної психології на західно-європейських теренах дає підстави стверджувати, що в цей період розвивалися соціально-психологічні ідеї (значну їх частину можна вважати радше протоідеями), які підготували ґрунт для появи на рубежі XIX – XX століть перших соціально-психологічних теорій. Разом з тим деякі із цих ідей не були достатньою мірою асимільовані першими соціально-психологічними теоріями або й узагалі протягом певного часу залишалися, так би мовити, пасивним інтелектуальним багажем. Їх правомірно розглядати як такі, що були попередницями теорій, котрі сформувалися пізніше, переважно у

Сполучених Штатах Америки, – наприклад, теорії символічного інтеракціонізму, теорії балансу чи теорії соціального порівняння. Це, до речі, вносить корективи і в тезу про те, що протягом першої половини ХХ ст. соціальна психологія була суто американською наукою. Мабуть, так говорити не варто, оскільки в ній виразно проглядаються європейські корені.

2. 2. Перші соціально-психологічні теорії та їх відображення в сучасному науковому дискурсі

До перших соціально-психологічних теорій прийнято відносити передусім *психологію народів* (М. Лацарус, Х. Штейнталь, В. Вундт) і *психологію мас* (Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард). Рідше серед них називають хронологічно дещо пізнішу *теорію інстинктів соціальної поведінки* британсько-американського психолога В. МакДаугалла (1871–1938), ще рідше – *теорію колективних уявлень* Е. Дюркгейма, що пов'язано вочевидь з ідентифікацією останнього переважно як соціолога. Проте слід зазначити, що цей канонізований перелік є доволі умовним. З важкозрозумілих причин до нього не потрапляє, приміром, *теорія психічної єдності людства* видатного німецького етнолога Адольфа Бастіана (1826–1905).

Це навряд чи можна вважати справедливим. У своїй шеститомній праці “Людина в історії” [401], написаній після десятків літ мандрів та етнографічної практики, А. Бастіан обстоював існування так званих “елементарних ідей” (теза, що пізніше отримала розвиток у теорії К. Г. Юнга про колективне несвідоме [379–381]), які є однаковими в різних народів. Завдяки збиранню етнографічного матеріалу, на думку Бастіана, стає можливим вивчення законів психічного розвитку, що проявляються в різних регіонах і за різноманітних умов. Хоча респондентами в таких дослідженнях є окремі люди, вчений вважав, що об'єктом дослідження може бути не індивід як такий, а скоріше “ідеї народу” або ж “колективний розум” якогось окремого етносу.

“Ідеї народу” Бастіан протиставляв як вторинні універсальним “елементарним ідеям”. Індивід, мовляв, є клітиною організму,

соціальною твариною, чия психіка – “ідеї народу” – зумовлюється соціальним оточенням, тоді як “елементарні ідеї” становлять основу, з якої ці “ідеї народу” виникають. Відтак соціальній групі притаманна групова психіка/розум, “соціальна душа”, в яку ніби вбудована індивідуальна психіка. Бастіан дотримувався думки, що “елементарні ідеї” мають бути реконструйовані в науковий спосіб з “ідей народу” як форми колективних уявлень. Оскільки ми не можемо спостерігати колективні уявлення безпосередньо, вчений запропонував певний алгоритм аналітичного дослідницького пошуку, представлений п’ятьма стадіями етнографічного проекту: 1) опис емпіричних кроскультурних даних; 2) виділення із цих даних колективних уявлень певного суспільства дедуктивним методом; 3) аналіз “ідей народу” шляхом їх виокремлення з колективних уявлень; 4) виявлення методом дедукції “елементарних ідей”, на які вказують схожі патерни в “ідеях народу” різних регіонів; 5) вивчення “елементарних ідей” на засадах наукової психології задля визначення психічної єдності людства. Це вивчення має базуватися на виключно науковій кроскультурній психології.

Як бачимо, система поглядів А. Бастіана цілковито може претендувати на місце в шерезі перших соціально-психологічних теорій. Певні ознаки соціально-психологічної теорії має, скажімо, й так звана *формальна соціологія* німецького філософа Георга Зіммеля (1858–1918). Проте найбільш визнаними репрезентантами перших теорій, якими заявила про себе соціальна психологія, все ж залишаються психологія народів і психологія мас, а їхні здобутки найбільш повно репрезентують, своєю чергою, ідеї В. Вундта, Г. Лебона і Г. Тарда.

Основний зміст цих ідей добре відомий. Тому переповідати його особливого сенсу немає. Значно цікавіше простежити історичну долю означених ідей, що і є метою цього розділу. Іншими словами, маємо з’ясувати, якою мірою і як саме відображає доробок згаданих піонерів соціальної психології сучасна зарубіжна наукова література.

На зарубіжній, а ще конкретніше – на англomовній науковій літературі ми зупинили свій вибір тому, що вітчизняний науковий дискурс, як і пострадянський у цілому, характеризується поки що досить обмеженою кількістю робіт, присвячених історії соціальної

психології. Натомість англомовні джерела свідчать про помітно більший інтерес сучасних соціальних психологів, істориків дисципліни, історіографів психології та інших учених до історичного шляху соціально-психологічної науки та її основних постатей. Утім, і тут слід зробити певні застереження. Праці в галузі історії соціальної психології вельми розпорошені в часі. Це пояснюється порівняно невисокою популярністю в зарубіжній соціальній психології як неекспериментальних досліджень загалом, так, зокрема, й тих, що присвячені рефлексії з проблем історичного минулого власної дисципліни. Не маючи змоги охопити вже майже столітній історіографічний спадок вивчення еволюції соціальної психології (перша історико-психологічна праця Е. Борінга датується 1929 роком), ми свідомо зосередилися на доробку останніх двадцяти років.

Першу групу джерел, які стали об'єктом нашого аналізу, склали найновіша фундаментальна праця в цій сфері – колективна монографія за редакцією А. Кругланскі та В. Штрюбе “Керівництво з історії соціальної психології” [432] та одноосібні монографії: “Історія соціальної психології: від вісімнадцятого сторіччя до Другої світової війни” Густава Ягоди [443] і “Корені сучасної соціальної психології (1872–1954)” Роберта Фарра [414]. Другою групою джерел були класичні зарубіжні підручники–“керівництва” із соціальної психології в частині, присвяченій її історії. Сюди ми віднесли “Керівництво із соціальної психології” за редакцією Г. Ліндсея [430; 431] і “SAGE Керівництво із соціальної психології” за редакцією М. Хогга та Дж. Купера [483]. Нарешті, третьою групою джерел слугували матеріали Першої міжнародної конференції з історії соціальної психології (Париж, 1992), що вийшли друком у двох збірниках [407; 492], матеріали XXII Міжнародного конгресу із психології, який проходив у Ляйпцигу 1980 року [392], та окремі історіографічні статті в наукових журналах.

Безумовно, окреслені джерела не є вичерпним переліком історіографії соціальної психології, проте вони доволі повно відображають різні форми її представленості в сучасному науковому дискурсі, що відповідає меті нашого дослідження.

Перші соціально-психологічні теорії, що виникли в Західній Європі, визначаються сучасними істориками соціальної психології як “протосоціальні психології” [464], а період ХІХ ст. – як “доекс-

периментальна історія” соціальної психології або “доекспериментальне століття” [484]. Іноді для зручності історики психології у своєму аналізі перших соціально-психологічних концепцій та теорій послуговуються висловами на кшталт “соціальна психологія Лебона” або “соціальна психологія Тарда” [415].

Грунтовне англomовне видання 2012 року “Керівництво з історії соціальної психології” за редакцією А. Кругланскі та В. Штрюбе [432] являє собою збірник історичних нарисів, структурованих тематично за класичними дослідницькими сферами соціальної психології – атитюди, переконування, соціальний вплив, малі й великі групи, міжособові відносини тощо. Автори кожного розділу пропонують читачеві огляд історичного шляху становлення і розвитку досліджень основних соціально-психологічних феноменів. При порівнянні цієї найновішої колективної праці з попередніми зарубіжними роботами з історії соціальної психології стає очевидною зміна основного історіографічного методу, що застосовується авторами, – від переважного хронологічного фокусування на персоналіях, біографіях та країнах до послідовного висвітлення динаміки розвитку тієї чи іншої предметної сфери соціальної психології, її основних концептів та предмета дослідження (від персоналістично-географічного принципу побудови матеріалу до предметно-тематичного).

Незважаючи на те, що це видання є найбільш систематизованим викладом історії дисципліни за останній час, доводиться констатувати, що “історія”, винесена в заголовок “Керівництва”, тлумачиться авторами лише як історія становлення дисципліни у ХХ ст. Якщо взяти до уваги запропонований Г. Оллпортом у його “Керівництві із соціальної психології” в розділі про історію становлення соціально-психологічної дисципліни [394–396] усім відомий поділ на “довге минуле соціальної психології” та “коротку історію соціальної психології”, у даному виданні маємо саме коротку історію сучасної соціальної психології у вигляді такого собі гранд-наративу, до того ж відверто американізованого.

Роль перших теорій в історії соціальної психології розглядається авторами цієї колективної праці, на жаль, вельми поверхово і фрагментарно. Посилань на доробок піонерів соціальної психології у виданні загальним обсягом 532 сторінки не так уже й багато:

В. Вундт як розробник теорії психології народів згадується лише в одному розділі із 23-х, а Г. Лебон і Г. Тард як перші дослідники групової поведінки та “групової психіки” – хіба що в шести. Спробуємо проаналізувати ці згадки більш детально.

У розділі “Творення соціальної психології” редактори видання, одразу перепрошуючи читача за вимушений презентистський підхід, слідом за Г. Ягодою [443] визначають дату виникнення й авторство терміна “соціальна психологія” та одним реченням окреслюють здобутки соціально-психологічної думки XIX ст.: “Хоча протягом наступних чотирьох десятиліть важливий внесок у соціальну психологію було зроблено Гюставом Лебоном та Габріелем Тардом у Франції, Георгом Зіммелем у Німеччині, Джеймсом Болдуїном та Джорджем Мідом у США, проте задокументований початок історії соціальної психології прийнято датувати 1908-м роком, коли вийшли друком два перші підручники із соціальної психології – один за авторством соціолога (Росс, 1908), другий – психолога (МакДаугалл, 1908)” [452, 3]. Очевидною при цьому є авторська вибірковість запропонованого переліку мислителів як піонерів соціально-психологічного знання.

К. Джерджен у своєму розділі “Соціальний вимір соціальної психології: історичний аналіз” [419] пропонує історію тієї традиції соціально-психологічної науки, яка має на меті пояснення людської активності в контексті надіндивідуальних психічних явищ. Тобто термін “соціальний” тут означає “надіндивідуальний”. Посилаючись на працю Г. Ягоди “Історія соціальної психології”, автор зазначає, що у тривалому процесі розвитку соціально-психологічної думки доробок Вундта в Німеччині у вигляді його 10-томної “Психології народів” та Лебона і Тарда у Франції є, безумовно, визначним початком оформлення соціальної психології як наукової дисципліни. “Психологія народів” Вундта іноді навіть перекладається з німецької як “соціальна” або “культурна” психологія. Лебон залишив нам у спадок багаті описи і класифікації натовпів та їхніх впливів на індивідуальне психічне функціонування людини, а Тард запропонував закони соціальної взаємодії (повторення, протиставлення, адаптація). Для Вундта, Тарда і Лебона, вважає Джерджен, саме соціальний вимір буття людини мав пріоритетне над індивідуально-психологічним значення, адже психічне функціонування ін-

дивіда тлумачилося цими мислителями як віддзеркалення, або ж інтегральна складова, його соціального існування. Не вважаючи за доцільне глибше занурюватися в “ранню історію соціальної психології”, автор рекомендує зацікавленим у цій тематиці звертатися до згаданої праці Г. Ягоди.

Далі, в розділі “Історія дослідження атитюдів та переконування”, П. Бріньоль і Р. Петті подають історичний огляд досліджень “зміни атитюдів”. Виділяючи в історії цього питання кілька етапів, першим етапом вони визначають кінець XIX ст. (до 1900 року). Саме тоді, на думку авторів, постала проблема зміни атитюдів через переконування, а також зросло прагнення науковців зробити це переконування якомога впливовішим. Лабораторні дослідження Н. Тріплетта та спостереження Г. Лебона, власне, актуалізували питання механізмів впливу групи на поведінку. Доробок цих учених коментується так: “Сама лише присутність інших (наприклад, у натовпі) є дуже серйозним чинником впливу на людську поведінку. Незважаючи на те, що ці ранні підходи фокусувалися передусім на вивченні модифікації фізичних дій інших людей, подальші роботи вже були спрямовані на виявлення чинників зміни ментальних настановлень” [403, 285]. Власне, цими словами обмежується опис ролі психології мас у становленні такого дослідницького напрямку, як вивчення атитюдів і переконування.

Більш детально представлено перші соціально-психологічні теорії XIX ст. в розділі Р. Пріслін і В. Крано “Історія дослідження соціального впливу” [473]. Презентуючи доробок тодішньої інтелектуальної думки щодо соціального впливу, автори розділу передусім звертаються до тогочасних концепцій психології натовпу та поведінки людини в ньому.

Попри те, що положення про ірраціональність натовпу датуються ще Античністю (аргументи Платона проти демократії), пишуть Пріслін і Крано, саме французький мислитель Лебон та його співвітчизник Тард разом з їхнім італійським колегою Сігеле формалізували та виклали для широкого загалу погляд на маси як щось позбавлене глузду. Ґрунтуючись на аналізі “кримінального натовпу” Сігеле, Лебон у своїй широковідомій книзі “Психологія натовпу” визначив останній як зібрання індивідів, які діють відповідно до “законів ментальної єдності”; доводив, що ця єдність виникає

завдяки навіюванню, у дусі свого часу пов'язуючи навіювання з гіпнозоподібним станом свідомості, за якого індивід приймає чужі думки без критичного осмислення; зазначав, що на натовп можна впливати шляхом повторення екстремальних ідей, удаваною декларацією його інтересів та апеляцією до престижу. У такий спосіб він запропонував новаторський опис технік соціального впливу, роблять висновок Пріслін і Крано.

Після короткого викладу основних положень концепції Лебона автори висловлюють власне ставлення до неї: “Важко не помітити певний цинізм у його рекомендаціях щодо технік впливу і управління натовпом, який він знецінює через його вразливість до цих технік. Не дивно, що лебонівський аналіз натовпу був узятий на озброєння політичними колами, антагоністичними до демократичних соціальних рухів у тогочасній Франції та до ідеї демократії загалом” [473, 322].

Досить коротким і поверховим є й виклад основних думок Тарда з приводу натовпу. Стверджується, що, проводячи основну ідею стосовно навіюваності та ірраціональності натовпу, Тард обмежив ці характеристики як притаманні лише групам, які перебувають у фізичній взаємодії. Допоки члени групи розпорошені у просторі, їхня “психічна згуртованість” не є шкідливою. На додаток до фізичного відокремлення Тард рекомендував членство в декількох групах, аби знову-таки компенсувати владність натовпу і його здатність до навіювання. Він також розмірковував над принципами соціального впливу. У своїй найбільш відомій книзі “Зако-ни наслідування” [325] Тард доводив, що вплив (імітація) рухається зверху донизу (закон низходження), швидко поширюється (закон геометричної прогресії) та відбувається переважно в межах однієї групи (закон “від внутрішнього до зовнішнього”). Його опис принципів впливу, зазначають Пріслін і Крано, був досить детальним, утім Тард набагато менше писав про самий процес впливу. У своєму “уривчастому”, на їхню думку, трактаті він пов'язував цей процес із гіпнотичним сомнамбулізмом.

Виникнення концепцій Тарда і Лебона автори розділу пов'язують із популярними здобутками психіатричної практики XIX ст., зокрема з феноменами навіюваності та гіпнозу: “Як і Лебон, Тард та багато інших тогочасних мислителів спиралися на

психіатрію для пояснення соціально-психологічних процесів. Вони перебували під сильним впливом школи Сальпетрієр та її провідного психіатра й очільника Шарко, чії ідеї про дисоціацію свідомості допомогли в поясненні групової поведінки (поведінки натовпу)” [473, 322].

Завершуючи розгляд ранньої історії досліджень соціального впливу, Пріслін і Крано наче й визнають важливість ролі перших соціально-психологічних учень у загальному становленні соціально-психологічного знання, проте майже не приховують зверхнього і навіть дещо зневажливого ставлення до них: “Думка кінця ХІХ ст. щодо навіювання була спекулятивною, дескриптивною та квазібіологічною. Вона покладалася в основному на медичні та психіатричні аналогії. Утім, вона була важливою для історії соціальної психології, оскільки вплинула на ранні теоретичні побудови щодо природи соціальних груп та забезпечила імпульс для перших емпіричних досліджень соціального впливу. Лебон і Тард не були емпіриками, їхні докази зводилися до анекдотичних та історичних прикладів” [473, 322].

У розділі “Історія вивчення взаємин у соціальній психології” Г. Рейс описує ранній період дослідження стосунків між людьми з позиції соціальної психології. Він побіжно звертається до постатей Г. Лебона і Г. Тарда як до “соціологів, які популяризували концепцію психології натовпу та групової психіки, спираючись на механізми навіювання та імітації” [479, 365]. Далі Рейс аналізує розвиток соціально-психологічного знання стосовно поведінки і взаємин людей у групах, віддаючи при цьому, слідом за Г. Ягодою, пальму першості в цій тематиці європейським ученим – Лебону, Тарду, Еспінасу, Дюркгайму. Вони описували групи, зауважує автор, переважно з огляду на їхні “емерджентні властивості”, беручи за основу такі теоретичні побудови, як концепція “групової психіки”.

Своєю чергою Дж. Левіне та Р. Морланд у розділі “Історія вивчення малої групи” описують наукову полеміку щодо “реальності” груп і також звертаються до ранніх дослідників групової поведінки – Дюркгайма, Лебона і МакДаугалла, які стверджували, що група має певні особливі властивості, котрі виникають із взаємодій між людьми у групі і які не можна передбачити виходячи лише з індивідуальних характеристик членів групи. Зауважуючи, що по-

леміка з приводу наявності у групи “емерджентних властивостей”, власне, ніколи не була і досі не є завершеною, автори роблять висновок, що “зрештою, науковці дійшли компромісу, визнавши абстрактну сутність групи, з одного боку, але також її беззаперечний вплив на своїх членів, з іншого” [458, 384].

Однією з альтернативних дат початку досліджень малої групи автори розділу пропонують 1895 рік, що ознаменувався публікацією двох впливових робіт – “Правил соціологічного методу” Е. Дюркгайма та “Психології натовпу” Г. Лебона. Легітимізація Дюркгаймом груп та наявних усередині них “емерджентних феноменів” як повноправних об’єктів дослідження стимулювала і великою мірою визначила, на думку Левіне і Морланда, характер подальших досліджень у цьому напрямку. Менш формальна порівняно з роботою Дюркгайма і більш доступна широкому читачеві книга Лебона пропонувала пояснення поведінки натовпу через феномен “колективної душі”, яка справляє (на підсвідомому рівні) вплив на поведінку людей та має низку негативних властивостей, як-от: імпульсивність, збудливість, неспроможність до критичного мислення, висока емоційність.

Деякі автори відстежують роль ідей Лебона у подальшому розвитку досліджень феномена групи. Зокрема, зазначається їхній вплив на створення З. Фройдом його концепції групової психології [354] та їх часткове віддзеркалення в теорії самокатегоризації. Історія досліджень деіндивідуалізації [472; 476] розпочинається від Лебонових описів злочинної поведінки натовпу, стверджують Левіне і Морланд. При цьому ідеї Лебона стосовно подальших досліджень групи слугували, так би мовити, лакмусовим папірцем: “Багато хто із соціальних психологів вважав, що “колективний розум” (МакДаугалл, 1920) є надто абстрактною субстанцією, аби бути предметом наукових досліджень. Інші, наприклад Ф. Оллпорт (1924), використовували цю теорію, аби довести, що саме індивідууми, а не групи, є об’єктом дослідження в науці. Утім, інші соціальні психологи, зокрема Вегнер (1987), спробували віднайти способи вивчення групового розуму на індивідуальному рівні (ці пошуки спричинили створення Вегнером концепції трансактивної пам’яті)” [458, 387].

Наступним об'єктом нашого аналізу стала неодноразово згадувана вище “Історія соціальної психології” шотландського професора соціальної психології Густава Ягоди [443]. Ця найґрунтовніша праця пропонує читачеві детальний опис видатних постатей засновників соціально-психологічних теорій, концепцій та шкіл разом із біографічними деталями їхнього життя і творчості. Книга побудована передусім на поєднанні біографічно-персоналістичного підходу із хронологічно-географічним принципом викладу матеріалу. Автор не лише презентує основні досягнення визначних мислителів різних періодів і країн, а й майстерно змальовує суспільно-політичне та соціокультурне тло, на якому відбуваються описувані події, розкриваючи таким чином як внутрішньонаукові рушії розвитку соціально-психологічної думки, так і її зовнішні – соціокультурні – чинники та передумови. Кілька розділів Ягода присвячує першим соціально-психологічним теоріям Лебона, Тарда і Вундта, описуючи загальну панораму становлення психології як науки в Німеччині та умови виникнення психології мас у Франції. При цьому він простежує розвиток цих теорій, звертаючись як до їхніх попередників, так і до паралельно існуючих, але не відомих широкій науковій спільноті концепцій і прізвищ. Загалом виклад історії становлення соціально-психологічної науки в роботі Ягоди вирізняється максимальною нейтральністю та безоцінковістю.

Характеризуючи доробок Лебона, Ягода наголошує, що найбільш резонансними в часи становлення психології мас у Франції виявилися праці саме цього дослідника. Попри те, що в його теорії можна віднайти не одне слабе місце, це не знижує важливості його внеску в історію соціальної психології. Зокрема, Г. Олппорт кваліфікує головний твір Лебона як “можливо, найбільш впливову з усіх написаних книжок із соціальної психології” [396, 35].

Інтелектуальний доробок Тарда щодо психології натовпу та ключової ролі наслідування в міжособових взаєминах та соціальній системі загалом був дещо менш сенсаційним, зауважує Ягода, утім аж ніяк не менш важливим. Його аналіз формування громадської думки на той час являв собою справжній інтелектуальний прорив. Цікавим, зазначає історик, є те, що цей аспект Тардової теорії був майже не помічений у Франції. Помітний відгук ідеї Тарда дістали

в Німеччині, де відомий соціолог Роберт Парк захистив у Гайдельберзькому університеті дисертацію “Натовп і публіка”. Проте назагал внесок видатного французького вченого багато в чому є несправедливо забутим. Адже Тард був першим, хто назвав свою книгу саме так – “Етюди із соціальної психології” (1898), і саме він справив величезний вплив на подальший розвиток соціальної психології в Америці. Правда, наслідування в тому сенсі, як його розумів Тард, не стало пояснювальним принципом у соціальній психології ХХ ст., але цей феномен сьогодні займає місце на авансцені еволюційної психології [443, 113].

Набагато й надовго популярнішою, на думку Ягоди, виявилася теорія Е. Дюркгайма, який пояснював з інших позицій ті самі феномени, що й Тард. Під її впливом деякий час перебувала британська соціальна антропологія, а пізніше – Ж. Піаже (щодо виникнення моральних концептів у дітей). Безумовним є вплив робіт Дюркгайма також на С. Московічі, які надихнули останнього на створення теорії соціальних уявлень, що стала “квітучим дослідницьким полем у сучасній – переважно європейській – соціальній психології” [443, 117].

Незмірно суворіше і, з нашого погляду, навряд чи справедливо підходить Ягода до теорії психології народів В. Вундта. Їй він узагалі відмовляє у статусі одного з витоків соціальної психології – на тій підставі, що “ідеї Вундта не мають нічого спільного з тим, що стало соціальною психологією. До того ж вони навіть не згадуються ранніми (тобто експериментальними. – *Авт.*) соціальними психологами”. Тут шотландський професор, на жаль, цілковито перебуває в полоні презентистської стратегії історико-психологічного дослідження: теорія минулого оцінюється суто в аспекті її відповідності сучасному станові дисципліни, який жодній критиці не піддається. І хоча далі автор визнає інноваційний для свого часу характер Вундтової ідеї соціальних інтеракцій (як таких, що формують вірування, норми, звичаї, традиції тощо), навіть це не пом’якшує його суворого присуду, бо, мовляв, Вундт “ніколи не зрушив від цього дуже загального твердження до розгляду природи таких інтеракцій” [443, 128].

Отже, відносити Вундта до батьків-засновників не лише експериментальної (на що він, безумовно, заслуговує), а й соціальної психології нібито неправомірно. Чому ж таке віднесення має місце? Мабуть, тому, припускає Ягода, що термін “психологія народів” часто перекладали з німецької як “соціальна психологія”. Проте ми б не поспішали із цим беззастережно погоджуватися, адже можливе й інше пояснення. Хіба не можна припустити, що ті, хто робив переклади, все ж розуміли значення психології народів саме як соціально-психологічної теорії?

На нашу думку, більш збалансовані погляди на перші соціально-психологічні теорії містить монографія професора соціальної психології Лондонської школи економіки та політичних наук Роберта Фарра “Корені сучасної соціальної психології (1872–1954)”, що вийшла друком у 1996 р. [414]. Вона є зібранням аналітико-історичних есе автора, присвячених окремим аспектам становлення і розвитку соціально-психологічного знання в останній третині XIX – першій половині XX ст. Ця робота пропонує досить нестандартний усебічний підхід до тлумачення біографічно-подієвих деталей, збігів історичних обставин та їхніх нюансів, а також багатовимірний аналіз теоретико-методологічної сутності та історичної генези соціально-психологічних шкіл, течій, напрямів, які виникали й розвивалися в означений період.

Початок розвитку соціальної психології Фарр тлумачить як окреслення її відмінностей від інших дисциплін. Таке окреслення він убачає в антитезах, на основі яких побудовано перші соціально-психологічні теорії. Так, антитеза “культура – свідомість” лежить в основі поділу Вундтом психології на фізіологічну психологію (предмет – психіка індивіда, свідомість) і психологію народів (предмет – культура, мова, релігія, традиції, міфи та інші споріднені феномени). Антитеза “колективне – індивідуальне” стала основою Дюркгаймової теорії колективних та індивідуальних уявлень. У теорії Лебона простежуємо антитезу раціонального (в індивідуальній психіці індивіда) та ірраціонального (у колективній психіці натовпу). Важливими історичними функціями цих теорій стали, на думку Фарра, вирішення таких антитез і віднайдення механізмів взаємопов’язаності колективного та індивідуального у подальших

теоретичних побудовах інших учених. Для цих учених твори піонерів соціальної психології стали поштовхом до розвитку або перегляду власного теоретизування щодо соціальної природи психіки (маються на увазі, зокрема, концепція Дж. Міда про взаємозв'язок духу, самості та суспільства, теорія структури особистості З. Фрейда, теорія соціальних уявлень С. Московічі).

У своєму аналізі Фарр робить короткий огляд праць останніх десятиріч, присвячених творчості Лебона та психології натовпу. Описуючи сучасний статус психології мас, він пише: "Психологія натовпу є такою формою соціальної психології, від якої академічні соціальні психологи намагаються дистанціюватися, вважаючи її ненауковою і загальнопопулярною. Однак Московічі застерігає нас від такої відстороненої позиції. Його праці закликають нас переглянути й заново оцінити спадок психології натовпу Лебона в сучасній соціальній психології" [414, 44]. У цьому ж контексті Фарр згадує і голландського соціального психолога ван Гіннекена, який у своїй роботі "Натовпи, психологія і політика" також демонструє, що перегляд деяких коренів сучасної соціальної психології може бути надзвичайно корисним. Ця праця показує, яким чином теорія Лебона стала результатом впливів ідей його попередників та сучасників (чого, до речі, сам Лебон ніколи не визнавав). Основним здобутком Лебона є, на думку ван Гіннекена, акцент, який той поставив на психопатології натовпу [424].

На відміну від більшості істориків соціальної психології Фарр не лише віддає належне першим соціально-психологічним теоріям, а й розширює межі розуміння їхньої ролі. Він послідовно й методично простежує їхні паралелі та віддзеркалення в роботах інших учених: зокрема вплив поглядів Лебона і Тарда на Парка і Фрейда, паралелі у поглядах Фрейда, Дюркгайма і Вундта, вплив Вундта на Дж. Міда, дальший розвиток ідей Дюркгайма в роботах Московічі, взаємозв'язок психології мас і психології народів із теоріями МакДаугалла, Фрейда, де Соссюра. Не замовчуються й ті втрати, яких зазнала соціальна психологія в процесі її американізації, до котрої активно спричинився Флойд Оллпорт. Так, єдиними американськими вченими, які зрозуміли й оцінили важливість пси-

хології народів Вундта, історик вважає Дж. Міда у філософії, Ч. Джадда в освіті та В. Томаса в соціології¹².

Проте дослідження Р. Фарра, як і Г. Ягоди, є радше винятками на загальному тлі поверхово-формального ставлення до теоретичних витоків соціальної психології, ніж провісниками стійкої тенденції в історіографії дисципліни. Подеколи це ставлення не те що не поліпшується, а й погіршується, межуючи із цілковитим забуттям історичних традицій перших соціально-психологічних теорій.

Так, четверте видання всесвітньовідомого “Handbook of Social Psychology” за редакцією Д. Гілберта, С. Фіске та Г. Ліндсея, яке вийшло у двох томах 1998 року [431], суттєво відрізняється від попередніх трьох (1954, 1968 та 1985 років) серед іншого й тим, що з нього повністю вилучено розділ Г. Оллпорта про історію соціальної психології, який протягом півстоліття був де-факто офіційним історіографічним стандартом в англomовній науковій спільноті [464]. Натомість дане видання пропонує два нариси, об’єднані в першій частині книги під заголовком “Історичні перспективи”, – а саме передрукований посмертно із незначними змінами із третього видання 1985 р. розділ Е. Джоунса “Основні здобутки соціальної психології протягом останніх п’яти десятиліть” та новий історичний розділ Ш. Тейлор (університет Каліфорнії) “Суспільне буття в соціальній психології”. Е. Джоунс присвятив свій нарис виключно динаміці розвитку американської соціальної психології у ХХ ст. лише з поодинокими посиланнями на європейські досягнення. Авторка ж другого, “квазіісторичного” за висловом Ф. Самельсона [484], розділу цього підручника розпочинає історію соціальної психології від “грекомовного філософа” Аристотеля, після чого, швидко полишивши цю “історичну точку відліку”, переходить одразу до того, кого вона обрала за “батька соціальної психології” – Курта

¹² Мід навчався у Вундта у Ляйпцизі (1888–1889), пізніше рецензував томи “Психології народів” у міру того як вони виходили із друкарні (1904, 1906). Томас також навчався у Вундта в 1907–1908 рр. Джадд використав Вундтову концепцію психології народів, аби підкреслити важливу роль культури в процесі навчання – багато в чому подібно до того, як це зробив у Росії Л. С. Виготський, який також перебував під впливом поглядів Вундта щодо культури.

Левіна. Тобто екскурс в історію, запропонований четвертим видання підручника із соціальної психології, загалом позбавлений інформації про витoki дисципліни у ХІХ ст., і зокрема про перші західноєвропейські теорії.

П'яте, найновіше, видання цього ж "Handbook of Social Psychology", також у двох томах, датується березнем 2010 року і відрізняється від попередніх як структурою, так і новою спробою звернення до історії соціальної психології. Але цю спробу теж важко назвати надто вдолою. Вступний розділ під назвою "Історія соціальної психології: інсайти, виклики та внески в теорію і практику", написаний Лі Россом, М. Леппером та Е. Вордом [482], не містить жодної згадки про першопочатки становлення і розвитку соціально-психологічного знання у ХІХ ст. і, зокрема, про теорію психології мас і теорію психології народів. Так само немає посилань на Лебона, Тарда, Вундта й інших представників зазначених течій. Лише далі, в розділі "Культурна психологія", згадується Вундт і його 10-томна "Психологія народів" як початок досліджень психології різних культур. А в розділі "Групова поведінка" Р. Гакман і Н. Катц [429], аналізуючи різні підходи до вивчення групи і зупиняючись, зокрема, на психодинамічному підході, зазначають, що його походження правильно буде простежити "не від віденського психіатра Фрейда, а від француза Гюстава Лебона". Далі ці автори коротко викладають основні положення Лебонової книги "Психологія натовпу" і, ототожнивши групу з натовпом, наголошують, що ці положення справили значний вплив на ідеї Фрейда щодо груп, який схвально цитував їх у своїй роботі "Групова психологія та аналіз Я". Зокрема, позиція Фрейда перегукується з думкою Лебона про те, що несвідомі мотиви можуть управляти груповою поведінкою.

Ще одним з найавторитетніших сучасних підручників із соціальної психології в зарубіжних академічних колах є "SAGE Керівництво із соціальної психології" за редакцією М. Хорра і Дж. Купера [483]. Перший розділ його першої частини присвячено історичному шляхові становлення соціально-психологічної науки. Цей нарис має назву "Століття соціальної психології: персоналії, ідеї, розвідки". У ньому, розпочинаючи історію зародження соціально-психологічного знання з робіт Платона та Аристотеля,

Дж. Гйотелс звертається до історії становлення психології як наукової дисципліни і визначає її засновниками В. Вундта в Європі та В. Джемса в Америці [425]. Звідси він одразу переходить до 1895 року як “дати народження” соціальної психології, пояснюючи свій вибір часом проведення експерименту Н. Тріплетта та публікацією роботи Лебона “Психологія натовпу”. Обидві ці надзвичайно важливі роботи, зазначає автор нарису, розглядали вплив інших людей на індивіда. Гйотелс стисло описує сутність теорії Лебона та підкреслює надзвичайну популярність його ідей, якій не завадили навіть його суто умоглядні висновки і відсутність будь-яких емпіричних доказів. Зокрема він описує вплив поглядів Лебона на ту ж роботу З. Фрейда “Групова психологія та аналіз Я” і на наукові розвідки Ч. Кулі щодо механізму імітації та його впливу на поведінку особи. Насамкінець Гйотелс відтворює еволюційні підходи до пояснення соціальної сутності людини і знову звертається до “Психології натовпу” та її автора з його ідеєю про те, що хоча людина і розвинулась у найвищу істоту, однак вона й досі здатна до проявів свого тваринного походження.

Нарешті, звернімося до видання “Успіхи історіографії психології” за редакцією Г. Екгардта і Л. Шпрунга [392], що є збірником доповідей XXII Міжнародного конгресу із психології, який проходив у Ляйпцизі (1980). Першу частину видання присвячено доробку В. Вундта, що пов’язано зі 100-річчям від дня заснування першого інституту експериментальної психології¹³, яке психологічна спільнота відзначала 1979 року. У вміщених тут текстах доповідей розглядаються та оцінюються теоретичні й методологічні позиції Вундта як основоположника експериментальної психології та найяскравішого представника психології народів. Зокрема, Г. Екгардт та У. Лаукен дотримуються думки, що психологія народів Вундта справила вплив на цілу низку видатних учених: соціолога Ч. Джадда, філософа Дж. Міда, антрополога Ф. Боаса, історика К. Лампрехта, психолога Л. С. Виготського, невролога В. М. Бех-

¹³ В українських та російських джерелах зазвичай ідеться не про інститут, а про лабораторію, яку Вундт організував у 1879 році. Тут немає суперечностей. Організований Вундтом центр експериментальної психології справді спочатку мав назву лабораторії, але швидко розрісся й почав називатися Психологічним інститутом.

терева, соціального антрополога Б. Маліновскі, етнолог Е. Сапіра, соціолога В. Томаса і лінгвіста Б. Ворфа¹⁴. Це визнання, гадаємо, є вельми цінним, оскільки значно розширює траєкторію історіогенезу теорії психології народів, дає змогу побачити її розвиток як у дисциплінарному, так і в міждисциплінарному контексті. Однак детального відтворення цієї траєкторії, її розгалужень та персонологічних утілень у подальшому, на жаль, не відбулося. Наскільки можемо судити з доступних нам історіографічних та історико-психологічних праць, таких спроб не було. Не спостерігаються вони зокрема і в матеріалах Першої міжнародної конференції з історії соціальної психології, що відбулася в Парижі 1992 року, опублікованих у двох збірниках за редакцією М. Драпо, Е. Апфельбаум, Г. Мінтона та Я. Лубека [407; 492].

Отже, проведений аналіз залишає суперечливе враження. У сучасному зарубіжному науковому дискурсі доробок авторів перших соціально-психологічних теорій ніби й знаходить визнання, змістові параметри якого поступово розширюються. Проте це визнання, по-перше, має здебільшого суто ритуальний, фрагментарний і поверховий характер. Звертаючись до соціально-психологічної класики рубежу XIX – XX століть, сучасні автори зазвичай послуговуються нейтрально-описовим, біографічно-наративним стилем викладу і майже не вдаються до серйозного аналітично-критичного осмислення джерел, на які посилаються. По-друге, впадає в око та прикра, на наш погляд, обставина, що поряд із появою ґрунтовних монографічних праць, де чимало місця відводиться зокрема психології народів та психології мас (Р. Фарр, Г. Ягода), спостерігається тенденція вихолощення історичного компонента в літературі пізнавально-дидактичного плану – так званих “керівництвах”, за якими навчаються майбутні соціальні психологи. Тим самим свідомо чи мимоволі перші соціально-психологічні теорії дедалі більше виводяться з актуального наукового обігу, стаючи надбанням лише історіографії дисципліни, якою цікавиться, зрозуміло, порівняно вузьке коло фахівців. А по-третє,

¹⁴ Ми наводимо “спеціалізацію” згаданих учених за джерелом, на яке посилаємось. Те, що вона почасти розходиться з поданою в інших джерелах, не повинно дивувати, оскільки ці вчені працювали в часи, коли сучасна структура соціогуманітарного знання ще тільки складалася.

в історичних розвідках, котрі відображають доробок В. Вундта, Г. Лебона та інших класиків соціальної психології, досі домінує стратегія презентизму, що призводить до вельми парадоксальної ситуації. Перші соціально-психологічні теорії розглядаються як витоки психології малих груп, соціального впливу, міжособових взаємин, ба навіть еволюційної психології, проте вкрай рідко аналізуються у власному предметно-змістовому вимірі – як учення про психологію мас і великих груп. Тож і не дивно, що маси й великі групи посідають у сучасному соціально-психологічному дискурсі маргінальне місце. Відтак постає завдання, звичайно, не апології соціально-психологічних учень минулого, але аналізу їх в аспекті не лише реалізованих, а й перспективних, імовірних ліній розвитку, якщо навіть ці лінії були окреслені самими авторами доволі приблизно або й за допомогою аргументації, котра сьогодні видається квазінауковою.

2. 3. Соціально-психологічні протоїдеї у філософській та публіцистичній спадщині українських мислителів XVI – XVIII століть

Становлення соціально-психологічної думки в Україні, як і в інших краях та регіонах світу, відбувалося в цей період на рівні певних протоїдей. Протоїдеї можна визначити як *ціннісно навантажені смисли, котрі ще не мають наукового статусу, проте здатні набувати теоретичної форми, розвиватись у певний абстрактно-теоретичний каркас і тим самим давати відповідь на актуальні для свого часу питання*. Одні протоїдеї, виконавши свою культурно-історичну роль, спричинюються до появи інших ідей і цінностей, а самі відходять у минуле. Інші ж залишаються на більш тривалий час і отримують належне місце в аксіоматично-світоглядних основах сучасних гуманітарних наук. З точки зору дослідження вітчизняних підвалин соціально-психологічної науки нас цікавлять обидва типи ідей: як ті, що знайшли своє вираження в сучасній українській соціальній психології, так і ті, що на сьогодні, як вважається, мають суто історичне значення. Адже часто-густо знання про минуле – це нові можливості для майбутнього.

Початок XVI ст. – це той час, коли на теренах України почали поширюватися європейські ідеї Гуманізму, Відродження і Реформації [185]. Відбувався поступовий відхід від схоластично-теологічного мислення, передусім через зростання європеїзації соціальної та культурної еліти України, представники якої дедалі частіше отримували освіту в кращих європейських навчальних закладах. У протистоянні тискові польської культури і політики посилювалися процеси формування національно-релігійної ідентичності українського населення. Активізувалася діяльність козацтва, що привело до постання феномена козацької державності – устрою, який протримався аж до кінця XVIII ст. У цих соціокультурних рамках говоримо про діяльність Острозького культурно-освітнього осередка, православних братств (зокрема Львівського і Київського), наукового гуртка Києво-Печерської лаврської друкарні, Києво-Могилянської академії. Тогочасну думку формували такі соціокультурні явища, як громадянський гуманізм раннього українського Відродження, козацтво, антиуніатська та антикатолицька полеміка, національно-визвольний рух, реформаційні вчення, а також розвиток книгодрукування, посилення європеїзації освіти, формування численних освітніх центрів.

Потрібно підкреслити, що, не претендуючи на всеохопність нашого огляду, ми прагнемо відтворити те своєрідне соціокультурне, політичне і релігійне тло, яке відображено у філософських, публіцистичних, полемічних і релігійних творах багатьох авторів того часу. Соціокультурна проблематика майже тотожно відтворюється від автора до автора, від школи до школи, від братства до братства. І за всієї різниці в нюансах тодішні інтелектуальні настрої повторюються досить систематично і в схожих напрямках. Отже, далі піде мова про декілька досить загальних ідей, властивих українській культурі XVI – XVIII століть.

Окремо в контексті цих ідей потрібно згадати категорію “свобода совісті”, яка почала фігурувати в XVI ст. у філософських і публіцистичних текстах. Це радше політично-правова ніж науково-психологічна категорія, проте вона містить певні соціально-психологічні експлікації. Свобода совісті – це одна з індивідуальних свобод, яка будується на ідеях поваги до людини, моральної автономності особистості, цінності індивідуального життя, здатно-

сті людини відповідати за своє життя, вчинки і вибори. Водночас совість, особливо у світлі психології XX ст., – це так чи інакше представленість соціуму, концентрованого суспільного досвіду в індивідуальній психіці людини. Це сполучна ланка між індивідом і суспільством за відсутності безпосереднього впливу останнього на першого. Таким чином, совість – це *соціальне в індивідуально-психологічному*. І ця представленість не є нейтральною: вона спрямовує, коригує, навіть керує поведінкою індивіда. Совість – це межі дозволеного індивідові соціумом.

І от в умовах світоглядного переходу від схоластично-теологічної картини світу до гуманістично-просвітницької з'являється якась варіативність в рамках “дозволене – недозволене”. Світоглядно узаконюється різноманіття варіантів совісті та стверджується, що окремий індивід здатен справитись якщо не безпосередньо з вибором між цими варіантами, то принаймні з усвідомленням факту цього різноманіття. Більше того, стверджується можливість і навіть необхідність мирного (неекспансивного, неконфліктного) співіснування представників різних, говорячи сучасною мовою, “інтеріоризованих соціумів”. Фактично в період XVI – XVII століть ішлося про міжрелігійну, міжконфесійну толерантність. Із соціально-психологічної точки зору – це здатність витримувати співіснування з Іншим, зокрема й комунікувати з ним. У людині виокремлюється щось більш важливе, ніж уявлення про божественне чи навіть суспільна належність. Заперечується псевдологічна ланка “інший – чужий – ворожий”. Мир як суспільний стан конституюється не на спільності певних змістових уявлень про якусь зовнішню (нехай і трансцендентну) реальність, а на спільності визнання цінності індивідуального життя, свободи, благополуччя, щастя. Власне, в цьому й полягає сучасна культурно-психологічна теза про “народження особистості” в епоху Відродження. Соціальність стає більш “м'якою”, у певному сенсі психологізується: якщо раніше душа підлягала світоглядно-релігійним уявленням, то тепер уявлення виявляються на службі у душі з її цінністю, свободою, відповідальністю, самочинністю.

Фактично в аналізований період української культури релігійна компонента залишалася дуже важливою складовою світоглядних уявлень про людину, особистість, свободу. Проте “свобода

совісті” – це така категорія, в якій устанавлюється інший тип стосунків між індивідом і суспільством. Не індивід відчуває себе частиною соціального, а саме соціальне (як і релігійне) постає елементом внутрішнього світу людини. У цьому сенсі психічне реабілітується і посилюється, а соціальне деонтологізується і стає більш придатним до практичного впливу.

“*Суспільне благо*” є ще однією категорією, що прийшла в українську філософію і публіцистику із західноєвропейського Відродження і посіла тут чільне місце. З філософської точки зору “суспільне благо” – це ціла концепція, що розвивалася протягом багатьох століть. Власне психологічним у цій соціально-філософській концепції є те, що індивід уможливорює суспільне благо не просто як абстрактний ідеал чи цінність, через призму якої аналізується певний суспільний устрій, а саме як індивідуальну мотивацію окремої людини. Зрозуміло, у християнській моралі, як і взагалі в будь-якій моралі, закладено вихід за межі індивідуально-конфліктної (так званої егоїстичної) мотивації. Проте це здійснюється через певні уявлення про трансцендентне і способи зв’язку з ним. Відтак спільнота, мирне співіснування в межах якої цементується такими уявленнями, виявляється небезпечно залежною від цих уявлень. Точніше, від того, чи всі члени спільноти їх дотримуються і поділяють. А така залежність мирного стану суспільства від світоглядної єдності його громадян зберігає потенціал конфлікту і насильства. І цей потенціал починає актуалізуватися, тільки-но механізми світоглядної єдності (насамперед соціалізація через традицію) послаблюються.

У цьому сенсі апеляція до суспільного блага уможливорює відмову від світоглядної узгодженості як бази суспільного миру. Замість цього висловлюється віра в те, що збіг інтересів на суспільному рівні – це результат не світоглядного примусу, а спільності самої людської природи в кожному індивіді як члені суспільства. Немає необхідності якимось притлумлювати суперечливі конфліктні інтереси окремих індивідів чи суспільних верств, бо вони за своєю сутністю є не конфліктними, а просто недостатньо усвідомленими і зрозумілими самими носіями цих інтересів. Відтак важливого значення набуває не просто розвиток науки в особі окремих пред-

ставників суспільства, а підвищення рівня освіченості суспільства загалом.

Найбільш яскравими виразниками як згаданих, так і низки інших ідей аналізованого періоду, на наш погляд, були Станіслав Оріховський, Феофан Прокопович та Григорій Сковорода. Саме ці постаті, що глибоко увійшли в українську історичну пам'ять, ми й обрали для нашого огляду.

Мабуть, найвідомішим твором, який нам залишив Станіслав Оріховський (1513 – 1566), є “Напучення польському королеві Сигізмунду Августу” [242]. Твір має переважно політико-філософський характер. Проте оскільки в ньому йдеться про бажану, з точки зору автора, поведінку короля як керівника держави, суспільного лідера, суб'єкта прийняття рішень, остільки тут містяться цікаві соціально-психологічні думки і спостереження. Зокрема, Оріховський неодноразово наголошує *на ролі особистого прикладу короля для підданих*. Переконаність народу в позитивних якостях володаря держави уможливило добровільний характер участі простого населення у владно-підвладних стосунках. Ці міркування містять цікаву імплікацію: добровільне, свідоме, “бажане” підкорення членів макрогрупи лідерів є більш ефективним, перспективним і стійким, ніж здійснення влади, засноване на прямому примусі чи прихованій маніпуляції.

Ця ідея є, з одного боку, наївною, але з іншого – нетривіальною. Адже з часів ідеологів Давньокитайської держави і аж до Мак'явеллі влада, зокрема державна, сакралізувалась, а її здійснення моделювалось як приховане управління, що не потребувало якоїсь свідомої зустрічної мотивації об'єкта управління. Цей погляд не був єдиним, але принаймні досить поширеним, і особливо на практиці. Натомість Оріховський розглядає *стосунки короля і народу (лідера і групи) як партнерські* – такі, що будуються на взаємній користі, взаємоповазі, взаємних домовленостях, дотриманні обіцяного, раціонально усвідомлюваному авторитеті, довірі, добрій волі.

Мислитель пропонує королю будувати своє життя як візирець не лише для широкого загалу підданих, а й для вузького кола безпосередніх і опосередкованих помічників, представників “державного апарату”. Тут маємо ще одну цікаву ідею – *вплив найближчого оточення лідера на здійснення ним влади*. По суті йдеться про ме-

ханізми взаємодії між суспільством і лідером, де на вході є інформація про поточний стан речей у суспільстві й актуальні суспільні потреби, а на виході – утілення прийнятих лідером рішень із подальшим контролем зворотної реакції населення на дані рішення. Чиновництво і дорадчі органи як опосередковувальна ланка є необхідними для компетентного моніторингу суспільної ситуації та прийняття зважених, обґрунтованих рішень, – на цьому Оріховський наголошує особливо. Відтак абсолютизм (“авторитарний стиль управління”) не вбачається мислителеві ефективною моделлю керівництва державою. У цьому сенсі і сенат, і місцева влада є своєрідними запобіжниками від помилок лідера чи його недосконалості як людини, котрій також притаманні хибні пристрасті.

Однак поряд із цими контрольно-дорадчими функціями державний апарат як специфічна соціальна група, “еліта і субелітний прошарок” має свої соціально-економічні й ідеологічні інтереси, відмінні як від широких суспільних інтересів, так і від лідерських інтересів короля. Через це завжди є небезпека того, що король виявиться заручником власного державного апарату, який не стільки всебічно сполучатиме короля зі своїм народом, скільки відсторонюватиме, оберігатиме, блокуватиме. З боку політичної еліти це може бути неповна чи викривлена інформація про поточний стан речей у суспільстві, саботування королівських рішень, прихований вплив на самосприйняття короля чи прямий груповий “пресинг”. Цікаво, що способом уникнення таких ризиків Оріховський вважає не регулярні репресії чи запобіжно-превентивний тиск на еліти з боку короля, не тотальну недовіру чи побудову системи важелів і противажелів, а власне добродієсне життя короля, його тверезе самосприйняття і критичну самооцінку, здатність доброзичливо сприймати поради і побажання свідомих представників широких верств суспільства, до яких Оріховський, очевидно, відносив і себе.

Такий погляд Оріховського на роль еліт у здійсненні державного управління, а також на підготовку і прийняття лідером суспільно-політичних рішень дає можливість говорити про його *своєрідну модель здійснення владно-підвладних стосунків у контексті проблеми лідерства, а також соціогрупової динаміки функціонування еліт, їхньої ролі у здійсненні державної влади.*

Ще однією соціально-психологічною протоідеєю є теза Оріховського про *передумови утворення держави*. На його погляд, у людей на інстинктивному рівні існує, з одного боку, потреба у взаємній допомозі, а з іншого – внутрішня схильність одне до одного. Ці, здавалось би, прості думки контрастують з пізнішими уявленнями, скажімо, Гоббса про додержавний стан людства як “війну всіх проти всіх”, після чого люди співіснують у форматі держави не з природної необхідності, а наче всупереч їй. Держава, вважав Гоббс, є формою вимушеного самопримусу, чимось неприродним і навіть антиприродним, проте необхідним для специфічно людського способу існування під назвою “мир” [60]. Натомість в Оріховського держава виступає продовженням своєрідної “прото-соціальності”, закладеної у природі кожного індивіда.

Феофан Прокопович (1681–1736) відомий перш за все філософським обґрунтуванням концепції просвіченого абсолютизму, яка своєю чергою базувалася на ідеях природного права й суспільного договору [275]. Але в цих міркуваннях можна віднайти й соціально-психологічні протоідеї. Адже сам просвічений абсолютизм – це спосіб збереження і виконання природного права шляхом суспільного договору про відчуження центру влади. Тут маємо певну колективну дію, спільне рішення про спосіб мирного співжиття індивідів як певну схему колективної самосвідомості. Індивіди визнають, що їхній рівень володарювання над власними діями, а відтак і мотивами, не є достатнім для встановлення і підтримання стабільних взаємовигідних відносин на середньому і макрорівні. Якщо сімейні стосунки (рівень малої групи) ще можуть спиратися на релігійні приписи і традиційний народний уклад (та й тут допомагає сімейне право), то впорядковані законовідповідні відносини на рівні середніх і великих груп потребують формалізації можливостей і необхідностей (чим і є правове поле) з подальшим відчуженням суб’єкта формування і прийняття рішень, а також упровадження їхнього виконання. Фактично відчуження влади шляхом суспільного договору є визнанням *переважаючої сили ситуації над індивідуальною мотивацією*, неможливості окремого індивіда у великій кількості випадків організувати свою діяльність, спираючись лише на власну самосвідомість, попередні раціональні рішення. Та й стратегічний потенціал індивідуальних рішень є

значно звуженим через малу можливість доступу до колективного досвіду. Відтак шляхом суспільного договору формувався соціально-політичний метасуб'єкт, який самим фактом свого існування закріплював безвладність окремих індивідів на суспільному макрорівні, але опосередковано, через формально-правовий примус, повертав здатність індивідів володіти собою і формувати свої дії у формально-правовому полі.

Фактично в концепції суспільного договору маємо *соціально-психологічну модель формування колективного суб'єкта влади шляхом механізму раціонального самовідчуження з подальшим нерефлексивним, але ефективним соціально-політичним самоуправлінням*. Адже до рефлексії соціально-політичного життя здатні підноситися лише окремі високоосвічені особистості, та й самої рефлексії недостатньо навіть для самоволодарювання – потрібне стійке вольове начало з відповідним арсеналом стимулів і санкцій.

Суспільний договір, крім усього іншого, можна розглянути і з вузько суб'єктивно-психологічного боку. Відчуження влади державі є специфічним способом притлумлення своїх пристрастей, бажань, навіть потреб. Такі надважливі для етичного вчення і взагалі будь-якого світогляду ідеї щастя і добра (блага) Прокопович виводить із категорії “*відповідність*” – зокрема певних елементів “зовнішнього” світу певним елементам світу “внутрішнього”. У нього це сформульовано як “*узгодженість*” тих чи інших речей та людської природи. Але людина здатна помилятися стосовно того, що саме для неї є добром, у чому полягають “відповідність” чи “узгодженість”. Наділену самоусвідомленням людину відділяє від її власної природи простір свободи (на рівні здатності до морального вчинку), який є водночас і простором пізнання та самопізнання. Причому міра оволодіння власною свободою безпосередньо залежить від міри пізнання, загальніше – моральний розвиток залежить від інтелектуального, зокрема – від рівня освіченості людини. Таким чином виявляється, що її індивідуальне благополуччя, здатність знати, що є їй “відповідним”, і отримувати це – залежать від знань, що формуються на основі досвіду багатьох поколінь і фіксуються науками. Більше того, окремим непростим завданням є поведінка відповідно до знань про своє добро, утримування себе від ілюзій, зумовлених людською недосконалістю, “тварністю” і

“грішністю”. Саме ці функції – формування умов для доброчинного життя (збереження природного права) і просвіту народу – Прокіпович вважав головними для монарха як верховного суб’єкта влади. Відтак суспільно-політичний метасуб’єкт уводиться в структуру саморегуляції людини на соціальному, моральному і психологічному рівнях. І саме від суспільно-політичного устрою залежить, чи є можливість для того, аби людина була щасливою через знання потрібного й отримання бажаного.

Нарешті, звернімося до спадщини такого видатного мислителя другої половини XVIII ст., як Григорій Сковорода (1722 – 1794) [299]. Цікавим соціально-психологічним феноменом можна вважати вже те, що саме цей мандрівний філософ-мораліст, вічний бунтар і водночас людина глибоко релігійна став найбільш символічною постаттю всієї української культури. Мислитель-практик, що проповідував аскетизм, самозаглиблення, особисте ставлення до Бога і філософування як найвищий вияв людського життя, сприймається за “ікону українського духу”, живе втілення історичного образу української національної ідеї. Очевидно, постать Сковороди сконцентровано презентує саму українську ментальність. Тож видається закономірним, що все це відобразилось і на специфіці української психологічної парадигми. Не випадково ж на тлі діяльнісного підходу, характерного для всієї радянської та пострадянської психології, в українській психологічній науці сформувалися спочатку теорія вчинку [285, 713–806], а потім суб’єктно-вчинковий підхід [330], ядерними категоріями котрого постали ті ж самі екзистенціали людського життя, які притаманні й філософсько-психологічним поглядам “українського Сократа”.

Першим із таких екзистенціалів можна назвати *невідворотну окремішність і усамітненість кожної людини*. Саме така замкненість людини на усвідомлення і переживання меж власного буття спричинює суб’єктність сучасної української психологічної парадигми. Цим і різниться “суб’єкт” суб’єктно-вчинкового підходу від “діяча” підходу діяльнісного, що його по суті продовжують розробляти головню в сучасній російській психології. Суб’єктно-вчинковий підхід спрямовує наукове пізнання до переживання індивідуальної зануреності людини як у матеріальний світ, якому людина невідворотно “підлягає”, так і в трансцендентне буття, в

напрямку до якого людина здатна екзистувати свою “підлеглість”. Суб’єктне буття – це буття у власних межах, гостре переживання своєї окремішності та свого протистояння власній “підлеглості” світові. А вчинок – це і є долання цієї “підлеглості” через творчу взаємодію із ситуацією, якою світ представлений індивідові.

У творах Сковороди яскраво виражено цей момент екзистенційної окремішності людини. Людське буття постає в нього невпинним зусиллям із самоосвячення на тлі утримання відокремленості від усього “світського” – анонімізованого, усередненого, відчужено-соціального. Пафос учення Сковороди полягає в поверненні до себе: саме в цьому ракурсі мислитель витлумачує міфологічний образ Нарциса. Тож можна думати, що соціальність у значенні будь-якої колективності – це для людини радше пастка, ніж *Шлях*: особистість, занурюючись у нерефлексивне, автоматичне дотримання соціальних норм, цілей і цінностей, знеособлюється, губить себе, своє переживання буття як окремішності.

Проте неважко помітити, що, з одного боку, і життя Сковороди, і його твори просякнуті критикою суспільства, суспільних вад, зокрема знеособлювальної функції, а з іншого – спрямовані до кожного представника цього суспільства, який здатен почути й зреагувати на почуте. Через те не можна сказати, що Сковорода байдужий до соціального аспекту людського буття: майже невпинна критика суспільства і є яскравим виявом інтересу мислителя до соціальної реальності. Проте у взаємодії, ба навіть боротьбі між індивідуальною суб’єктивністю і зовнішньою колективністю Сковорода утверджує онтологічну первинність суб’єктивності людини.

Другим екзистенціалом суб’єктно-вчинкового підходу, що його знаходимо й у творчості Сковороди, є *неуникнення здатність людини до самоподолання*. У сучасній екзистенційній психології це означають як “приреченість на свободу”. Власне, в цьому сама сутність учинковості: людина не просто вчиняє з певних мотивів у контексті певної ситуації, а долаючи її. У вчинку людина долає власну зануреність у ситуацію, власну ситуаційну інертність як долю. Більше того, в такій активно-формувальній поведінці людина, зрештою, пізнає власні можливості і трансформує власну особистість. А оскільки ситуація, в мотиваційному ставленні до якої формується вчинок, має передусім соціальний характер, то й власне

вчинок – це дія-ставлення, дія-звернення, дія-спілкування. Внутрішній рух суб'єктивності опосередковується взаємодією із соціальністю як антитезою, через яку лише і є можливим синтез розвитку.

У Сковороди знаходимо три складові екзистенціалу “приреченості на свободу”: *безпосередня індивідуальна причетність до божественного; здатність, спираючись на цю причетність, дистанціюватися від суспільства до самопізнання; можливість добродійного життя через зусилля зі збереження “радості серця” і протистояння суспільним звабам*. Саме переживання людиною своєї “нещасності”, будь-якої невдоволеності – це зворотний вияв забутої причетності до божественного. Туга за щастям, вічна спрага до нездійснених мрій – це тінь чужих ілюзій, якими послуговується людина, прагнучи возз'єднання з трансцендентним і не отримуючи жаданого. У цьому сенсі соціальне – це насамперед випробування, “тернистий шлях до себе” через суспільство як світ хаотичних некерованих надможливостей.

Суб'єктно-вчинковий підхід у сучасній українській психології і зокрема психології соціальній – це проект повернення цінностей у структуру психічного на правах рушійного начала, а не просто узагальнених абстракцій. Суспільно-практична генеза цінностей постає для окремої особистості онтологічно-конституювальною. Особистість формується на цінностях – аж до здатності долати ці самі цінності. Відмова від власного життя через вчинок служіння і самопожертви – вищий прояв психічного як особистісного. Таким чином, суб'єктно-вчинковий підхід містить глибинну внутрішню діалектику індивідуального і соціального: соціокультурні цінності наповнюють структуру психічного, а через це постає можливість долати соціальність у творчому вчинку, повертаючись у соціальність дієздатним свідомим суб'єктом.

Крім зв'язку ідей Сковороди із сучасним суб'єктно-вчинковим підходом в українській психології, потрібно назвати ще один момент у творчості цього мислителя, який містить виразні соціально-психологічні імплікації.

Ідея *спорідненої діяльності (“сродної праці”)* – один із найбільш відомих концептів філософії Сковороди. Не в останню чергу тому, що на тлі його критики суспільства така діяльність виявля-

ється чи не єдиною з'єднувальною ланкою, через яку не лише окрема людина стає потрібною суспільству, а й суспільство стає потрібним людині у прямому позитивному значенні. Хоча не слід забувати, що спорідненість, про яку пише Сковорода, – це передусім “сродність” сердечна, відповідність життєдіяльності людини власному покликанню, яке водночас є покликанням Божим. Спорідненою є праця, що дарує “радість серця”, а вже божественне провидіння спрямовує цей візерунок сердечних радостей окремих людей в ефективний суспільний розподіл праці. У цьому моменті також імпліковане розуміння Сковородою співвідношення суб'єктивності, соціальності й трансцендентності. Соціальність дана людині наче у двох іпостасях. Одна – безпосередня зануреність у “світське”, сповнене зваб, яке відкривається нам лише для його подолання. А інша іпостась – опосередкована, через божественну “передумовлену гармонію”. Однак, на відміну від тієї, що в Ляйбніца [181], вона є лише нормативною можливістю, що її покликана здійснювати кожна окрема особистість, зокрема й через споріднену діяльність. Що ж до позабожественної соціальності, то вона постає для Сковороди як юрба, безлад, хаос, тлін, екзистенційна порожнеча.

На цьому спробу аналізу соціально-психологічних протоїдей провідних українських мислителів XVI – XVIII століть, власне, можна б і завершити. Однак видається доцільним зробити деякі узагальнення, долучаючи до них і те, що мимоволі випало з нашого поля зору.

Отже, до постання на теренах України Києво-Могилянської академії існували тексти, що репрезентували такі типи мислення, як світоглядно-релігійне, філософсько-умоглядне, релігійно-полемічне (публіцистичне), релігійно-виховне. У цей період майже не зустрічаємо власне наукового чи навіть протонаукового мислення. В авторів іще немає позиції “винесеності” за межі світу з подальшим сприйняттям його як “об'єктивної картини”. Мислення і тексти як його продукти виступають формою активної участі авторів у суспільному, конфесійному чи навіть релігійно-містичному житті. Це було зумовлено як давньоруською релігійно-світоглядною традицією, так і проблематикою західноєвропейського Відродження.

На відміну від таких текстів твори діячів Києво-Могилянської академії дають змогу говорити вже про наближення до наукового мислення як специфічного для епохи Нового часу [246]. Природничі науки більш чітко відокремлюються від суспільно-етичної проблематики, а вона – від теологічної. При цьому психологія потрапляє до натурфілософських дисциплін: душевні прояви людини розглядаються з опорою на її тілесність. Таким чином відбувалося поступове становлення наукового психологічного мислення, але це ж і звужувало психологічну проблематику, блокувало можливість експліцитного аналізу представленості соціального у психологічному і психологічного в соціальному.

Авторство тих протоїдей, які ми намагалися виокремити й експлікувати, умовне, а інколи й відсутнє. Адже ці протоїдеї фактично запозичувались або з контексту західноєвропейського Відродження і Реформації, або з давньоруської релігійної традиції та грецького православ'я. Крім того, слід урахувувати, що середньовічна східнослов'янська інтелектуальна традиція має набагато меншу цінність авторства, ніж західноєвропейська, що є більш індивідуалістичною. Тож коли ми говоримо про ідеї, котрі висловлювались і обстоювались авторами даного періоду, це не обов'язково означає, що певні особистості були творцями цих ідей – вони були радше їх провідниками. Водночас потрібно наголосити, що інтелектуальне авторство стає тим більш чітким, чим більш світським є автор, а також із наближенням до кінця XVIII ст. Останнє передусім стосується Григорія Сковороди.

Тепер означимо кілька протоїдей, які можемо реконструювати на основі опрацьованого матеріалу. Одразу зауважимо, що ці реконструкції є не стільки адекватним відтворенням, скільки експлікацією потенціалу – продовженням тих ідей-зачатків, що були висловлені авторами більш чи менш виразно, в категоріях свого історичного часу. Зміст, який ми “виймаємо” з історичного матеріалу, є апріорі неадекватним у буквальному історичному сенсі слова. Ми не можемо стверджувати чи заперечувати, що саме мали на увазі ті чи ті автори. Проте висловлені ними протоїдеї в контексті сучасної соціально-психологічної науки з її категоріальним апаратом і пізнавальною спрямованістю вбачаються нам саме такими, як їх нижче сформульовано.

1. Суспільно визнані і державно закріплені свобода совісті й віросповідання, а також конфесійне різноманіття є тим більш надійним інтегративним чинником у суспільстві, чим вищий рівень освіченості населення. Примусова релігійно-ціннісна чи етнонаціональна універсалізація суспільства на конфесійній чи національній основі формує прихований соціальний конфлікт: систематичний ціннісний примус стратегічно призводить до некерованого соціального насильства.

2. Суспільне благо – універсальна позаконфесійна інтегративна цінність, що будується на спільній людській природі та внутрішній схильності до взаємності. Суперечливість партикулярних потреб окремих індивідів чи верств у межах суспільства – результат їхньої недостатньої усвідомленості, а не “природного стану речей”. Суспільні конфлікти – вислід недостатньої когнітивної компетентності чи ірраціональної підміни цілого (до якого належить індивід чи група) частиною (партикулярно, обмежено сформульованими потребами цього індивіда чи групи).

3. Стабільність та ефективність владно-підвладних стосунків у суспільстві залежать від внутрішнього локусу мотивації підлеглих. Громадянська лояльність, включно з патріотизмом, зумовлені сприйняттям особистих рис суспільного лідера. Публічні, навіть суспільно не значущі, дії суспільного лідера виконують функцію своєрідного “імпринту”, безпосереднього поведінкового взірця як для широких верств суспільства, так і для елітного та субелітного прошарку (хоча подальша реалізація імпринту здійснюється в межах поведінкових можливостей конкретного прошарку чи індивіда). Політичний імідж суспільного лідера є функціональним, якщо він впливає як на суб’єктивну компоненту соціальної ситуації (оцінковий модус сприйняття спільнотою даного лідера), так і на її об’єктивну компоненту (реальна якість державного управління).

4. На якість здійснення лідером своєї суспільної та політичної влади впливає безпосереднє і опосередковане оточення лідера, що має тенденцію трансформуватися в окрему соціальну групу зі своїми специфічними соціально-політичними інтересами, які можуть кардинально розходитися з інтересами як суспільства в цілому, так і суспільного лідера зокрема.

5. Зі зростанням обсягу суспільної влади лідера внутрішні критерії його самооцінки втрачають свою стабільність, що може призводити або до зростання залежності самооцінки лідера від свого найближчого оточення (екстернальний локус самооцінки), або до цілковитого ігнорування “зворотних зв’язків” від підлеглих і об’єктів управління з подальшою опорою на власні фантазії (аж до маніакально-параноїдальних – псевдоінтернальний локус самооцінки).

6. Державна організація суспільства – безпосередній наслідок соціально-психологічної організації людської суб’єктивності. Соціальність індивіда не стільки привноситься іззовні через механізми соціалізації, скільки виявляє внутрішню схильність самого індивіда у процесі його онтогенезу й особистісного визрівання.

7. Здійснення суспільної влади є ефективним через механізм її раціонального відчуження на користь державного метасуб’єкта (наприклад монарха). Така авторитарна модель влади набуває стабільності не стільки завдяки суспільно-політичному примусу (що вимагало б постійного зростання потуги цього примусу з подальшим перетворенням суспільства на поліційну, а надалі й мілітарну спільноту), скільки з огляду на освіченість як самого політичного лідера, так і широких верств суспільства загалом. Освіченість підлеглих у межах владно-підвладних стосунків спричинюється до усвідомлення ними суспільної необхідності відчуження (делегування) влади метасуб’єктові, ієрархічної структури суспільства й нереалістичності егалітарної моделі суспільної справедливості, тоді як неосвіченість широких верств суспільства уможливорює суспільно-політичні ілюзії: всезагальної суспільно-політичної та економічно-майнової рівності, суспільних трансформацій революційним шляхом спонтанного насильства знизу тощо.

8. Рух від потреби до інтересу в межах індивідуальної життєдіяльності має соціальний характер, передбачає певний рівень інтерпретативної компетентності індивіда (що так чи інакше базується на освіченості як узагальненому результаті соціалізації) й успішно здійснюється в умовах соціальної структури, стійкість якої підтримується зовнішньою (щодо окремого суб’єкта) державною владою.

9. Людська суб'єктивність функціонує як “протистояння” соціальності: у цьому суб'єктивність залежить від соціальності, але в цьому ж вона отримує і простір індивідуальної свободи. Особистість завжди залишається перед можливістю втратити себе у відчуженій соціальності, а також перед ілюзією захопитися “перетворенням”, “піднесенням” цієї соціальності. Проте соціальність – це своєрідна тінь індивідуальної суб'єктивності, функція якої – утримувати особистість у межах буття, надавати людині матеріал для самовиховання, вистоювання перед власною конечністю і недосконалістю.

10. Соціально-психологічна структура людської суб'єктивності виражається в моделі життя як ситуації з її конфліктом між мотивацією і обставинами (невідворотно соціальними) як простором для особистісного розвитку. Творча взаємодія із ситуацією є способом саморозвитку людини, утвердженням її окремішності й належності як базових способів самовияву.

11. Предметна діяльність як соціально-особистісний самовияв індивіда є здатністю його суб'єктивно незалежного творчого буття в умовах драматичної об'єктивної соціальної залежності. У діяльності, спорідненій індивідуальним можливостям і задаткам людини, відбувається динамічна емоційно-поведінкова інтеграція особистості.

2. 4. Становлення і розвиток соціально-психологічної думки в Україні у XIX – на початку XX століття

У цей період духовне життя українського суспільства було щільно пов'язане із загальним поступом західної науки і культури. Разом із тим воно відображало історичні, суспільно-політичні й соціокультурні особливості Російської та Австро-Угорської імперій, у складі яких перебувала Україна. Внаслідок сукупності цих чинників у вітчизняному соціогуманітарному пізнанні склалася вельми непроста, суперечлива, нерідко драматична, але водночас перспективна для актуалізації соціально-психологічної думки ситуація. Це був період інтенсивного становлення поглядів на людину та її роль у суспільстві, пов'язаний з розвитком рефлексії українсь-

ким народом своєї самотності, власного психічного складу. Саме в цей час розпочалося формування багатьох галузей української науки, зокрема психології, відбувався пошук шляхів її розбудови, виявлялися її відмінності від інших наук. Зростання популярності позитивістської методології, прискорений розвиток фізіології, поступове зростання ролі експериментальної психології, наявність різних філософських концепцій особистості й суспільства, розгортання широких дискусій у сфері як психології, так і дотичних до неї дисциплін з приводу їхнього предмета, методів і завдань – усе це визначало той загальнонауковий контекст, у межах якого розвивалася соціально-психологічна думка.

Українські університети – Київський, Львівський, Новоросійський (Одеський), Харківський, Чернівецький – у другій половині XIX ст. перетворилися на провідні освітні та наукові центри. За результативністю наукових відкриттів, науково-методичним рівнем викладацького складу, кількістю студентів вони увійшли до низки провідних в очах світової громадськості. Природно, університети стали важливими осередками розвитку соціально-психологічної думки. Ту саму роль виконували й експериментальні психологічні або психофізіологічні лабораторії, що засновувалися при університетах та психіатричних лікарнях.

Водночас чимало вчених працювали й за межами університетів. Для вирішення масштабних наукових проблем вони об'єднували зусилля, обмінюючись інформацією та підтримуючи постійні зв'язки. Було створено мережу наукових товариств як гуманітарного, так і природничонаукового профілю. Найвизначнішими з них стали Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові (1873), Південно-західний відділ Імператорського Російського географічного товариства (1873) та Українське наукове товариство в Києві (1907).

Упродовж XIX – початку XX ст. соціально-психологічну проблематику на українських етнічних теренах тією чи іншою мірою освоювали й розробляли Осип Максимович Бодяньський (1808–1877), Леонід Євстафійович Владимиров (1845–1917), Федір Кіндратович Вовк (1847–1918), Володимир Михайлович Гнатюк (1871–1926), Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934), Микола Якович Грот (1852–1899), Михайло Петрович Драгоманов

(1841–1895), Михайло Іванович Драгомиров (1830–1903), Агнеса Соломонівна Звоницька (1897–1942), Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920), Павло Іванович Ковалевський (1849–1931), Філарет Михайлович Колесса (1871–1947), Анатолій Федорович Коні (1844–1927), Микола Іванович Костомаров (1817–1885), Микола Васильович Країнський (1869–1951), Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897), Микола Миколайович Ланге (1858–1921), Михайло Олександрович Максимович (1804–1873), Амвросій Лук'янович Метлинський (1814–1870), Дмитро Миколайович Овсянко-Куликовський (1853–1920), Олександр Опанасович Потебня (1835–1891), Іван Олексійович Сікорський (1842–1919), Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880), Іван Якович Франко (1856–1916), Георгій Іванович Челпанов (1862–1936).

Однією з передумов актуалізації соціально-психологічної думки в українському інтелектуальному середовищі була поява в Західній Європі перших соціально-психологічних теорій, зокрема теорії психології народів і теорії психології мас. Переклади російською мовою робіт В. Вундта, Г. Лебона, С. Сігеле, Г. Тарда здійснювалися досить швидко після їх опублікування на Заході і викликали неабиякий резонанс серед українських науковців, про що свідчить значна чисельність оглядів і рецензій. Більше того, регулярні закордонні стажування в провідних європейських університетах та володіння принаймні двома іноземними мовами забезпечували вітчизняним ученим тісну взаємодію із представниками зарубіжних наукових кіл та безпосереднє знайомство з найважливішими теоретичними та емпіричними напрацюваннями М. Лацаруса, Х. Штейнтала, В. Вундта, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, Г. Тарда, Г. Зімеля, С. Сігеле, Ч. Ломброзо, психіатричних шкіл Ж.-М. Шарко, А.-О. Льебо та ін. Попри відомі вади перших соціально-психологічних теорій (описовість, умоглядність тощо) їхні основні принципи та підходи відповідали тогочасним суспільним запитам і відтак справили величезний вплив на розвиток української соціально-психологічної думки.

Не можна оминати й тієї обставини, що на східних (підросійських) теренах українська соціально-психологічна думка розвивалася в одному річищі із загальноросійською, час від часу виявляючи, однак, певні етнокультурні відмінності (нерідко навіть

усупереч волі самих авторів). Поряд з українськими науковими та культурними діячами соціально-психологічні ідеї тоді ж активно розвивали такі російські вчені, як В. М. Бехтерев (1857–1927), К. Д. Кавелін (1818–1885), М. І. Карєєв (1850–1931), М. М. Ковалевський (1851–1916), М. К. Михайловський (1842–1904), М. І. Надеждін (1804–1856), Л. Й. Петражицький (1867–1931), Г. В. Плеханов (1856–1918), М. А. Рейснер (1868–1928), А. А. Токарський (1859–1901), М. М. Троїцький (1835–1899), С. Л. Франк (1877–1950). Їхня соціально-психологічна спадщина безумовно заслуговує на увагу, проте на сьогоднішній день вона вже досить докладно проаналізована російськими авторами [6; 9; 33; 369 та ін.], що звільняє нас від необхідності її спеціального аналізу.

Потрібно також наголосити, що суттєвою особливістю української соціально-психологічної думки в дожовтневий період було її занурення в найрізноманітніші сфери як наукової, так і практичної діяльності. Іншими словами, основне емпіричне джерело соціально-психологічних ідей перебувало поза науковою психологією. Майже всі мислителі, чия інтелектуальна спадщина містить ідеї соціально-психологічного характеру, були не психологами, а представниками інших наук соціогуманітарного профілю або ж спеціалістами-практиками. Шукаючи відповіді на актуальні питання на сторінках наукових психологічних видань і не знайшовши їх, вони власноруч бралися за їх розроблення, в результаті чого отримували різноманітну фактологію і намагалися робити на цій основі емпіричні узагальнення [9].

Основними сферами вітчизняної наукової думки того періоду, в яких висувалися й розвивалися соціально-психологічні ідеї, були психіатрія, юриспруденція та криміналістика, військова справа, етнографія, фольклористика та мовознавство. Проте хоча проблеми соціально-психологічного характеру вперше заявили про себе поза сферою наукової психології, саме взаємодія останньої зі спорідненими галузями соціогуманітарного знання сприяла кристалізації цих проблем.

Можна виділити чотири основні траєкторії розвитку української соціально-психологічної думки в XIX – на початку XX ст. : 1) *психологію великих груп*; 2) *психологію масових психічних явищ та впливу на маси*; 3) *психологію спілкування та міжособової вза-*

ємодії; 4) соціальну психологію особистості. Якщо розглядати соціально-психологічні ідеї українських учених того часу в координатах відношень “індивід – суспільство”, “індивід – група”, “група – група”, “індивід – індивід” [369], то можна помітити, що ці ідеї, як і в Західній Європі, найповніше відображали відношення “індивід – суспільство”, дещо меншою мірою – “індивід – група” та “індивід – індивід” і практично не зачіпали відношень типу “група – група”, що пояснюється причинами переважно політичного плану. Утім, психологічна проблематика міжгрупової взаємодії рідко заторкувалась і західною соціально-психологічною думкою.

Схарактеризуємо згадані траєкторії детальніше.

Психологія великих груп була пов’язана передусім з етнопсихологічною тематикою, яка постала у свою чергу на ґрунті етнографії, мовознавства та фольклористики (взаємопроникність і нерозділеність цих сфер знання були дуже характерними для того часу). Перші спроби дослідження й опису психологічних елементів національної психології українського народу, намагання виокремити її характерні риси простежуються в українських інтелектуальних колах ще з кінця XVIII – початку XIX ст., коли представники харківського романтичного кола (І. І. Срезневський, А. Л. Метлинський, О. М. Бодянский, М. І. Костомаров, М. О. Максимович, П. О. Куліш та ін.) звернулися до етнопсихологічних проблем під впливом європейського романтизму [340].

Ці спроби репрезентує передусім доробок М. І. Костомарова. Його праці “Книга буття українського народу” [157] та “Две русские народности” [158] вважаються одними з перших етнопсихологічних студій. У своїй творчості Костомаров намагався виявити національну самобутність українського та російського народів крізь призму історично й географічно зумовлених поглядів, переконань, світогляду, побуту, звичаїв і традицій. На підставі етнографічних, релігійних, психологічних та історичних даних він визначав типологічні риси та розкривав відмінності між національними характерами українців і росіян.

Тяглість цієї традиції зреалізувалась у концепціях народного духу, народного характеру, національної свідомості, створених вітчизняними мислителями другої половини XIX ст. У цей період у розробленні соціально-психологічних проблем етносів і націй (за

тогочасної термінологією – *психології народів*) склалося два напрями. Перший продовжував започатковані на рубежі століття етнопсихологічні студії і був пов'язаний з *етнографією та фольклористикою*, а соціально-психологічні проблеми відповідно вводилися в описи різних народів та їхніх психологічних особливостей (В. М. Гнатюк, М. С. Грушевський, Ф. М. Колесса, І. Я. Франко, Ф. К. Вовк та ін.). Другий напрям межував із *мовознавством*, соціально-психологічні проблеми розглядалися його представниками крізь призму тлумачення мови як основи національної психології (О. О. Потебня, Д. М. Овсянико-Куликовський, І. Я. Франко).

Соціально-психологічна проблематика етносів і націй яскраво представлена в інтелектуальній спадщині І. Я. Франка та М. П. Драгоманова.

Етнопсихологічні розвідки Франка, спрямовані на вивчення національної самосвідомості, характеризувались особливою увагою до світоглядної та психологічної сторін народної творчості. Розмірковуючи про національну самосвідомість, Франко стверджував, що вона спирається на почуття не лише внутрішньої єдності, а й відмежованості щодо іншого. Якщо у свідомості народу немає цих двох чітко заакцентованих протиставлень “Ми–Вони”, – немає і зрілої нації, а є в кращому разі етнографічний матеріал для становлення “живого народу”. Ще 1888 року Франко писав про недоформованість українців як нації саме з огляду на брак виразної національної самосвідомості: “Те, що коли ми доси є в значній частині тільки племенем, а не народом (т. є. свідомою своєї відрубності одиницею етнічною), то ніяка констеляція не здужає зробити нас народом, вітхнути в нас ту душу національну, без котрої плем'я є тільки мертвим матеріалом для сотворення живого народа” [352, 49]. Великий мислитель констатував низький рівень та неструктурованість повсякденної свідомості народу, що “всіх кінців і движучих причин... не може збагнути своїм розумом” [353, 202].

Увага до психологічної основи народної творчості була зумовлена ознайомленням Франка з ідеями М. Лацаруса, Х. Штейнталя, В. Вундта, працями О. О. Потебні, а також впливом британської антропологічної школи Е. Тайлора – Дж. Фрезера та її послідовників.

Розробленню проблематики національного характеру та світогляду були присвячені й роботи видатного українського діяча науки і культури М. П. Драгоманова. Слід наголосити на вдалому поєднанні ним історико-соціального, фольклористичного та соціально-психологічного підходів в аналізі тих чи тих елементів культури, зокрема фольклору. Таке поєднання проявляється у врахуванні настроїв, інтересів, зрушень у ціннісних орієнтаціях окремих груп народу. У роботі “Псування українських народних пісень” Драгоманов показав, як утрата ідеалів та деморалізація народу (його культурне знекорінювання та денаціоналізація) призводять до духовного занепаду [280]. Масове проникнення в українську культуру російських елементів ґрунтується, на думку Драгоманова, на бажанні плебсу наслідувати усе панське, тобто російське. У такий спосіб учений окреслював соціально-психологічний механізм наслідування (хоч і не використовував цього терміна) як пристосування до всього того, що має вищий статус та соціальний престиж [11]. Ці тези вочевидь перегукуються з міркуваннями Г. Тарда, який писав у “Законах наслідування” про те, що нижчі за соціальним статусом прошарки населення прагнуть наслідувати вищих: провінція – центр, дворянство – королівський двір тощо [326, 21].

Активне національно-культурне пробудження в Україні у другій половині XIX ст. сприяло переходові від стихійного до структурованого і системного вивчення психології народу. Систематичні етнопсихологічні студії, що містили елементи соціально-психологічного характеру, були започатковані вченими “Кружка етнографічно-статистичного”, організованого у 1883 році й очолюваного І. Я. Франком. Представники “Кружка” ставили за мету практичне вивчення життя й світогляду народу і дослідження суспільної психології. Досягнення цієї мети вбачалось у застосуванні методу анкетування згідно з колективно розробленою “Програмою до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід”. У своїх планах учені орієнтувалися, зокрема, на соціально-психологічне вивчення народу, що засвідчують відповідні формулювання запитань: “Як розуміє нарід?”, “В чім добачує нарід?”, “Як глядить нарід?”, “Що уважає нарід?”, “Як трактує нарід?” тощо. “Програма” передбачала дослідження соціально-психологічних

механізмів конформізму (“пресія моральна громади щодо одиниці”), соціальних настановлень (“погляд людей на громаду”, “як відноситься нарід до других народів”) [273]. Результати своїх розвідок західноукраїнські вчені публікували у спеціальному “Етнографічному збірнику”, який виходив з 1895 р.

Із проблемою великих груп пов’язане й тлумачення емоцій у концепції Д. М. Овсянико-Куликовського, відображеній у його роботі “Лірика як особливий вид творчості”. Учений вказував на взаємозв’язок розвитку соціальних емоцій та культури. Емоції, зокрема соціальні, він розглядав як регулятор спілкування між народами. Овсянико-Куликовський писав, що в первісному суспільстві існувала особлива прामова, яка відбивала не думки, а відчуття й настрої, причому не особистісні, а колективні, і була органом емоцій, що охоплювали цілу групу осіб. У колективних емоціях чільне місце займали еротичні та соціальні, потім з’явилися релігійні, які ще довго залишалися колективними. Цю прамову Овсянико-Куликовський називав “хоровою мовою”. Із неї виділилися, на його думку, справжня розмовна мова і первісна лірика, котра теж довго залишалася груповою. Тобто емоції він розглядав як найбільш архаїчний пласт у психології людства [237].

Обґрунтовуючи своє розуміння механізму емоцій, учений розрізняв власне емоції та афекти, апелюючи при цьому до феномена міжособового впливу індивідів у групі. Згідно з його міркуваннями, емоція підсилюється і переходить в афект найчастіше тоді, коли виникає в групі людей, котрі перебувають під впливом одного й того самого імпульсу. Таким чином, колективні емоції характеризуються заразливістю; розвиваючись у групі, вони переходять у паніку, нестяму, лють натовпу, несамовиті крики, аплодисменти та інші екстраординарні форми виявлення.

У зв’язку з характеристикою емоцій та різних їхніх видів Овсянико-Куликовський увів поняття “психологічного ритму” як ритмічного і гармонійного поєднання душевних елементів розумової та чуттєвої сфер. Дією ритму можна досягти досить сильного афекту. У первісному суспільстві ритми співу, танцю, жестикуляції здійснювалися спільно. У первісної людини багатство її психофізіологічної енергії перевищувало потреби життєвого побуту, і цей надлишок почасти витрачався в афектах, а почасти йшов на ство-

рення матеріальної та духовної культури. Із цього ритму звуків та рухів тіла створилося дві первісні мови – членороздільна мова і мова жестів. “Первісний афект, що викликався дією активного ритму, був явищем соціальним (скажемо точніше: соціально-психологічним), але все ще не був явищем культурним. Він передував виникненню людської культури”, – робив висновок Овсянико-Куликовський [237, 172].

Люди інстинктивно шукали емоцій ритму і того психічного стану, що ці емоції супроводжує, оскільки це приносило полегшення та заспокоєння. Поступово емоції ритму стали невід’ємною складовою певних форм спільної діяльності: вони супроводжували релігійні обряди (спів, музика, танці), працю людини (трудова пісню), військові дії (марші), інтимну особистісну сферу (пісні про кохання) та ін. Утворення національностей як особливих соціально-психологічних (колективних) “фізіомій” незмінно супроводжувалося створенням національних пісень, національної музики і танцю. Сукупність цих емоцій ритму породила те, що Овсянико-Куликовський розумів як лірику. Ліричні емоції, на думку вченого, виступають певним регулятором активності людини: вони економлять її психічні сили, вносять лад у психічне життя, пом’якшують усі інші емоції та протидіють брутальним інстинктам [175].

Як бачимо, уже в другій половині XIX ст. українськими мислителями було окреслено низку важливих проблем великих груп і спільнот, пов’язаних із вивченням національного характеру, національної самосвідомості, співвідношення національної психології та мови, ролі підсвідомого у національному світовідчутті тощо. Ключовими категоріями і поняттями, якими послуговувалися вітчизняні вчені, були: дух народу, світоглядні інтенції народу, народна свідомість і самосвідомість, народний погляд, народний характер, народна уява, інтереси, прагнення, ідеали, настрої, колективні емоції та афекти, “психологічний ритм” тощо. Чимало із цих категорій та понять у тому чи іншому вигляді входять і в сучасний науковий дискурс.

Другою траєкторією розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки, як зазначалося, була *психологія масових психічних явищ та впливу на маси*. Зародилася вона в царині психіатрії та юриспруденції. Щільний зв’язок психології із психіатрією, що був

характерним для науки в Російській імперії другої половини XIX ст., привернув увагу психіатрів до певних соціально-психологічних феноменів, які мали місце в їхній практичній роботі [33, 176]. Ці явища вивчалися вітчизняними науковцями на практичному матеріалі так званих психічних епідемій, що своєю чергою актуалізувало дослідження феноменів міжособового впливу, зокрема його соціально-психологічних механізмів. Яскравими прикладами таких досліджень є праці харківського психіатра М. В. Країнського, київського психіатра І. О. Сікорського та харківського правознавця-криміналіста Л. Є. Владимірова. Під “психічними епідеміями” вони мали на увазі масові психічні захворювання та поширення у великій кількості людей однієї ідеї, що зумовлювала їхні однакові дії. Задля пояснення феномена “психічних епідемій”, їхніх причин та форм прояву згадані вчені зверталися до механізмів зараження, наслідування та навіювання, даючи їм тлумачення на рівні наукових знань свого часу.

Так, М. В. Країнський уважав, що механізми навіювання і наслідування як феномени масових психічних явищ відіграють вирішальну роль у “психічних епідеміях”. Наслідування особливо яскраво спостерігається в монастирях під час служби, хресних ходів і паломництв, біля чудодійних ікон, де звичайні люди спостерігають десятки біснுவатих у стані нападу. Під час “психічних епідемій”, окрім механізму наслідування, велику роль відіграє схильність людей до сомнамбулізму і навіювання в поєднанні з релігійними віруваннями і забобонами. Разом із тим ризик появи “психічних епідемій”, на думку Країнського, залежить від особливостей побуту, культури і світогляду певного народу (епідемії біснування, поширені в Росії та Західній Європі, були рідкісним явищем в Україні) [165].

Подібних поглядів щодо вирішальної ролі механізмів наслідування і навіювання в деструктивній колективній поведінці дотримувався також І. О. Сікорський, вивчаючи масові психічні явища, зокрема масові вбивства/самогубства. За результатами психологічного аналізу, проведеного на основі власних спостережень, Сікорський дійшов висновку, що релігійні епідемії та інші прояви деструктивної колективної поведінки зумовлені поєднанням внутрішніх особистісно-індивідуальних психічних і зовнішніх соціаль-

них чинників, які, взаємно підсилюючись, інтенсифікують процеси зараження і навіювання у проявах аномальної поведінки мас. Процес психічного зараження активізується у людей в групі і супроводжується домінуванням емоційно-чуттєвої сфери, яка пригнічує розумову діяльність. Водночас тут задіяний процес самонавіювання, що посилює емоційне збудження, якому людина повністю підкорюється. У контексті дослідження феноменів навіювання і зараження Сікорський також торкався тих проблем, які в сучасній науці означаються як групове прийняття рішень і конформність [298].

Так само і Л. Є. Владимиров розглядав деструктивну колективну поведінку як наслідок дії зовнішніх (низький рівень культури та освіченості) і внутрішніх чинників (вплив лідера, сильної волювої особистості). При цьому вже у 1901 р. він запропонував експериментальний спосіб вивчення навіюваності індивіда як його індивідуальної психологічної риси. Одним із методів дослідження психічних процесів піддослідного вчений уважав психологічні випробовування (за його власною термінологією – *mental tests*) [45].

Л. Є. Владимиров погоджувався з В. М. Бехтеревим [див. 165, II] щодо важливості врахування особливо сприятливих умов для взаємного навіювання і зараження, якими виступають панівні у свідомості людей спільні за характером ідеї, афекти й настрої. Завдяки їм, стверджував Владимиров, можуть виникати колективні чи масові ілюзії та галюцинації. Про те, наскільки значною може бути сила навіювання та взаємного навіювання, свідчить приклад згуртованих спільнот – гуртків, сект тощо. Розмірковуючи над етіологією злочинності, вчений аналізував також фактор впливу на особистість громадської думки, моральної та інтелектуальної атмосфери в суспільстві.

Отже, соціально-психологічні аспекти масових психічних явищ становили очевидний інтерес для вітчизняних психіатрів ще в другій половині XIX – на початку XX ст. З одного боку, психічні захворювання, що тлумачились як порушення нормальної рефлексаторної діяльності мозку, розглядалися вченими як наслідок несприятливих зовнішніх впливів, умов життя індивіда, його взаємин з іншими людьми. З другого боку, стверджувалося, що психічна патологія спричинює порушення і викривлення зв'язків внутрішніх і

зовнішніх умов психічної діяльності, стає причиною обмеження або цілковитого розриву соціальних контактів з іншими людьми.

Взаємодія з масою, що має на меті здійснення певного впливу, була також описана українськими вченими на матеріалі юридичної та військової практики. Успішність такого впливу, вважали вони, залежить не лише від майстерного володіння техніками вербального і невербального спілкування, а й від соціально-психологічних властивостей особистості комунікатора. Так, видатний правознавець А. Ф. Коні писав, що для того, аби займати суддівське крісло, людині необхідно мати певні риси характеру, які дозволяють протистояти тиску оточення, голосу “громадського упередження”, котрий маскується під голос громадської думки [146].

Український військовий діяч, київський, волинський та подільський генерал-губернатор М. І. Драгомиров як дослідник зосереджувався на важливості невербальних засобів комунікації (тон голосу, вираз обличчя) – цих ефективних способів впливу на маси. У звертанні до мас, вважав він, важливою є не стільки логічна побудова, скільки музика мови, міміка тощо. Генерал підкреслював: аби стати гарним вихователем, кожному офіцерові треба досконало оволодіти прийомами впливу на людей, зокрема на їхні настрої, глибоко проникати в солдатську душу і постійно порушувати в ній шляхетні поривання. Аналізуючи чинники ефективності впливу на маси, Драгомиров описував механізм, який мовою сучасної науки визначається як ідентифікація: “Потрібно злитися з ним <солдатом> душею і тілом ... тоді, і лише тоді розв’яжеться язик і потечуть ці нескладні на вигляд слова, які електричною іскрою пронизують маси і роблять із них одну істоту” [92, 360–361].

Звертаючись до прикладу російського полководця Суворова, Драгомиров зображував, яким чином можливо досягти незаперечного впливу на солдатські маси: “Аби здобути цю магічну владу над собою подібними, навіть і Суворову, при вроджених здібностях, треба було сім років прослужити солдатом. У цій суворій школі він зрозумів, що для управління масами треба по-їхньому спати, їсти, одягатися, думати, говорити... Злившись таким чином із масою, він не міг на неї не впливати, оскільки й сам зробився людиною маси” [92, 361]. Цікаво, між іншим, що ця думка розходить з основними

постулатами впливу еліт/вождя на маси в теорії Г. Лебона. Утім, ні її, ні цих постулатів так досі ніхто ані підтвердив, ані спростував.

Нині проблематика масових психічних явищ розглядається, як відомо, в ширшому контексті й без прив'язки до суто психопатологічних тлумачень. Проте і в сучасних дослідженнях домінують механізми навіювання (В. М. Куликов, Г. К. Лозанов, Т. Ньюком, Є. Шварц), переконування (К. Андерсен, А. В. Зосимовський, Л. Смирнов), наслідування (О. М. Агальцев, М. Лемп, В. О. Просяцький), зараження (В. О. Апполонов) або ж розкривається сукупність цих механізмів (В. П. Казміренко, В. Г. Крисько, О. В. Сидоренко, Б. Д. Паригін, Б. Ф. Поршнєв, Л. А. Ростовецька, Ю. О. Шерковін та ін.) [328]. Одні із цих явищ були означені вітчизняними вченими ще у XIX ст. (навіювання, наслідування, зараження), для інших (наприклад для конформності) терміна ще не було. Але так чи інакше ці теми були певною мірою досліджені вже більш ніж століття тому.

Третьою траєкторією розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки було досягнення феноменології різних форм спілкування і міжособової взаємодії. Їхні соціально-психологічні аспекти представлені в українській інтелектуальній спадщині чи не найбільше. Це простежується в міркуваннях вітчизняних мислителів над такими явищами і проблемами, як невербальна поведінка (І. О. Сікорський, А. Ф. Коні, М. Я. Грот, М. І. Драгомиров), міжособове розуміння (Д. М. Овсянико-Куликовський, М. Я. Грот, А. Ф. Коні), роль спілкування у філогенезі особистості (І. Я. Франко), терапевтична роль спілкування в різних сферах суспільного життя, зокрема в реабілітації людей з проблемами психічного здоров'я (І. О. Сікорський), етнонаціональна специфіка міжособових стосунків (А. Ф. Коні) тощо. Увесь спектр соціально-психологічних питань, що цікавили вітчизняних мислителів у сфері спілкування, можна умовно поділити на ті, що стосуються його функцій та ролі в широкому розумінні, і ті, що відображають певні аспекти спілкування в його перцептивному та комунікативному вимірах. Цими проблемами переймалися філософи, психологи, психіатри, літературознавці, лінгвісти, правознавці й навіть військові діячі.

Вивчення взаємодії людей та, зокрема, різноманітних проявів невербальної поведінки було частиною наукових пошуків І. О. Сікорського, спрямованих на створення “об’єктивної психології”, під якою він розумів формування повного переліку фізіологічних, мімічних, поведінкових ознак психічних станів особистості. Сікорський тлумачив прояви невербальної поведінки, або, за його власною термінологією, “експресії”, як форми вияву психічних станів та процесів особистості. У концепції “об’єктивної психології” психічні стани та процеси розглядалися в контексті взаємин і взаємодії людей, причому велике значення надавалось емоціям (короткочасним переживанням) та почуттям (глибоким настроєм). Розвиваючи положення фізіогноміки, популярної на той час за кордоном, Сікорський вважав, що види взаємодії людей можна вивчати, досліджуючи зв’язок їхніх психічних станів і процесів з їх зовнішнім вираженням – експресіями (сучасною мовою – мімікою та жестами). Учений виділив чотири форми експресій, які виражають почуття і ставлення до іншого, а отже, визначають певну форму міжособової взаємодії: безпосередні або фізичні знаки; ідеалізовані знаки; ідеальні форми; умовні, символічні сигнали. Всі прояви людських почуттів і ставлень, а також відповідні їм експресії він пропонував розташувати на осі “віддалення–наближення”, що дало б змогу спростити картину міжособової взаємодії. Таким чином, усе різноманіття стосунків людей Сікорський розглядав через дві базові елементарні форми ставлення до іншого – симпатію та антипатію [296].

Протилежної позиції в розумінні міміки і жестів дотримувався видатний вітчизняний психолог і філософ М. Я. Грот. Вивчення особливостей невербальної поведінки входило до програми його курсу із психології, розробленого для студентів I і II курсів у Ніжинському ліцеї кн. Безбородька в 1876 р. Грот досить критично ставився до спроб багатьох мислителів XVIII та першої половини XIX ст. створити науку, яка б дозволила тлумачити психічні стани та характеристики людей через зовнішні вияви в міміці. На думку Грота, неможливо виділити універсальні для всіх мімічні прояви, що виражали б специфічні емоційні стани, адже жести, міміка та інші невербальні прояви різноманітних психічних станів і процесів є відмінними у різних народів і різних верств суспільства. Міміка,

жестикуляція і рухи тіла, стверджував Грот, відображають у багатьох людей лише найзагальніший тон почуттів, емоцій, афектів, що вони їх переживають, а не є достовірним і повним відображенням психічних станів або конкретних індивідуальних характеристик людей [69].

Соціально-психологічні аспекти міжособової взаємодії у її комунікативному вимірі знайшли відображення в науковій спадщині А. Ф. Коні. Маючи величезний практичний досвід роботи суддею, він досліджував різноманітні аспекти взаємодії оратора з аудиторією. У своїх працях учений наголошував, що особливості сприймання слів, тону голосу, виразу обличчя, поведінки, в тому числі невербальної, іншої людини досить суттєво позначаються на інтерпретації сприйнятого і відповідних умовиводах, зроблених на цій основі. Коні підкреслював важливість зовнішнього вигляду, особливостей мовлення під час промови, жестикуляції, зорового контакту з аудиторією. Особливу увагу вчений приділяв етичним засадам вербальної та невербальної поведінки в ситуаціях спілкування у судовому процесі, зокрема з боку прокурора, адвоката й судді. Він стверджував, що важливим є не лише те, що виголошує суддя, а й те, як він це робить: чи враховує при цьому хвилювання і страх підсудного, чи бере до уваги становище потерпілого, якому завдали психічної травми або позбавили законних прав, тощо. Дотримання моральних, психологічних принципів допоможе, вважав учений, справедливо вирішувати питання про долю людей не лише за формою, а й по суті, без приниження гідності підсудного, потерпілого або свідка.

Окремо Коні виділяв етнокультурні особливості міжособових стосунків, які яскраво проявляються у спілкуванні. Це можна спостерігати на прикладі свідчень у суді сімейних пар різної національної належності. За словами юриста, в таких ситуаціях чітко видно різницю у сімейно-побутових стосунках та характер взаємної підпорядкованості/підлеглості членів подружжя, притаманний різним культурам.

Окрім комунікативних аспектів спілкування, в роботах українських мислителів другої половини XIX ст. досить виразно постає феномен міжособового розуміння. Так, Коні писав, що певний рівень розуміння співрозмовника формують оцінку і відтак – ставлення

до його слів та поведінки і впливає на створення власної стратегії поведінки стосовно нього. Таке тлумачення міжособового розуміння певною мірою відповідає сучасним науковим уявленням про процес соціальної перцепції, який охоплює сприйняття зовнішніх ознак і поведінки, створення уявлень про психологічні особливості та стан іншого, їх інтерпретацію в термінах причин поведінки і очікуваних наслідків, емоційну оцінку і вироблення ставлення та, врешті, побудову стратегії власної поведінки [147].

Проблемою міжособового розуміння цікавився також Д. М. Овсянико-Куликовський, визначаючи його як елементарний акт, основне психічне явище. Керуючись тезою “Будь-яке розуміння є разом із тим нерозумінням”, розвинутою В. Гумбольдтом [73], а пізніше О. О. Потєбнею [271], Овсянико-Куликовський підкреслював особливість розуміння Іншого, яка полягає в тому, що цілковитого розуміння не існує, досягти можна лише певного рівня шляхом передання через слова душевного стану і почуттів, суголосних власним. Процес досягнення міжособового розуміння, описаний Овсянико-Куликовським, має всі ознаки перцептивних механізмів емпатії та ідентифікації. Мовою сучасної науки ці механізми тлумачаться як мисленнєвий процес уподібнення партнерові зі спілкування з метою пізнати і зрозуміти його думки, почуття, переживання, уявлення. Розмірковуючи про процеси міжособового розуміння, вчений також звертався до поняття рефлексії, вбачаючи в ній креативний потенціал особистості: “Якщо ж у вас з’явилися сумніви в тому, що вам вдалося передати свій стан, почуття, думки і що вони, можливо, викривились у свідомості іншого, тут ви відчуєте присутність у своїй свідомості рефлексії ... Усім давно відомо, що рефлексія, скептицизм, руйнування ілюзій – це такі душевні процеси, які, за всіх засмучень, урешті-решт приводять до блискучих результатів. У них безумовно криється якась творча сила” [236, 14]. Особливого значення Овсянико-Куликовський надавав індивідуальній неповторності психічного світу суб’єктів взаємодії, що, на його думку, накладає істотний відбиток на взаєморозуміння.

Важливість проблеми міжособового розуміння простежується і в роботах М. Я. Грота. Учений застерігав від небезпеки помилкових суджень про Іншого, зроблених на основі власного досвіду, що є притаманним багатьом людям: “Вкладати в іншого свій пси-

хічний зміст – для багатьох фатальна неминучість”. Вільне красномовство адвокатів і прокурорів, уважав Грот, “знаходить собі поживу в хиткості результатів психологічного спостереження чужих душевних процесів”, а суд присяжних – це глибоко психологічна спроба “методом колективного самоспостереження” виправити помилки “зовнішнього” психологічного спостереження, адже “суд сумління” є передусім судом, побудованим на самоспостереженні [69, 118].

Нарешті, четвертою з виділених траєкторій тодішнього розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки є проблематика становлення особистості, джерел та рушійних сил її соціальної поведінки як окремого аспекта більш широкої проблеми взаємодії особистості й соціального середовища. У сучасній соціально-психологічній системі знань ці питання є предметом *соціальної психології особистості*.

Ідея про те, що психіка розвивається лише в суспільстві, а отже, людина завжди має розглядатись у своєму соціальному оточенні, знайшла послідовників і серед вітчизняних інтелектуалів другої половини XIX ст. Щоправда, на їхніх поглядах позначались і деякі хибні, спростовані пізніше, уявлення тодішнього суспільствознавства. Так, у 70–80-ті роки XIX ст. І. Я. Франко розмірковував над проблемою постання особистості як результату розвитку суспільства з позицій антропологічного еволюціонізму, для якого було характерним намагання пояснити історичні явища за аналогією з біологічно-фізіологічними процесами. Це, зокрема, виразно простежується в його філософському трактаті “Мислі о еволюції в історії людськості” [350].

Трактат розкриває погляди вченого на людину як істоту соціальну, на роль соціального оточення у формуванні рис особистості, на розвиток психічних функцій особистості у філогенезі як результат “життя в громаді”, на таке явище, як соціальний інстинкт або “наклін товариськості” (*Geselligkeitstrieb*) особистості тощо. Означуючи різницю між розвитком природи і суспільства, Франко детально описує загальні закони еволюції в органічній природі, послідовно аналізує походження людського суспільства і момент появи особистості в ньому. Він структурує величезний етнологічний та історико-культурний матеріал, пропонуючи оригінальне ба-

чення основного закону історичного розвитку. Однак мислитель помилявся, полемізуючи із психологами, які обстоювали вроджену схильність індивіда до “товариськості”. Він вважав, що “товариськість, наклін до життя в громадах і державах виробились у чоловіка аж пізніше, конечно, під впливом тої ж боротьби за існування, котра досі була його прокляттям і мукою” [350, 103]. Така позиція скоріше за все була відгомонам європейського Відродження з його поглядами на утворення суспільства в рамках теорії “суспільного договору”, яка не враховувала, що людське “Ми” насправді набагато давніше від “Я”. Проте це не завадило Франкові глибоко розкрити роль і вплив соціуму та міжособових відносин на становлення особистості й творення культури. Вчений зауважував, що “тільки здруження людей в громаду ... могло розвинути в них тисячні здібності, саму основу всякої культури”, бо “звісно, що духовні здібності можуть розвиватись тільки в більшій громаді, а нидіють і щезають в самоті” [350, 91].

Вироблення “наклонів суспільних (Sozialinstinkte)” Франко тлумачив як чинник “скріплення суспільного життя”. Людина, яка живе в суспільстві, повинна мати почуття спільних обов’язків, без чого людська громада втрачає “характер суспільності” [350, 105].

У своїх роздумах про особистість Франко запропонував концепт особливого співвідношення свідомого і несвідомого в структурі людської психіки. У трактаті “Із секретів поетичної творчості” він порушив це питання, вбачаючи природу несвідомого в його колективному походженні (ця ідея була пізніше розкрита К. Г. Юнгом; утім, якщо Юнг розглядав колективне несвідоме як вроджену якість особистості, то для Франка воно виступало набути- тим у результаті соціалізації явищем). Звертаючись до праці німецького філософа і психолога Макса Дессуара “Подвійне Я” (“Das Doppel-Ich”), Франко зазначав, що, крім свідомого “Я”, кожна людина має друге “Я” – зі своєрідними судженнями, почуттями, вибором, активністю вчинку. Він писав: “Найбільша частина того, що людина зазнала у житті, найбільша частина усіх тих сугестій, які називаємо вихованням і в яких людина вбирає в себе здобутки багатотисячолітньої культурної праці всього людського роду, перейшовши через ясну верству верхньої свідомості, помалу темніє, щезає з поверхні там, в глибокій криниці нашої душі, і лежить там

погребана, як золото в підземних жилах. Та й там, хоч неприступна для нашої свідомості, все одно не перестає жити, раз у раз сильно впливає на наші суди, на нашу діяльність і кермує нею не раз далеко сильніше від усіх контраргументів нашого розуму. Отсе є та нижня свідомість, те гніздо “пересудів” і “упереджень”, неясних поривів, симпатій і антипатій. Їх основи скриті від нашої свідомості” [351, 52].

Подібне до Франкового розуміння генези особистості (як результату еволюційного розвитку соціуму), а також місця і ролі особистості у структурі людських відносин було характерне й для Д. М. Овсянико-Куликовського. Проблема особистості є центральною у працях ученого, що особливо яскраво демонструє “Вступ до ненаписаної книги із психології розумової творчості (науково-філософської і художньої)” [234]. У концепції Овсянико-Куликовського особистість є продуктом розвитку суспільності, продуктом цивілізації. Як прихильник теорії еволюціонізму він показує процес утворення особистості на певному етапі розвитку людства, в динаміці прояву соціальних почуттів, які постійно прогресують (від психічно організованого індивіда до особистості). Від початку свого виникнення індивід ще не протиставлений соціуму, дикун іще не особистість. Для розуміння особистості слід з’ясувати характер синтезу психічних процесів індивіда. У дикуна розумові процеси ще слабкі, в його загальній картині психічного переважає сфера почуттів, що зумовлено слабкістю “затримувальної волі” [234, 31].

Овсянико-Куликовський передбачав подальше морально-етичне вдосконалення особистості, на тодішньому ж етапі поступу людства особистість була для нього “синтезом психічних процесів індивіда”. До елементів “психологічного складу особистості, якою вона дана в цивілізованому світі” вчений зараховував ті риси (а точніше – ознаки), які особистість сприймає від: 1) національного середовища; 2) класового середовища; 3) власного професійного становища в соціумі тощо. Уявивши собі ці ознаки візуально, Овсянико-Куликовський побудував таку схематичну картину: “Якщо, виражаючись фігурально, зробити поперечний розріз особистості, то можна було б побачити низку концентричних кіл: найширше коло з них – національне, потім – коло, що складається з історич-

них класово-станових рис (наприклад, дворянин, нащадок бояр чи князів), далі – коло із сучасних класових стосунків, потім – коло з рис професійних, і нарешті – коло з рис місцевих (типовий провінціал або типовий москвич)”. У центрі таких кіл розташована точка – сутність особистості з її особливою фізіологічною будовою, темпераментом, моральністю, волею, особливостями характеру, смаків, прагнень та ін. Усі концентричні кола, що оточують цю точку, ніби “обручами скріплюють особистість, об’єднують її та роблять значний внесок в організацію особистості, у справу створення її синтезу” [234, 37]. І якраз через ці кола, тобто опосередковано, суспільство і впливає на особистість.

Про еволюцію психіки людини свідчать “суспільно-психологічні типи” (термін, запропонований ученим) як історично змінні класові форми особистості, що є результатом розвитку суспільних відносин [235]. Відображення цих типів Овсянико-Куликовський досліджував на матеріалі художньої літератури.

Розглядаючи проблему особистості, він зосередився на категорії соціальних почуттів з позиції їх змістового наповнення. На його думку, “Я” утворилося шляхом прогресивного розвитку соціальних почуттів, тому особистість є завершальним результатом переробки індивіда силами прогресуючої суспільності. З появою особистості стала можливою антитеза “Я – суспільство”.

Поєднавши проблеми особистості й творчості, Д. М. Овсянико-Куликовський, як зазначає В. А. Роменець, упритул підійшов до проблеми особистісних форм поведінки, основною з яких назвав совість [285, 551–552]. У своїх міркуваннях про мораль він стверджує, що світ людський ще далекий від справжньої моральності, оскільки в царині соціальних зв’язків людина то слугує засобом для інших, то сама користується іншими як засобом. Висуваючи формулу ідеальної людської спільності, в якій людина людині має бути не засобом, а метою, Д. М. Овсянико-Куликовський називає це “надсоціальністю”. Ця формула і становить моральний закон, що має своє конкретне вираження в совісті. Овсянико-Куликовський стверджував, що діяльність совісті закладає підвалини особливого, “надсоціального” союзу людей, який не визначається ані економікою, ані правом, а просто являє собою ідеальний моральний союз.

Своєрідний підхід до емпіричного дослідження особистості запропонував М. Я. Грот. В основу особистості він покладав не її вольову активність, а емоції, пов'язавши свободу із можливістю емоційного вибору еталону поведінки. Тим самим у концепції М. Я. Грота була закладена значуща для вітчизняної психології традиція, спрямована на дослідження проблеми переживання і його ролі у процесі соціалізації та інкультурації особистості. Подібно до Д. М. Овсяннико-Куликовського Грот у своїй класифікації почуттів, викладеній у фундаментальній праці “Психологія почуттів у її історії та головних основах”, виділяв окрему групу почуттів, які утворюються внаслідок впливу зовнішніх відношень, в основному тих, що виробляються суспільним життям [72]. До таких почуттів він відносив ревності, любов, ніжність, симпатію, злість, гнів, антипатію, помсту, поблажливість, схвалення тощо. Разом із тим учений схилився до думки, що ці почуття є скоріше предметом вивчення соціології, ніж психології (маючи на увазі під соціологією, як і чимало зарубіжних авторів того часу, соціальну психологію). У нарисі “Егоїзм і альтруїзм перед судом здорового глузду” [71] М. Я. Грот розглядав названі явища як два полюси моральних стосунків, які не допускають етичного оцінювання, але вважав їх на практиці однаково законними і необхідними чинниками суспільного розвитку.

Не проходили повз увагу українських учених і девіантні прояви особистості. Активне обговорення криміналістами концепції біологічної та антропологічної природи злочинності, що розпочалося на Заході, актуалізувало проблему співвідношення її спадкових та соціально зумовлених детермінант. Вітчизняні правознавці та психіатри (Л. Є. Владимиров, П. І. Ковалевський, І. О. Сікорський, А. Ф. Коні, М. В. Країнський) розглядали корені і чинники, передумови та характерологію злочинності як соціального явища, психологічні аспекти виховного впливу на злочинця, проблеми осудності обвинуваченого. Свої міркування щодо сутності та етіології феномена асоціальної, деструктивної та злочинної поведінки вони будували, з одного боку, на матеріалістичному уявленні про психіку як функцію вищої нервової діяльності, з другого – на здобутках емпіричної психології та положеннях антропологічного вчення про злочинність.

Судові реформи 1860-х років у Російській імперії дали помітний поштовх розвитку інтересу правознавців до психології. Унаслідок реформ суд став публічним і нестановим, з'явилася незалежна від держави адвокатура, було введено інститут суду присяжних. У фокусі зацікавленості вітчизняних правознавців одразу ж постали мотиви прийняття рішень присяжними і психологічні механізми впливу на них. Із розвитком наукового знання криміналісти висунули вимогу, аби суд вивчав не злочин, а злочинця. На початку XX ст. в теорії та практиці юриспруденції дедалі більшого значення набували практичні дослідження психіатрів, присвячені проблемі психології особистості злочинця. У 1880 – 1890 роках українські та російські науковці В. М. Бехтерев, П. І. Ковалевський, С. С. Корсаков, М. М. Ланге, В. Ф. Чиж використовували експеримент у психологічних лабораторіях для вивчення злочинця та злочинності як явища.

Значна роль у розробленні соціально-психологічних аспектів асоціальної поведінки в рамках досліджень експериментальної психології та судової психопатології належить професорові П. І. Ковалевському. Його роботи “Виродження і відродження. Злочинець і боротьба зі злочинністю (Соціально-психологічні нариси)” [137] та “Батьковбивці. Соціально-психологічний нарис” [138] присвячено дослідженню причин злочинної поведінки та цілеспрямованого впливу на людину з метою корекції таких порушень. Обстоюючи необхідність психологічного вивчення особистості злочинця, Ковалевський наголошував: “Час, коли злочинці розглядалися як однорідна маса, уже минув, і вимога індивідуалізації стає обов’язковою для кожного криміналіста. Вивчення злочинця необхідне для з’ясування його душевного стану як найважливішого моменту його винуватості та караності” [137, 29]. Учений стверджував, що для правильного розуміння “душевних діянь” злочинця криміналісту необхідні “прикладні знання не лише з юриспруденції, а й з кримінальної психології та судової психопатології” [137, 27]. До основних причин злочинності він відносив пияцтво, жебрацтво, духовне збідніння, невігластво і “моральний морок”.

На переконання Ковалевського, покарання засудженого не приводить ні до зменшення злочинності, ані до виправлення

злочинця. Єдиним розумним заходом він уважав перевиховання злочинця і “створення в ньому людини нової”. Вчений пропонував увести у в’язницях посади психіатрів і педагогів, а при в’язницях створити клініки з вивчення злочинності [137, 32].

У нарисі “Батьковбивці” Ковалевський розробив власну класифікацію злочинних типів особистості залежно від етіології злочинності: “Деякі злочинці є такими від народження, інші – під впливом важкого виховання посеред шинку, жебрацтва, розпусти, треті – випадкові під впливом жажливих обставин, четверті – душевнохворі” [138, 60].

У своїх наукових дослідженнях Ковалевський спирався на тогочасні анатоμο-фізіологічні знання, зокрема на рефлекторну теорію І. М. Сеченова, розвиваючи уявлення про сутність психічних явищ у нормі та патології. Питання норми й патології, співвідношення вроджених та набутих психологічних рис та їхнього впливу на подальше формування особистості стали предметом історико-психіатричних нарисів Ковалевського “Обдаровані божевіллям” [136].

Соціально-психологічні аспекти асоціальної, злочинної поведінки також були предметом дослідження учня Ковалевського – психіатра М. В. Країнського, автора “Психології пропащих людей” [164]. У своєму детальному теоретичному аналізі вчений розмірковував з приводу причин асоціальної поведінки людей та явища злочинності, а також про зв’язок злочинності з божевіллям. З одного боку, існує вчення про виродження як основу нестабільності особистості та її душевної діяльності, з іншого – маємо факт існування великої за кількістю і стійкої за відносним процентним показником групи людей, які займають найнижчий щабель на соціальній драбині. М. В. Країнський виділив окрему групу “дегенеруючих людей” і докладно описав їхнє “душевне життя”. Такі люди, на його думку, вже не є нормою, але ще не можуть визнаватися хворими з погляду медицини. Саме це змусило вченого звернутися до пошуку чинників, котрі впливають на розвиток особистості відкинутих суспільством, або, за його висловом, “пропащих” людей.

Думка про те, що злочинна поведінка є середньою ланкою між божевіллям і психічним здоров’ям, була типовою для криміналістів та судових психіатрів ХІХ ст. Посилаючись на роман

В. Гюго, праці Б. Мореля, Ч. Ломброзо та їхніх послідовників, Країнський підтримує вчення про виродження, зокрема ідеї щодо відхилення в антропологічному типі та неврівноваженої душевної діяльності людей з порочною організацією нервової системи. Він також посилається на вчення Ч. Дарвіна, яке, на його думку, вдало пояснило походження дегенерації. Разом із тим Країнський зазначав, що самого чинника вродженості недостатньо, адже таких людей створює суспільне життя. Учений звертав увагу на те, що в людей з асоціальною поведінкою особливо уражена вольова сфера особистості. Він навів низку детермінант, що сприяють формуванню поведінки з відхиленнями: зневага до власності; заперечення сімейного життя; потяг до бродяжництва та неробства тощо.

На переконання Країнського, особистість і характер людини формуються залежно від двох основних чинників: її тілесної організації та впливу зовнішнього середовища. Роль останнього важко переоцінити: під його впливом у процесі виховання розвивається і формується душевний склад індивіда. Взаємини людей є настільки складними, а вимоги, які життя висуває до окремої людини, настільки різноманітні, що передбачають активну діяльність індивідуальної особистості, пов'язану з повним самовизначенням, із достатньою стійкістю проти спрямованих на неї ударів долі. Ускладнення соціальних форм життя є передумовою ускладнення типів особистості, характерів, багатоманіття людської поведінки, доводив Країнський.

У своїх роздумах учений схилявся до думки, що одним із можливих чинників формування асоціальної поведінки є поганий рівень адаптованості людини до життя в соціумі. Складність суспільного життя висуває для всіх членів соціуму певний мінімум вимог активної діяльності та відповідного ступеня мислення як безперечну умову виживання. Отже, стверджував Країнський, “ті індивіди, які не відповідають цьому мінімуму, залишаються за бортом, занепадають і гинуть” [164, 11]. З огляду на це він дійшов висновку, що, маючи за передумову “вироджену порочну тілесну організацію”, саме соціальне життя суспільства є тим, що створює “пропавших людей”. Відтак Країнський здійснив детальний опис і дав своє пояснення соціально-психологічних причин таких явищ, як злочинність, проституція, жебрацтво, алкоголізм.

Цікавим у цьому контексті є розуміння українським психіатром феномена лідерства. За класифікацією М. В. Країнського, люди поділяються на два типи: звичайні люди середнього типу та атипові особистості. Серед останніх він виділив дві категорії: героїв і геніїв, з одного боку, та людей “пропащих”, невірніоважених, відсталіх, хворих, з іншого. Зіткнення у повсякденному житті представників цих категорій із звичайними членами суспільства спричинює конфлікти. Залежно від співвідношення сил ці особистості або підносяться натовпом на п’єдестал героя, або ж їх “скидають на дно” безжальним шляхом: “Цікаво, що ці люди завжди стоять окремо, а в боротьбі з ними їхні супротивники завжди діють натовпом, згуртованими лавами, проти котрих, як то кажуть, один у полі не воїн. Натовп і маса аплодує їм та плазує перед ними – або ж люто топче навіть ненависну пам’ять про людей, які вже були скинуті й зійшли зі сцени” [164, 21].

Тлумачення особистості, чинників її становлення і розвитку крізь призму співвідношення вродженого і набутого, біологічного і соціального було також притаманне І. О. Сікорському. У його працях “Загальна психологія з фізіогномікою в ілюстрованому викладі”, “Психологічні засади виховання” та “Основи теоретичної та клінічної психіатрії” особистість визначається як точка перетину соціальних впливів і соціальної взаємодії особистості із соціальним середовищем [294; 295; 297]. Розглядаючи особистісний розвиток, Сікорський називає його чинниками спадковість (“готовність психічного субстрату” до сприйняття та переробки впливів зовнішнього світу) і різноманіття впливів навколишнього середовища, в якому розвивається людина (у тому числі залежність особистості від феноменів культури, зафіксованих у знаково-символічній формі). Таким чином, особистість постає в Сікорського як сукупність вроджених та набутих якостей, як біосоціальне утворення [294]. Значне місце у своїх наукових розвідках учений приділяв питанню соціального научання, намагаючись визначити роль цього процесу в розвитку особистості.

Ще одним автором, який детально аналізував внутрішні й зовнішні регулятори асоціальної поведінки особистості в контексті судової та криміналістичної практики, був Л. Є. Владимиров. У роботі “Психологічні особливості злочинців за новітніми дослі-

дженнями” він, критикуючи вчення Ломброзо, дійшов висновку, що одним із вагомих чинників формування злочинної поведінки є негативний вплив з боку оточення, в якому перебуває індивід: “Психіка злочинця являє собою відхилення, набуті в ув’язненні, і є наслідком тюремного життя – так само, як і в кадета, семінариста, солдата. Усе це є результатом особливого духу закладів. Якщо ж змінити весь тюремний уклад ... змінити умови життя злочинців, то вони б не переживали занепаду до рівня тварини, не озлоблювалися, не звірили проти всіх і вся, а виправились би і ставали нормальними людьми” [46, 124]. На думку Владимирова, людина не народжується злочинцем, а стає ним.

Не меншу увагу вчений приділяв індивідуально-психологічним рисам як внутрішнім регуляторам соціальної поведінки особистості. У роботі “Психологічне дослідження в кримінальному суді” він описував ці риси як ту необхідну інформацію про особистість злочинця, яка має бути обов’язковим підґрунтям для адекватної оцінки ступеня осудності обвинуваченого та винесення вироку судом присяжних [45].

Владимиров підкреслював, що злочин має соціально-психологічний характер: “Звичайно, говорячи про вивчення соціальної сторони злочину, ми маємо на увазі не соціологічне дослідження злочинного класу, а соціальне дослідження даного окремого індивідуального злочину”. Визначальними соціальними чинниками, що впливають на поведінку особистості, вчений уважав сім’ю та коло друзів і знайомих як найближче оточення індивіда та основні групи його належності: “Важко переоцінити значення для життя окремої людини того оточення, в якому вона живе. Таке оточення являє собою почасти результат психологічного добору і, відповідно, зумовлює й моральні вади людини. У таких колах дуже сильними є навіювання та самонавіювання, що робить це оточення справжнім осередком психічної зарази, оскільки відбувається постійний психічний взаємообмін” [45, 226]. Розмірковуючи над етіологією злочинності, Владимиров аналізував також чинник впливу громадської думки, моральної та розумової атмосфери в суспільстві. Його висновок полягає в тому, що ідеї, прагнення і вчинки людей не можна розглядати відокремлено від впливу навколишнього середовища. Звідси й так званий засмоктувальний

вплив середовища на тих, хто не в змозі піднятися вище цього середовища, виділитися з маси. “У суспільстві цей психічний мікроб, що мається на увазі під словом “навіювання”, – писав учений, – є значною мірою нівелювальним елементом, і виходячи з того, чи є окрема особа вищою або нижчою за навколишнє середовище, через його вплив вона стає гіршою або кращою, тобто виграє чи програє” [45, 229–230].

До висвітлення проблем, які мали значення для дослідження особистості злочинця в рамках емпіричної психології, долучився також М. Я. Грот. Він зауважував, що в процесі класифікації злочинців і видів покарань, створення карних законів зачіпаються духовні стосунки людських особистостей, “культура їхнього розуму і серця, приборкування їхньої волі, але нікому не спадає на думку пошукати керівництва у вирішенні цих проблем у вченні про душевне життя і діяльність людини, у знаннях і досвіді його представників. Психолога ніколи не запрошують для поради, коли слід збагнути глибину намірів, задумів і вчинків злочинця” [70, 38].

Отже, в останній чверті XIX ст. бурхливий розвиток експериментальної психології та зміни в судовій системі Російської імперії створили сприятливі умови для вивчення різноманітних проблем соціально-психологічного плану в межах юридичної психології та психіатрії. Узагальнення вітчизняними науковцями накопичених раніше знань про передумови, мотиви і чинники асоціальної поведінки надало багато дослідницького матеріалу для розуміння взаємодії особистості та соціального середовища.

Підсумовуючи період становлення і розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки в XIX – на початку XX ст., у проаналізованій інтелектуальній спадщині українських мислителів можна виокремити низку соціально-психологічних ідей і концептів, які правомірно вважати самобутніми або такими, що істотно уточнювали і творчо розвивали теоретичні положення західних учених, а саме:

- ідею розбудови психології народних мас у національному та кроснаціональному варіантах (І. Я. Франко);
- ідею вивчення психології народу (народної душі, народного духу) через продукти народної творчості (В. М. Гнатюк,

М. С. Грушевський, М. П. Драгоманов, Ф. М. Колесса, І. Я. Франко, Ф. К. Вовк)¹⁵;

- ідею спричинення особливостей психічної діяльності народу його національною мовою (О. О. Потебня);
- ідею реконструкції змісту понять та асоціацій шляхом виявлення залишків первісного світогляду в сучасній розмовній мові (І. Я. Франко);
- ідею неструктурованості масової повсякденної свідомості (І. Я. Франко);
- ідею пояснення причин денационалізації українців соціально-психологічним механізмом наслідування зразків поведінки вищих класів російського суспільства (М. П. Драгоманов);
- концепт духовного занепаду народу внаслідок культурного знекорінювання (М. І. Драгоманов);
- ідею взаємного підсилення внутрішніх і зовнішніх чинників, що зумовлюють деструктивні форми колективної поведінки (І. О. Сікорський, М. В. Країнський, Л. Є. Владимиров);
- ідею про вроджені (успадковані) та соціально зумовлені чинники асоціальної поведінки людини (М. В. Країнський);
- ідею онтологічної сутності злочинної поведінки як акцентуації характеру (“середньої ланки між божевільням і психічним здоров’ям”) (П. І. Ковалевський, М. В. Країнський);
- ідею класифікації злочинних типів особистості залежно від етіології злочинності (П. І. Ковалевський);
- концепт двох категорій атипових особистостей, що визначаються ставленням до них натовпу (М. В. Країнський);
- ідею ідентифікації з масою як умови впливу на неї (М. П. Драгоманов);
- ідею провідної ролі спілкування у філогенезі особистості (І. Я. Франко);
- концепт генези та співвідношення свідомого і колективного несвідомого у структурі людської психіки (І. Я. Франко);
- ідею креативного потенціалу рефлексії у міжособовому спілкуванні (Д. М. Овсянико-Куликовський);

¹⁵ Прикметно, що ця ідея була висунута вітчизняними науковцями навіть раніше, ніж представниками німецької школи психології народів [37; 226].

- ідею терапевтичного значення спілкування для реабілітації людей із проблемами психічного здоров'я (І. О. Сікорський);
- ідею прийняття групового рішення як результату “колективного самоспостереження” (М. Я. Грот);
- ідею специфічності жестів, міміки та інших невербальних проявів психічних станів і процесів у різних народів та різних верств суспільства (М. Я. Грот);
- ідею кругової моделі особистості (Д. М. Овсянико-Куликовський);
- ідею суспільно-психологічних типів особистості (Д. М. Овсянико-Куликовський);
- концепт виникнення вербальної мови і мови жестів на основі колективних соціальних емоцій та афектів (Д. М. Овсянико-Куликовський);
- ідею ускладнення соціальних форм життя як передумови урізноманітнення типів особистості, її характеру (М. В. Країнський);
- ідею про елементи спрямованості особистості (фіксовані уявлення, переконання) як внутрішні регулятори соціальної поведінки (Л. Є. Владимиров);
- ідею експериментального вивчення навіюваності індивіда за допомогою спеціальних психологічних випробувань (Л. Є. Владимиров);
- ідею комплексного емпіричного дослідження психіки злочинця, що передбачає вивчення притаманного йому “змісту ідей”, його спрямованості, фіксованих уявлень за допомогою методів бесіди, спостереження за невербальною поведінкою, аналізу фактів життя (Л. Є. Владимиров) [118].

Ми не претендуємо на те, що наведений перелік відображає всі вітчизняні соціально-психологічні ідеї та концепти досліджуваного періоду. Однак і ті, які потрапили до нього, на нашу думку, дають достатньо підстав для припущення, що введення їх у структуру сучасного соціально-психологічного знання може стимулювати підвищення рівня автентичності вітчизняної соціальної психології, збільшити потенціал її самодостатності.

Доволі важливим видається також те, що окреслені траєкторії розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки у принципі

відповідають структурі сучасного соціально-психологічного знання. Тож залишається тільки шкодувати, що ці здобутки не стали підмурівком української традиції в соціально-психологічній науці – ні за радянських часів (що зрозуміло), ні після проголошення незалежності (що навряд чи виправдано). За великим рахунком напрацювання XIX – початку XX ст. увійшли хіба що в пізнішу етнопсихологічну традицію. Етнопсихологія є, мабуть, єдиною сферою соціально-психологічного знання, де простежується безпосередній зв'язок із цими напрацюваннями. Однак, на жаль, сучасні розробники проблем національного характеру, національної ментальності тощо разом із здобутками успадкували й очевидні вади своїх попередників, передусім орієнтацію на довільні, умоглядні розмірковування з приводу нібито притаманних українцям рис і властивостей. Лише в останні роки почали з'являтися в цій галузі поодинокі дослідження, що спираються на достовірні емпіричні дані, здобуті за допомогою коректних методичних процедур [93; 167; 189; 214].

2. 5. Особливості розвитку вітчизняної соціально-психологічної думки у 20–50-х роках XX століття

Соціально-психологічна думка першої половини минулого століття характеризується динамічними трансформаціями і гостротою, в чому знайшли відображення бурхливі прогресивні й водночас трагічні соціальні та політичні події даного періоду. Тоді Україна опинилася в епіцентрі соціальних, економічних, воєнних потрясінь: адже по ній прокотилася Перша світова війна, пройшли драматичні хвилі жовтневого перевороту і нищівної громадянської війни, а пізніше – штучні соціально-економічні експерименти, зокрема примусова колективізація, індустріалізація, голодомор, політичні репресії і знову – вже друга за півстоліття кривава світова війна. Тому соціально-психологічна думка, звичайно, не могла не зреагувати на жажливий історичний екстремум, котрий став справжнім випробовуванням для українського народу. У таких умовах висувалося чимало цінних ідей, і хоча більшість із них зникали разом зі своїми авторами в історичному вирі, ті, що залишилися в

науковій пам'яті, мають бути виявлені й осмислені нині – тепер уже з метою подолання перманентних соціально-економічних криз, яких досі не може позбутися Україна після здобуття державної незалежності.

За якими ж критеріями слід оцінювати соціально-психологічні ідеї в країні, де на той час соціальна психологія ще тільки зароджувалася, причому враховуючи, що її паростки разом із педологією, психотехнікою та тестологією було визнано ідеологічно шкідливими та фактично заборонено – з усіма наслідками для їхніх прихильників?

Передусім, гадаємо, доцільно орієнтуватися на описану в розділі 1.1 структуру соціально-психологічного знання, що усталилась у країнах пострадянського простору. Далі: слід ураховувати нові завдання, що постають перед сучасною соціальною психологією [див. зокрема 244, 29–30]. Саме до сфери цих проблемних напрямів мають потрапити ті міркування соціально-психологічного плану, які повинні бути відшукані та вивчені в контексті потреб дальшого розвитку відповідних досліджень.

Однак постає й інше питання: за якими критеріями відносити авторів тих чи тих ідей до категорії саме вітчизняних науковців? Адже вкрай динамічний характер епохи часто-густо міняв людські долі: приміром, учені, які народилися в Україні, були змушені емігрувати на Захід, тоді як іноземні фахівці прибували за різних обставин до України і працювали на користь вітчизняної науки. Ми згодні з дослідниками, що ідентифікують як вітчизняних тих учених, хто тривалий час продуктивно працював на теренах України; проте не будемо відкидати й тих наших співвітчизників, які з різних причин опинилися за рубежем, а також іноземців, котрі працювали бодай невеликий час в Україні, однак справили помітний вплив на розвиток психологічних знань. Ми також вважаємо за правомірне розглядати українську соціально-психологічну думку під кутом зору належності до єдиного світового наукового простору, де вона посідає певне місце. За такого підходу можна виділити кілька регіональних сегментів даного простору, в яких явно простежується вітчизняний науковий внесок, а саме: українсько-російський, українсько-європейський (українсько-австрійський,

українсько-польський, українсько-німецький тощо) та українсько-американський.

Насамперед зазначимо, що в роки та після завершення громадянської війни соціально-психологічну думку в підрадянській Україні продовжували розвивати відомі вчені, основний період діяльності яких припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Тож серед вітчизняних соціологів, котрі справили помітний вплив на її розвиток, чи не в першу чергу слід згадати випускника київського Університету св. Володимира Б. О. Кістяківського. З позицій критики так званої суб'єктивної соціології він надавав великого значення вивченню ідей, моральних оцінок і суб'єктивної мотивації людей як членів певних спільнот.

У 1918–1920 роках Б. О. Кістяківський очолював кафедру соціології в соціально-економічному відділі Всеукраїнської академії наук (ВУАН), і саме з діяльністю цієї кафедри пов'язані головні досягнення тодішньої соціальної думки в Україні [267, 84–85]. Фахівці зазначають, що методології “суб'єктивної школи” Кістяківський протиставляв концепцію, ґрунтовану на кантівському розмежуванні необхідного та обов'язкового (того, що мусить бути). За цією концепцією, суспільні феномени відрізняються від природних явищ тим, що вони є специфічним поєднанням причиновості й мети. Адже соціальний світ твориться, на переконання Кістяківського, психологічною взаємодією між індивідами. У ході цієї взаємодії постає групова диференціація і виникають форми колективної свідомості. Соціальна взаємодія має два рівні – *об'єктивний*, де можливе детерміноване пояснення соціальних явищ, і *суб'єктивно-нормативний*, де діє телеологічний принцип. Телеологічне пояснення є більш глибоким і всебічним, аніж детерміністичне, оскільки в цінностях і нормах знаходить свій вищий прояв специфіка соціальної взаємодії [262, 41]. Методологічне значення цієї концепції для соціальної психології є цілком очевидним.

На стику історичної та соціологічної наук розвивав плідні соціально-психологічні ідеї М. С. Грушевський. У середовищі вітчизняних соціологів він, до речі, відомий передусім як творець проекту Українського соціологічного інституту, зреалізувати який тоді, на жаль, не було можливості [267, 85].

В останні роки свого життя, після повернення в Україну з еміграції, Грушевський співробітничав з Асоціацією культурно-історичного досвіду, в рамках якої велася робота в галузях соціології, етнології та фольклору. Проте серед багатогранних наукових інтересів Михайла Сергійовича виразно простежується й зацікавлення соціально-психологічною проблематикою. Більше того, він був упевнений у необхідності розвитку соціальної психології як науки. Це засвідчують такі його міркування: “Попадаючи в потік історичних змін, *соціальні форми*, при всій своїй тенденції до однаковості, піддаються дуже різноманітним впливам зовнішніх обставин і основних факторів соціального життя – біологічних, економічних та психологічних ... В людському суспільстві діють біологічні закони самоохорони роду, постійної диференціації, спадковості, виживання найбільш пристосованих і т. ін. Можна вказати і на аналогічні з ними закони психології – наслідування і вибору, закони економічні, як залежність рівня виробництва від попиту і пропозиції, розподілу праці. В межах кожної з цих сфер існує і власна необхідність, і власні причиново-наслідкові зв'язки, котрі дають можливість конструювати окрему науку, скажімо, політичну економію або соціальну психологію” [цит. за: 267, 108–109].

Соціально-психологічні за своєю сутністю ідеї містить і вчення про ноосферу фундатора та першого президента Української академії наук Володимира Івановича Вернадського (1863–1945). На думку вченого, сама людина, її буття, розум, психіка, знання мають розглядатись у космопланетарному вимірі. Фактично Вернадським були закладені, разом із Е. Леруа, П. Тейяром де Шардемом та іншими мислителями, основні підвалини глобального мислення, філософські засади сучасного глобалізму.

З точки зору соціальної психології важливим є духовне, аксіологічне розуміння вченим особистості як центрального явища ноосфери. Вернадський розуміє особистість, людину, людство як закономірну частину живої речовини біосфери, її організованості, як чинник переходу від біосфери до ноосфери. Академік вважав, що під впливом науки “людина вперше реально зрозуміла, що вона мешканець планети і може – повинна – мислити і діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особистості, сім’ї або роду, країн або їхніх союзів, а й у планетному аспекті”. Він зазначає, що ноо-

сфера створювалася впродовж останніх п'яти – семи тисячоліть, але найбільш інтенсивно – у XIX–XX ст., коли цей процес пов'язується з розвитком науки, наукового розуміння й заснований на ній соціальній праці людства [44].

У XX ст. спостерігається виняткове явище, яке В. І. Вернадський назвав *вибухом наукової творчості*. І особистість ученого має безпосередню причетність до цього. Геніальний мислитель простежує поступ науки як організованої планетарної сили і вважає, що він пов'язаний саме із соціальною її організацією. Адже “наукова думка є соціальне явище, а не тільки творіння окремих видатних умів”. Наукова думка постає головним і надійним “джерелом народного багатства, основою сили держави”, але це стосується (як на той час, так і тепер) тільки небагатьох передових держав світу. У більшості ж країн, писав учений, стабільно діють обмеження вільної наукової думки, які набувають “явно чи неявно характеру державної релігії” [44]. Проте за цих умов усе ж проби- ває собі дорогу планетарна тенденція до демократизації форм наукової організації, до створення масових за своїм інтернаціональним складом і масштабом асоціацій наукових працівників, до подальшої гуманізації наукової діяльності. Постає феномен *надособистості* як організоване об'єднання гуманістично спрямованих творчих особистостей – спочатку в науці, а згодом у політиці, економіці та інших сферах людської цивілізації. Наука виступає джерелом демократизації, гуманізації, прогресу світової спільноти.

Далі виділимо кілька персоналій, яких правомірно віднести до українсько-російського сегмента світового простору соціально-психологічної науки. До таких належить, зокрема, Г. І. Челпанов, котрий уже під час роботи професором Київського університету наприкінці 1890-х років організував психологічний семінар, де серед інших активно обговорювались і соціально-психологічні ідеї [104, 39]. Проте ще задовго до жовтневого перевороту він переїхав до Москви, і 1920-ті роки – це повністю московський період його наукової діяльності. На той час Челпанов очолював у радянській столиці Психологічний інститут і безпосереднього зв'язку з Україною не мав. Та все ж не згадати його – бодай побіжно – неможливо, оскільки саме він висунув тезу, що спричинилася до бурхливих дискусій на сторінках наукової періодики, які мали драматичні на-

слідки як для самого вченого (в останні роки життя опинився фактично в ізоляції, великій матеріальній скруті і не мав змоги займатися наукою), так і для подальшої долі соціальної психології в Радянському Союзі.

Суть цієї тези полягала в обстоюванні необхідності поділу психології на дві частини: *емпіричну*, яка має бути природничонауковою дисципліною, і *соціальну*, що має базуватися на філософських, гуманітарних традиціях. Така теза була, звичайно, і не безспірною (в ті роки соціальна психологія вже розвивалася на Заході переважно як експериментальна наука), і загалом не новою (у ній вочевидь простежувався зв'язок зі схожими поглядами В. Вундта). Але головна її провокативність полягала в іншому – у половинчастому, паліативному ставленні до марксизму. Челпанов стверджував, що марксизм може поширюватися лише на галузь соціальної психології, а емпірична, тобто загальна, психологія має бути вільною від будь-якої філософії, в тому числі марксистської [366]. Зрозуміло, це викликало шквал критики, переповідати яку немає потреби, оскільки цей конфлікт детально висвітлено в радянських та пострадянських підручниках із соціальної психології [6; 149; 241; 250; 286]. Проте слід зазначити, що саме в ході жорсткої ідеологічно перенасиченої полеміки, яку вели з Челпановим російські вчені (українських авторів серед його опонентів не знаходимо), визріла вражаюча своєю недалекоглядністю думка про непотрібність для радянської науки соціальної психології як такої. Адже, мовляв, усі психічні явища є соціальними, і тому їх належить вивчати в межах загальної психології.

Утім, поряд із тяжкими втратами та безплідними дискусіями були в українсько-російському сегменті соціально-психологічної думки й досягнення, які попри трагічну долю їхніх авторів зберігають своє наукове значення дотепер. Це стосується, зокрема, блискучої творчої спадщини Густава Густавовича Шпета (1879–1937), який був учнем Г. І. Челпанова (ще під час перебування останнього в Києві) і водночас німецького філософа Е. Гуссерля (під час стажування в Геттінгенському університеті). Г. Г. Шпет розробляв, як він її називав, *психологію соціального буття*, яка передбачала “аналіз соціально-історичних причин, що зумовлюють розвиток психіки людини, у тому числі її мислення і мови, її індивідуальних

та національних особливостей, а також дослідження проблеми психологічних основ культури” [цит. за: 154, 179]. Це принесло йому широке визнання в наукових колах. З 1923 р., вже після переїзду на запрошення Челпанова з Києва до Москви, вчений стає віцепрезидентом Державної академії художніх наук, очоливши в ній філософську секцію, яка, зокрема, визначала міждисциплінарний підхід у дослідженнях науки, культури і мистецтва. Шпет вважав, “що саме в мистецтві з’єднуються дійсність і наука, розірвані у процесі пізнання, і філософія мистецтва, таким чином, стає філософією “граничного буття”. Учений доводив, “що майбутнє не лише мистецтва, а й науки (у тому числі філософії, психології, естетики) – у міжкультурній взаємодії, на базі якої й буде сформоване нове розуміння, нова якість і науки, і культури, і життя” [цит. за: 154, 180]. Проте в 1929 р. Академію закривають, усі її працівники залишаються без роботи, а в 1935 р. Г. Г. Шпета заарештовують і висилають спочатку в Єнісейськ, а потім у Томськ, де й розстрілюють у 1937 р.

У 1920–1930-ті роки набуває бурхливого розвитку і зазнає такого ж стрімкого падіння так звана *педологія*, яку її адепти, зокрема Г. О. Фортунатов і М. В. Соколов, автори відповідного підручника для шкільних відділень педагогічних технікумів, визначали як науку про закономірності вікового розвитку дитини в умовах конкретного (соціального і психологічного) середовища [348, 5–6]. Комплекс передбачених педологією заходів педагогічної роботи з учнями на всіх вікових етапах розвитку дитини містив солідний та ретельно розроблений соціально-психологічний компонент, який охоплював організацію шкільного життя, навчальної праці в школі, громадської роботи дітей, їхнього побуту та дозвілля тощо. Важливим аспектом педології було здійснення педолого-педагогічної пропаганди у школі, проведення педолого-педагогічних консультацій для учнів, батьків та населення.

Педологія ставила перед собою також завдання роботи з важковиховуваними, розумово відсталими та невстигаючими дітьми, з дитячою нервовістю та психопатією, в чому виразно виявляється комплексний характер передбачуваних нею заходів [348, 172–240]. Уже цей перелік свідчить про те, що педологія мала багато функцій, які тоді виконували шкільні психологи в західноєвро-

пейських країнах, а в наш час – практичні психологи і соціальні працівники системи освіти. Проте цей перспективний напрям модернізації педагогічної роботи в школі був докорінно знищений відомою постановою ЦК ВКП(б) 1936 року.

У контексті розвитку української соціально-психологічної думки слід згадати й таких класиків психологічної науки, як П. П. Блонський, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн.

Вихованець і згодом професор Київського університету Павло Петрович Блонський (1884–1941) хоча й висловлював у своїй книзі “Реформа науки” (1920) думку про те, що психологія є переважно біологічною наукою про поведінку живих істот, проте не виключав, що вона має бути водночас і соціальною наукою [29]. Як зазначають А. Б. Коваленко і М. Н. Корнев, П. П. Блонський як представник одного з двох тогочасних підходів до аналізу соціально-психологічних явищ, а саме психологічного (другим був соціологічний підхід), убачав головне завдання соціальної психології “в дослідженні соціальної детермінації психіки людини. Власне, це були дослідження психології особистості, психічних процесів за умов безпосереднього контакту в малих групах” [149, 40].

Цікавим є погляд цитованих вище авторів на наукову діяльність, як вони вважають, “російського і українського психолога” Льва Семеновича Виготського (1896–1934), маючи на увазі його тісну співпрацю із психологами Харкова з 1929 року і до самої його смерті.

В історію науки теоретичні та експериментальні розробки вченого увійшли під назвою культурно-історичної теорії, яка справила величезний вплив на вітчизняну і світову психологію. До числа соціально-психологічно визначених можна віднести сформульовані в цій теорії закони розвитку вищих психічних функцій як ядра особистості. Це закони *опосередкування, соціогенезу, інтеріоризації* та “вищий фундаментальний”, за висловом самого Виготського, *закон ідентичності поведінки індивіда його соціальній поведінці*. Соціально-психологічним у культурно-історичному контексті є розуміння вченим особистості як поняття соціального. Він неодноразово повторював, що “особистість є соціальне в нас” [50, 324]. Більше того, вдавався до визнання щойно народженого немовляти максимально соціальною істотою, абсолютно залежною від

суспільства. Був переконаний, що саме соціальність дитини робить її сприйнятливою до соціалізації, на відміну від тварин.

Ураховуючи ці та інші положення Л. С. Виготського, можна стверджувати, що розвинуте суспільство виступає джерелом особистісності для людини, яка розвивається, і водночас воно саме є особистісно визначеним, особистісним за своєю соціально-психологічною сутністю. Якщо діалектизувати основні ідеї культурно-історичної теорії, постає можливість обговорення цілої низки методологічних дихотомій, а саме: соціально визначена інтеріоризація властивостей особистості із соціального в індивідуальний план і, навпаки, – екстеріоризація цих властивостей з індивідуального у соціальний план, у суспільство; соціогенез – індивідогенез у розвитку і саморозвитку; зона найближчого соціального розвитку – зона найближчої соціо- та самоактуалізації; соціальна ситуація особистісного розвитку – особистісна ситуація суспільного самовираження; єдність соціальності та індивідуальності особистості тощо. Таку діалектизацію вже певною мірою розпочали і здійснюють учні та послідовники Виготського. Наприклад, один із найвідоміших серед них, О. М. Леонтьєв, власне й запропонував розглядати в єдності процеси інтеріоризації та екстеріоризації.

Додамо також, що ще 1905 року, виступаючи в Києві на II з'їзді психіатрів Росії, академік В. М. Бехтерев тлумачив особистість як визначальний фактор суспільної діяльності й стверджував, що найважливішою умовою самореалізації особистості постає розвинуте, організоване (особистісно організоване!) суспільство. Ці думки Бехтерева лягли в основу створеної ним у 1920-ті роки колективної рефлексології. Із ними фактично був солідарний і Виготський, коли доводив, приміром, значення повноцінної культурної, соціальної діяльності для компенсації фізичних і психічних вад особистості. Але ж правомірно стверджувати й протилежне: гуманістично, культурно орієнтована здорова особистість може виступити чинником реабілітації “соціально божевільного” суспільства (за терміном Є. І. Головахи і Н. В. Паніної [62]). Таким чином соціально-психологічні думки минувшини ніби відгукуються на запити нашої доби.

Багато суголосного нашій добі і в науковій спадщині вихідця з Одеси, визначного філософа і психолога Сергія Леонідовича Ру-

бінштейна (1889–1960), котрий, як відомо, розробив методологічні засади й принципи загальної психології, зокрема принципи детермінізму, єдності свідомості та діяльності. Їх можна поширити не лише на особистісно-буттєвий, суб'єктно-індивідуальний, а й на більший соціальний та цивілізаційний контекст. Його праця “Людина і світ” має, на думку чеського психолога Я. Яноушека, ключове значення для формування філософських засад соціальної психології [388]. Воно полягає передусім в онтологічному обґрунтуванні низки категорій, що входять у соціальну психологію або є близькими до неї. Це, зокрема, стосується, з одного боку, етичного обґрунтування певних категорій соціальної психології, а з іншого – онтологічно-гносеологічного обґрунтування самої етики, так само як і психології.

Важливими є Рубінштейнові думки про те, що без суспільної свідомості немає суспільного буття, що як представник певного класу людина виступає уособленням цієї суспільної категорії, що формування людини являє собою входження суспільної людини у внутрішній світ приватної особи. Усі ці положення – цінний матеріал для подальшого розвитку.

Я. Яноушек указує також на думку С. Л. Рубінштейна про те, що “Я” не може бути розкрито лише як об'єкт безпосереднього усвідомлення, лише через відношення до самого себе, відособлено од відношення до інших людей. У цих взаємовідносинах кожне конкретне “Я” виступає як об'єкт Іншого, що також є об'єктом для мене. Тут маємо реципрокне відношення, члени якого необхідно передбачають, імплікують один одного. За Рубінштейном, справа не лише в тім, що моє ставлення до себе опосередковане моїм ставленням до Іншого, а й у тім, що моє ставлення до самого себе опосередковане ставленням до мене Іншого” [388, 242].

Цікавою з погляду соціально-психологічної проблематики міжлюдських стосунків видається Рубінштейнова постановка питання про їхній зміст. Це визначення змісту є етичним, оскільки йдеться про те, чи є інша людина тільки засобом, знаряддям, чи, навпаки, метою діяльності першої. Використання людини як засобу – основне порушення етичних відношень. Сенс життя кожної людини визначається виключно у зіставленні змісту всього її життя з життям інших людей. Саме по собі воно взагалі такого сенсу не

має. Одначе разом із тим добро повинно розглядатися не лише в сенсі ставлення до інших людей, але і як зміст життя даної людини. Основне етичне завдання виступає передусім як онтологічне – врахування і реалізація всіх можливостей, що створюються життям і діяльністю людини [388, 243, 244].

У своїй науковій творчості С. Л. Рубінштейн опікувався багатьма соціально-психологічними проблемами, зокрема проблемою єдності між людьми. Він наголошував, що остання “має бути встановлена не в самому лише моральному, емоційному плані ... Ця єдність повинна бути проведена у багатьох планах – починаючи від соціально-економічного та політичного ... і закінчуючи моральною сферою, а також у сфері інтелектуальній, де теж має бути створена база для взаємного розуміння і спілкування між людьми. Це робить наукове знання” [292, 332].

Не втрачають актуальності думки С. Л. Рубінштейна про етику керівника країни. У своїх потаємних нотатках до історії створення книги “Людина і світ” він так характеризує Сталіна: “Мерзота і ганьба! В очах багатьох людей компрометація соціалістичного суспільства взагалі. На високому рівні розвитку соціалістичного суспільства у його провідного представника можлива така моральна деградація, таке забуття усякої моралі. Який урок!

Але формальне ставлення до суспільних вимог неминуче тягне за собою можливість конфлікту... Механічне дотримання суспільних вимог, їх формально-механічне проектування у поведінку позбавлене будь-якої моральної цінності.

В етику, в етичні завдання входить необхідно і боротьба за такий суспільно-політичний устрій, за такі суспільні й політичні порядки, котрі дають можливість, містять зовнішні передумови для того, щоб людині бути етичною” [цит за: 292, 422].

Особливе місце в історії суспільних та гуманітарних наук радянського часу посідає доробок видатного українського педагога Антона Семеновича Макаренка (1888–1939). Щоправда, у вітчизняній науковій літературі трапляються полярні думки щодо його педагогічної системи – від її незаперечного прийняття як ефективної, особливо в екстремальних умовах відродження суспільства і людяності в людині, до цілковитого заперечення як заідеологізованого продукту комуністичної доби. Ми ж уважаємо, що ця система

сягає своїм корінням випробуваних часом зразків народної педагогіки (у ній навіть можна побачити деякі риси організації виховного процесу в Запорізькій Січі), вміло поєднаних із кращими світовими педагогічними надбаннями свого часу. Усе це виправдало себе в умовах відродження країни після економічної руїни, спричиненої революцією та громадянською війною, коли виникла гостра потреба у кваліфікованій роботі педагогів із надважким дитячим контингентом – безпритульними малолітніми злодіями.

На жаль, такі діти знову з'явилися в незалежній Україні – тепер уже внаслідок непродуманих соціально-економічних реформ і повернення до капіталістичної формації в її здебільшого нецивілізованих формах. Здавалось би, педагогічна система Макаренка має стати в пригоді сучасній Україні, але суперечки з приводу ставлення до неї тривають, що гальмує її використання. Людинотворчий, культуротворчий потенціал цієї системи найкраще оцінено і визнано (як це, на жаль, відбувається з більшістю вітчизняних новацій) не в рідній країні, а за кордоном, зокрема в поруйнованих Другою світовою війною Німеччині та Японії. Тому час його повною мірою використовувати й нам – звичайно, за умов певної модернізації та адаптації до сьогоденних реалій.

Існує думка про те, що своєю концепцією формування особистості в колективі, яка базується на оригінальній ідеї так званої *відповідальної залежності*, А. С. Макаренко зробив вагомий внесок не тільки в педагогіку, а й у педагогічну, дитячу та соціальну психологію [104, 43], а також у розвиток прикладних аспектів соціальної психології [149, 42]. Із цим важко не погодитися, однак слід додати, що концепція Макаренка склала одну з головних *методологічних* підвалин провідних психологічних теорій колективу, висунутих пізніше знаними радянськими авторами (А. В. Петровським, Л. І. Уманським). Звичайно, сьогодні можна по-різному ставитися до цих теорій, але фактом є те, що вони належать до найбільших здобутків тієї специфічної гілки соціальної психології, яка розвивалася в Радянському Союзі. А визначення колективу, що його дав Макаренко у праці “Про особистість і суспільство”, згодом було прийняте як вихідне вітчизняною соціальною психологією: “Колектив – це вільна група працівників, об’єднаних єдиною

метою, єдиною дією, організована, забезпечена органами управління, дисципліни і відповідальності” [203, 538].

Менш оригінальні (порівняно з концепцією Макаренка) погляди на психологію колективу розвивав харківський психолог Олександр Самійлович Залужний (? – 1941). У своїх наукових працях він дотримувався основних положень та ідей колективної рефлексології В. М. Бехтерева. Це, як зазначає А. В. Петровський, було характерним практично для всіх розробок у галузі психології груп 1920-х років [257]. Залужний стверджував, що колектив, а не особистість, є головною проблемою для марксистської психології, а тому досліджував передусім питання адаптації особистості до колективу, соціалізацію особистості та її підкорення нормам і вимогам групи. Учений запропонував власну класифікацію колективів, розробив методику їх експериментального вивчення, окрему увагу приділяв проблемі лідерства в колективі та його функцій [230].

“Ми називаємо колективом таку взаємодіючу групу осіб, що виявила свою спроможність сукупно реагувати на той чи інший подразник або цілий комплекс цих подразників”, – писав Залужний [105, 114]. Це визначення колективу викликало критику з боку А. С. Макаренка, котрий узагалі вкрай негативно ставився до намагань вирішувати найважливіші соціально-психологічні проблеми на рівні рефлексологічної теорії. Однак суто наукова полеміка, яку Макаренко вів із Залужним, звичайно, не дає жодних підстав викреслювати останнього з історії вітчизняної соціальної психології, тим паче що як людина, громадянин і вчений він не заслуговує нічого, крім поваги.

Варто згадати, що іще за молодих літ Залужний був виключений з Херсонської вчительської семінарії за революційну діяльність, неодноразово перебував під арештом, 1907 року втік із херсонської політичної в’язниці та емігрував до Франції. Навчався в політехнікумі у м. Нансі, пізніше – в Паризькому університеті, співпрацював з Е. Дюркгаймом. Після революції та громадянської війни завідував секцією педагогіки колективу в Харківському НДІ педагогіки, Харківським кабінетом соціальної педагогіки дослідної педологічної станції, кафедрою педології Харківського державного педагогічного інституту. Проте 1933 року був звільнений з останньої посади як “носії правоопортуністичних, націонал-

фашистських теорій” [391, 328] і 22 вересня 1938 року засуджений до розстрілу в Києві [208, 146]. Звертає на себе увагу те, що досі невідомий достеменно рік народження вченого, певні сумніви викликають і відомості щодо року його трагічної смерті, не кажучи вже про недоступність праць Олександра Самійловича для широкого наукового загалу. Тому доки ми не поновимо його біографію, а все ним написане не буде перевидано та об’єктивно, всебічно проаналізовано, літопис української соціальної психології, безперечно, залишатиметься неповним.

Свій внесок у розвиток соціально-психологічної думки у 1920–1950-х роках зробили й ті вітчизняні вчені, які працювали в цей час переважно за межами України. З певними застереженнями їхню творчість можна розглядати як таку, що репрезентує українсько-європейський сегмент світового наукового простору.

У роботі Українського соціологічного інституту в Празі активну участь брав відомий український філософ, соціолог, психолог, письменник і політичний мислитель В’ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931), автор цікавої в соціально-психологічному плані праці “Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму”, що вийшла 1926 року у Відні. У ній він, зокрема, зазначав: “Не тільки в кожній нації, але й у всякім людськiм колективі є активна меншість зі стихійним нахилом до влади, до проводу, до організації – і пасивна більшість, яка цей провід, цю організацію від активної меншості або сприймає, або не сприймає, і тоді, відкидаючи владу, провід і організацію цієї слабшої меншості, приймає їх від другої, сильнішої активної меншості” [184, 186].

Головними різновидами творчої еліти, тобто цієї меншості, вважає вчений, є так звані “войовники”, “продуценти” та “інтелігенти”. Найкраще пристосований до виконання владних функцій специфічний суміжний тип “войовників-продуцентів”, до яких Липинський відносив, зокрема, українську і польську “хліборобську аристократію”. Інтелігенція ж, на його думку, мало придатна до виконання лідерських державотворчих функцій, однак у змозі раціонально усвідомлювати та формулювати інтереси і прагнення інших верств. Водночас ознака аристократичності жорстко не закріплена лише за якоюсь однією верствою суспільства, “оскільки

елітою нації є ті, хто в даний момент організує її і править нею” [184, 111].

Ці та інші ідеї Липинського, наголошують А. Б. Коваленко та М. Н. Корнев, мають бути докладніше проаналізовані з точки зору актуальних потреб сучасної соціальної психології [149, 42].

Відомий український і польський психолог, педагог і лікар Степан (Стефан-Максим) Володимирович Балей (1885–1952), що народився на Тернопільщині, здобував освіту у Львівському, Берлінському, Паризькому і Віденському університетах. До Першої світової війни працював у Віденському університеті, а після війни – у Львові лікарем, згодом викладачем логіки у Львівському таємному університеті. Від 1927 року, переїхавши до Польщі, стає професором Варшавського університету, завідує кафедрою дитячої та педагогічної психології. У 1936 – 1951 роках очолює Варшавський педагогічний інститут. У повоєнний час під впливом поглядів Г. Лебона та інших учених Балея сформував власну наукову позицію щодо соціально-психологічних особливостей різних людських угруповань. Учений досліджував проблеми громадської думки, пропаганди, міжособових стосунків, взаєморозуміння й взаємовпливу, соціальної пам’яті та соціального інтелекту, форм та проявів колективного життя. Йому належать оригінальні погляди на такі явища, як психологічна опіка над учнями шкіл, оцінювання рівня їхніх знань, поведінка учнів на іспитах тощо.

Як зазначалося, Балей формулював свої соціально-психологічні ідеї, поглиблюючи думки західних соціологів, психологів і педагогів. Так, він акцентував увагу на залежності поведінки людини від типу групи, зокрема неорганізованої чи організованої. Оригінальними є його погляди на такі чинники динаміки юрби, як концентрація її членів на якомусь одному об’єкті, як механізми зараження, наслідування, навіювання, фасилітації, впливу, співпраці, симпатії, вивільнення нахилів, зниження етичного контролю тощо. Відповідним чином учений розглядає шкільний клас як певне соціальне утворення зі своєю організацією, структурою, динамікою, засобами спілкування, розкладом, правилами і т. ін. [12].

С. В. Балесві належить пріоритет у створенні однієї з перших в Україні та Польщі *теорій особистості*, яку викладено в його

статті, надрукованій у Львові 1939 року в журналі “Licealna Biblioteka Filozoficzna”.

Хоча останні 25 років життя вчений прожив у Польщі, він завжди залишався українцем, про що свідчить, зокрема, його психологічний нарис про Т. Г. Шевченка, де висвітлено релігійні й навіть містичні тенденції творчості поета. Був активним провідником української культури в культуру Європи й водночас провідником світових соціально-психологічних і психолого-педагогічних ідей в українську культуру. Шкода тільки, що повернення цих ідей відбулося із запізненням на кілька десятиліть.

Певні соціально-психологічні ідеї висловлював видатний філософ, психолог і богослов Василь Васильович Зеньківський (1881–1962), випускник і згодом викладач Київського університету св. Володимира, а в 1919 році – міністр культури і віросповідань в уряді Павла Скоропадського. Звичайно, що після поразки цього уряду він емігрував – спочатку до Сербії, а згодом до Чехії та Франції.

З погляду християнської антропології В. В. Зеньківського поновому сприймаються деякі категорії суспільного життя. Це стосується, зокрема, поняття свободи, дар якої Зеньківський вважає “великим, але і страшним даром, без нього не квітне, не розкривається особистість, але у свободі ж джерело всіх трагедій, усіх випробувань людини... Як часто свобода справжня, глибока, виблискуючи всіма дарами людської душі, уводить нас на шлях зла і руйнування себе та інших”. Тому “не пристосування дитини до життя, а розвиток в ній сил добра, забезпечення зв’язку добра і свободи має складати мету виховання” [110, 33].

Аналіз праць Зеньківського та інших вітчизняних богословів наводить на думку, що православна церква цілком реалістично усвідомлює проблеми розвитку особистості (вказемо лише на есхатологічну проблему, тобто проблему життя, смерті й вічності людини, яка повністю випала з поля зору світської освіти) і при цьому сповнена оптимізму щодо їх розв’язання на засадах християнського гуманізму. У цьому християнство має чимало спільного з науковою гуманістичною психологією та педагогікою.

Серед принципів православної педагогіки виділимо ті, що безпосередньо містять у собі соціально-психологічну специфіку.

Маємо на увазі саму ідею Церкви як благодатної соборності, бачення національного виховання як такого, що поглиблює і одухотворює зв'язок особистості з рідним народом і базується на ідеї наднаціональної єдності з Богом. Ці положення близькі до поняття соборної особистості, котре у XIX та XX століттях активно обговорювалося низкою вітчизняних філософів і богословів.

Український філософ і психолог Олександр Юліанович Кульчицький (1895–1980) народився на Тернопільщині, навчався в гімназії у Станіславові, у Львівському університеті, Сорбонні, працював у Празі, Парижі, Кракові. Близько 1940 року потрапляє до Мюнхена, де влаштовується в Інститут психології та психотерапії, а від 1945 р. працює в Українському вільному університеті. Услід за своїм учителем, німецьким психологом Ф. Лершем, Кульчицький обстоював ідею шарової будови буття, виділяючи такі чотири шари дійсності, як матеріальний, психологічний, органічний і духовний. Предметом його дослідження були психічні явища людини, зокрема цілі (їх учений розглядав як єдність свідомого і несвідомого), свідомість, психічні діяння та вплив соціальних і психологічних чинників на формування ментальності української нації [104, 44].

Кульчицькому належить концепція *українського персоналізму*, в межах якої подається загальна характеристика психічного життя та психічної цілісності особистості українця у функціональному, онтологічному, культурологічному й аксіологічному планах. У розробленій ним характерології українського народу виділені такі чинники формування української психіки, як расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні, глибинно-психічні тощо. До того ж Кульчицький уперше досліджував проблему змін у психіці українців в умовах панування комуністичної ідеології.

Насамкінець варто хоча би побіжно згадати ім'я ще одного представника української діаспори – Володимира-Михайла Яніва (1908–1991), автора праць “Соціальний лад і психологія народу”, “До психологічної концепції народності” та інших [див. 104], які теж заслуговують на уважний аналіз у соціально-психологічному розрізі.

Ми обмежили свій огляд 50-ми роками минулого століття, оскільки вони підводять своєрідну риску під так званим періодом

стагнації соціальної психології в Радянському Союзі. Наприкінці цього періоду в Москві, Ленінграді, а згодом і в Україні почалося відродження, а фактично нове народження соціальної психології. Тобто йшлося про розвиток цієї галузі саме як наукової дисципліни. Вітчизняна соціальна психологія, нехай і в специфічній ідеологічній упаковці, почала набувати рис сучасного наукового знання, що, зрозуміло, потребує принципово інших підходів до оцінювання її історіогенезу і теоретико-методологічного потенціалу.

Нам же залишається підсумувати, що за всієї різноманітності представлених у розділі ідей можна визначити певні закономірності їх виникнення та розвитку. По-перше, історіогенез цих ідей відбувався в координатах єдиного світового наукового простору, з яким вони були генетично пов'язані. По-друге, попри безумовну належність до цього простору вони мали очевидну національну специфіку, чим збагатили або потенційно здатні збагатити світову соціально-психологічну думку. По-третє, очевидно видається наявність певних історико-генетичних ліній становлення цих ідей, що надає методологічному просторові соціальної психології динамічного характеру.

Однією із центральних серед таких історико-генетичних ліній є *персоналогічна лінія*, що утворюється теоретичними поглядами на особистість цілої низки поколінь українських філософів, психологів, педагогів. Саме особистість виступає у вітчизняній соціальній психології найважливішим предметом пізнання, і саме ця категорія міждисциплінарно пов'язує її з іншими соціогуманітарними науками.

Спробуємо виділити й інші лінії становлення категорій і понять, концептуальних ідей і теорій, на базі яких можуть формуватися перспективні напрями соціально-психологічних досліджень. Це теоретико-методологічно-дефініцитарна лінія, пов'язана з визначенням соціально-психологічних феноменів, групологічно-колективістична лінія, культурологічно-аксіопсихологічна і духовно-етична лінія, естетично-наукова, етнопсихологічна, суспільно-особистісна, соціально-психолого-педагогічна лінії тощо.

Ми певні того, що відтворення цих ліній є безумовно корисним для осмислення об'єктивних тенденцій становлення соціальної психології та використання, хай і запізно, розвивального потенці-

алу розірваного в часі методологічного простору. Як видно з нашого аналізу персоналій та їхніх поглядів, що утворюють вказані вище лінії, останні переплітаються між собою, збагачують одна одну і складають певну концептуальну картину, котра дає можливість краще зрозуміти як зроблене, так і не зроблене вітчизняною соціальною психологією у процесі свого історіогенезу.

Частина 3

СУЧАСНИЙ СТАН ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: СИСТЕМОТВІРНІ ПРИНЦИПИ, НАПЯМИ РОЗВИТКУ ТА ПРОБЛЕМИ РЕЛЕВАНТНОСТІ

3. 1. Основні зарубіжні та радянські соціально-психологічні теорії

Під сучасними будемо розуміти теорії, що сформувалися в соціальній психології хронологічно пізніше від теорій В. Вундта, Г. Лебона, Г. Тарда, В. МакДаугалла тощо, які прийнято вважати першими соціально-психологічними теоріями. Отже, сюди потрапляють переважно здобутки двох останніх третин ХХ ст.

Нагадаємо: в основі кожної наукової теорії лежить, як правило, певний системотвірний принцип, який закладає концептуальну основу наявного контенту знань як системи. У науці такий принцип має раціональний пояснювальний характер, що допомагає зрозуміти якийсь фрагмент реальної дійсності, систематизувати відповідні факти, змодельовати цей фрагмент дійсності і, відповідно, здійснювати прогноз щодо тих чи тих подій. Наявність такого принципу, навколо якого групуються логічно взаємопов'язані похідні твердження, власне, й дає змогу побудувати теорію.

У соціально-психологічних теоріях роль основного пояснювального принципу зазвичай виконує певна ідея, на основі котрої формулюється закономірність, яку приймають за базову, найбільш

грунтовну і фундаментальну для психічного життя індивіда чи групи. Коли така ідея стає основним пояснювальним принципом, починає працювати правило розуміння та інтерпретації дійсності саме відповідно до цієї ідеї (принципу), а не якимось інакше. І якщо такий ідеї щастить зацікавити більш-менш значну частину наукової спільноти, навколо неї виростає навіть не одна, а цілий “кущ” взаємопов’язаних теорій.

Незважаючи на далеко не однозначні тенденції ставлення до теоретичного знання, які спостерігалися в історії соціальної психології протягом XX ст. і даються взнаки дотепер, кількість соціально-психологічних теорій дедалі зростає. Так, якщо на рубежі 2000-х років П. М. Шихірев констатував, що в сучасній соціальній психології налічується близько 40 теорій [369], то у виданому 2011 року “Handbook of Theories of Social Psychology” [433] їх наведено вже понад півсотні. І це при тому, що згадане видання взагалі обходить мовчанкою теорії суто гуманітарного, “несцієнтистського” спрямування (неофройдистські, юнгіанські тощо), а тим паче теорії радянських авторів – хай і нечисленні, специфічні, але такі, що все ж заслуговують на увагу. Тобто як змістові, так і кількісні межі масиву соціально-психологічних теорій сьогодні є доволі розмитими.

Тому, не претендуючи на всеохопний аналіз цього масиву, ми поставили перед собою завдання розглянути найвідоміші теорії, які, з нашого погляду, достатньою мірою репрезентують сучасний стан теоретичного знання в соціальній психології, систематизувавши їх на основі виокремлених нами ідей, що слугують системотвірними принципами цих теорій. Зрозуміло, за бажання ці ідеї можна більш або менш чітко ідентифікувати з так званими глобальними психологічними ідеологіями – бігевіоризмом, психоаналізом, когнітивізмом [383], додавши до них “соціологічний” інтеракціонізм [8]. Але така ідентифікація часом помітно нівелює специфіку цих ідей; крім того, слід урахувувати, що нині з’являється чимало теорій, які явно чи імпліцитно поєднують постулати бігевіоризму, когнітивізму тощо. Тому ми вважали за доцільне певною мірою абстрагуватися від “глобальних ідеологій”.

Нарешті зазначимо, що в соціальній психології чимало цікавих і евристичних підходів зовсім не обов’язково спираються на

якісно розроблену систему аргументів. Іноді це лише певні інтерпретації реальності, не підкріплені достатнім категоріальним апаратом, логічно вибудованими теоретичними моделями, подеколи серйозний і резонансний напрям соціально-психологічної думки зводиться до різноманітних тлумачень серії експериментів. Із суто формального боку ці розробки не є науковими теоріями, проте обійти їх увагою було б, мабуть, помилкою, зважаючи на той вплив, який вони чинили й чинять на цілі покоління соціальних психологів.

Отже, розпочнемо огляд соціально-психологічних теорій, “нанизуючи” їх на відповідні ідеї.

ІДЕЯ АТИТЮДА ЯК ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ ПРИНЦИП САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Поняття “атитюд”¹⁶ було запроваджено В. Томасом і Ф. Знанецьким, котрі вивчали адаптацію польських селян-емігрантів у США [497]. Дослідники пов’язували атитюд із соціальними цінностями і визначали його як індивідуальну (суб’єктивну) сторону соціальної цінності. Вони також запропонували типологізувати індивідів за критерієм змінюваності їхніх атитюдів: “флюгер”, “ригідна особа”, “творча особа”. Перший тип передбачав некритичне і поверхове засвоєння нових диспозицій щодо різноманітних соціальних об’єктів, зумовлених новим культурним середовищем; водночас ці нові диспозиції могли так само легко змінюватись і надалі. Другому типові (“ригідній особі”) були притаманні надмірна, негнучка прив’язка до раніше набутих диспозицій і неготовність їх змінювати. Третій тип вважався оптимальним; йому приписували здатність поступової зміни диспозицій, яка характеризувалася достатньою глибиною, що пояснюється зв’язком вказаних диспозицій із суб’єктивно значущими цінностями.

¹⁶ У російськомовній психологічній традиції поняття атитюда передають терміном “социальная установка”, в україномовних джерелах – термінами “соціальне настановлення” або “соціальна настанова”. Це дає змогу уникнути термінологічної плутанини, оскільки attitude в буквальному перекладі з англійської означає “ставлення”.

Оскільки науковцями в подальшому було запропоновано дуже багато визначень атитюда, Г. Оллпорт підсумував їх і висунув узагальнений варіант: атитюд визначався як *стан психонервової готовності, що виникає на основі досвіду і справляє динамічний спрямовувальний вплив на реакції індивіда стосовно всіх об'єктів або ситуацій, з якими він пов'язаний* [6, 282–283]. Основними ознаками атитюда вважалися його випереджальний і регулювальний впливи.

Ідея атитюда як специфічного динамічного стану, що регулює всі реакції людини на об'єкти соціальної дійсності, дала початок великій кількості досліджень і концепцій.

У бігевіористській схемі атитюд постає як *проміжна змінна між об'єктивним стимулом і суб'єктивною реакцією*. Атитюдна реакція, недоступна для зовнішнього спостереження, є одночасно реакцією на стимул, що спостерігається, і стимулом для реакції, що також може бути зафіксована у спостереженні; вона діє на кшталт “механізму зв'язку”. Відповідно атитюд визначається як імпліцитна реакція, що зумовлює драйв і вважається соціально значущою в товаристві даного індивіда. Проблемним, щоправда, залишається пояснення в рамках бігевіористських концепцій такої властивості атитюда, як латентність.

М. Шеріф і К. Говленд запропонували *теорію соціального судження*, у якій обґрунтовується екстраполяція на атитюд даних, отриманих у сфері загальної психології про настановлення щодо сприймання (це настановлення в англomовній літературі позначають терміном *set*) [437]. Так, у психології сприймання встановлено *ефект асиміляції* (за наявності фіксованого настановлення об'єкт, що трішки відрізняється від очікуваного, сприймається як такий, що відповідає очікуванню) та *ефект контрасту* (об'єкт, що не відповідає настановленню, сприймається більшою мірою відмінним, ніж це є насправді). Ті самі ефекти було виявлено у сприйманні соціального судження (позиції комунікатора): воно асимілюється в разі незначних розбіжностей з позицією реципієнта і, навпаки, сприймається як протилежне за певного перевищення дистанції щодо його позиції.

Певний час американські соціальні психологи розглядали атитюд як універсальний механізм, що однозначно зумовлює на-

прям думок, переконань і поведінки особистості. Тому головна проблема вбачалася в удосконаленні технік “вимірювання” атитюдів, що не потребувало особливих теоретизувань. Однак на початку 1930-х років було виявлено очевидні факти атитюдно-поведінкових розбіжностей (відомий “парадокс Лап’єра” [244, 85–87]). Це актуалізувало розроблення уявлень про *внутрішню структуру атитюда*.

Н. Сміт запропонував виокремлювати в атитюді три компоненти – *когнітивний, афективний і поведінковий* [311]. Було констатовано, що ці компоненти не збігаються і навіть можуть бути взаємно суперечливими. Наприклад, емоційно негативне ставлення до об’єкта може супроводжуватися поведінкою, позитивною щодо нього.

Теоретичні уявлення про внутрішню структуру атитюда придалися не лише для пояснення атитюдно-поведінкових невідповідностей, а й для обґрунтування *теорій так званої переконувальної комунікації*, що мали на меті зміну атитюдів та управління ними. Перша з таких теорій, висунута К. Говлендом, базувалася на припущенні, що зміна когнітивного компонента атитюда (думки, переконання) тягне за собою зміну афективного і поведінкового компонентів. Постулювалося, що знання, будучи засвоєним і емоційно прийнятим, входить до структури досвіду і внаслідок цього справляє регульовальний вплив на поведінку. Отже, запорукою успіху комунікатора є його здатність упровадити ту чи іншу думку в когнітивну структуру реципієнта, змінити його погляд на якесь конкретне питання. Проте, згідно з теорією Говленда, погляди людини можна змінити й за допомогою “механічної” зміни її поведінки: наприклад, спонукавши її “грати роль” свого опонента або навіть повторювати (тобто шляхом суто моторного закарбовування) потрібну комунікаторові ідею. Установлено було також інші ефекти функціонування атитюда в умовах переконувальної комунікації: *ефект “бумеранга”, ефект “запізнення”, пріоритету виступу (до чи після опонента), односторонньої – двосторонньої аргументації* тощо [481].

Намагання пояснити причини атитюдно-поведінкових розбіжностей привернуло увагу також до тієї, здавалось би, очевидної, але спочатку належно не врахованої обставини, що у своїй поведінці

особистість керується не якимось одним ізольованим атитюдом. М. Рокич припустив, що в кожному конкретному випадку в людини актуалізуються як мінімум два атитюди одночасно: на об'єкт і на ситуацію. Залежно від ступеня значущості для особистості як об'єкта, так і ситуації “вмикатися” може той або інший атитюд [480]. Це поклало початок уявленням про *систему особистісних атитюдів*, що має складну структуру, елементи якої можуть суперечливо поєднуватися, перебуваючи до моменту зіткнення в латентному стані.

Інтерес до цієї проблеми особливо посилює розроблення Л. Фестінгером *теорії когнітивного дисонансу* (про неї докладніше буде сказано нижче). Одиначний атитюд, з погляду цієї теорії, позбавлений динамічного потенціалу. Останній виникає як результат розузгодженості когнітивних компонентів двох атитюдів. При цьому деякі дослідники вважають, що атитюд енергетично “заряджається” в когнітивній структурі від її зв'язку з більш чи менш центральною цінністю.

Поряд із структурним підходом до вивчення атитюда розвивався й *функціональний підхід*. Спроби такого підходу містяться в теоріях Г. Келмена [450] і Д. Каца [448].

Г. Келмен аналізував функції атитюда в соціальній спільноті, з'ясовуючи причини його стійкості. Він виокремив три процеси, що сприяють цій стійкості: підпорядкування, ідентифікацію та інтерналізацію. У першому випадку атитюд зберігається під впливом зовнішнього контролю, у другому – задля підтримання соціальних зв'язків, у третьому – тому, що його об'єкт має для індивіда особистісне значення (незалежно від зовнішнього контролю чи схвалення з боку оточення). Д. Кац також запропонував вивчати атитюд у зв'язку з потребами особистості, які він задовольняє. Відповідно він виділив чотири функції атитюда: 1) інструментальну (що має утилітарний характер і спрямована на пристосування); 2) егозахисну; 3) функцію вираження цінностей і 4) функцію організації знання, спрямовану на пізнання навколишньої дійсності. При цьому Д. Кац наголошував, що перша функція запозичена з бігевіоризму і теорії соціального наочання, друга – у представників психоаналізу, третя – із психології особистості (зокрема

досліджень самовираження, самореалізації), четверта – із гештальт-психології.

Ідеї складноорганізованої системи атитюдів, що задовольняють певні особистісні потреби і суспільні вимоги, знайшли відображення також у радянській соціальній психології: у *грузинській школі соціального настановлення* [227; 272] і *диспозиційній концепції саморегуляції соціальної поведінки особистості* В. О. Ядова [290]. Розробки грузинських психологів і диспозиційна концепція спиралися на спільну основу – положення Д. М. Узнадзе про те, що настановлення як внутрішній регулятор сприймання майбутніх подій та здійснення цілеспрямованої активності завжди виникає (і фіксується) за наявності певної людської потреби, з одного боку, і ситуації її задоволення, з іншого [339]. Оскільки ж і потреби, і ситуації можна вибудувати в певні ієрархічні ряди, то логічно припустити також ієрархічну (рівневу) будову внутрішніх регуляторів соціальної поведінки.

Однак якщо грузинська школа тлумачила ці регулятори виключно як соціальні настановлення, вбачаючи в останніх актуальне втілення фактично всіх особистісних властивостей і спрямувань (так, Ш. О. Надірашвілі, І. В. Імедадзе та О. С. Прангішвілі дійшли висновку, що саме в соціальних настановленнях закарбовано переконання, світогляд людини [227]), то В. О. Ядов відвів атитюдам (соціальним настановленням) місце лише одного з видів диспозиційних утворень, що регулюють соціальну поведінку. На перетині кожного рівня потреб і ситуацій їх задоволення він виділив чотири рівні диспозицій:

1) елементарні фіксовані настановлення, як їх розумів Д. М. Узнадзе. Вони формуються на основі вітальних потреб і стосуються найпростіших “предметних ситуацій” сімейного оточення (чому в західних дослідженнях відповідає термін *set*);

2) більш складні диспозиції – соціальні фіксовані настановлення (атитюди), що формуються на основі потреби людини у спілкуванні в малих групах;

3) базові соціальні настановлення, які фіксують загальну спрямованість інтересів особистості щодо конкретної сфери соціальної активності (професійна діяльність, пізнавальна, дозвіллєва тощо);

4) система ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку й діяльність особистості в найбільш значущих ситуаціях, у яких виражається її ставлення до життєвих цілей, ідеологічних і моральних принципів суспільного життя.

На думку Г. М. Андреевої, диспозиційна концепція ліквідує “вирваність” соціального настановлення із більш широкого контексту регуляції соціальної поведінки [6, 289]. Із цим, напевно, можна погодитися. Адже західні соціально-психологічні теорії останніх років теж демонструють тенденцію не зводити феноменологію внутрішніх регуляторів дій і вчинків особистості лише до атитюда.

Такою є, скажімо, *теорія запланованої поведінки* А. Айзена [393]. Як зазначає автор, він розробив її для того, щоб удосконалити прогностичний ресурс напрацювань соціальної психології в галузі атитюдів та переконань. Теорія застосовується для вивчення відношень між переконаннями, атитюдами, поведінковими намірами і різновидами поведінки. У такий спосіб Айзен намагається подолати, як він сам пише, “прірву” між атитюдами і поведінкою (тобто проблема атитюдно-поведінкових розбіжностей залишається на порядку денному).

Учений стверджує, що різновиди поведінки безпосередньо формуються відповідними поведінковими намірами. Ці наміри передують поведінці та скеровують її у певне річище. Тож саме на них, а не на поведінку, впливають атитюди та переконання. При цьому їхній вплив є комплексним; він поєднується із впливом суб’єктивних норм і зовнішнього поведінкового контролю.

Триває, – хоч і не так активно, як у часи К. Говленда, – також розроблення вже згадуваних теорій переконувальної комунікації.

Теорія дуального процесу Р. Петті та Дж. Касіоппо [471] містить пояснення того, як формуються і змінюються атитюди. Модель, покладена в основу теорії, пропонує континуум, який визначає міру обробки інформації, що впливає на формування переконань. Із цього випливає, що рівень формування переконання під цим впливом може бути як високим, так і низьким. Модель визначає два напрямки обробки: *центральный* і *периферійний*. Процеси центрального напрямку потребують використання значно більшої кількості мисленнєвих зусиль. Тому ці процеси домінують

за умов, котрі вимагають вироблення високого рівня переконань (тобто сформованих, стійких).

Процеси центрального напрямку також передбачають ретельний розгляд змісту комунікації, спрямованої на переконування (наприклад рекламного повідомлення тощо), з тим, щоб визначити достоїнства аргументів. За цих умов унікальні когнітивні реакції особи на повідомлення визначають результат переконування. Якщо особа, залучаючи центральний напрямок, оцінює повідомлення як гідне довіри, добре вибудоване і переконливе, воно часто сприйматиметься як привабливе, навіть коли суперечить початковому атитюдowi щодо нього. У такому разі повідомлення здебільшого буде прийнято (тобто виникне атитюд, що відповідає позиції, трансльованій повідомленням). І навпаки: якщо в процесі розгляду запропонованих аргументів генеруються негативні думки, повідомлення скоріше за все буде відкинуто. Для того, щоб повідомлення оброблялося за допомогою центральних процесів, людина має володіти спроможністю та мотивацією для цього. Мотивація для обробки інформації центральним напрямком зумовлюється зв'язком між повідомленням та унікальними характеристиками мотиваційно-ціннісної сфери самого реципієнта (повідомлення повинно мати стосунок до цієї людини).

Натомість процеси периферійного напрямку не передбачають ретельної обробки повідомлення за допомогою вичерпної когнітивної обробки переваг реального аргументу. Ці процеси нерідко покладаються на зовнішні, другорядні (не змістові) характеристики повідомлення – на кшталт зовнішньої переконливості джерела повідомлення, способу його презентації, форм вербалізації та особливостей каналу надходження. Людина вдається до процесів периферійного напрямку тоді, коли:

- представлений аргумент є заслабким і/або не містить фактів. Це “скорочує” ментальні процеси, за допомогою яких приймається або відкидається повідомлення;
- реципієнт неспроможний обробити повідомлення. Причиною може бути зависока складність повідомлення або когнітивна незрілість самого реципієнта. У такому разі зростає вплив таких стимулів, як різні види винагороди (у вигляді їжі, сексу або гро-

шей). Вони спричиняють швидку зміну думок та дій, але все це не може забезпечити великого зрушення в атитюдах і переконаннях.

Отже, психологічними чинниками, які відіграють вирішальну роль у виборі напрямку для обробки повідомлення в ситуації переконувальної комунікації, поряд з атитюдами є *мотивація* (сильне бажання обробити повідомлення) та *здатність до критичного оцінювання*.

Ще однією теорією переконувальної комунікації, яку вважають близькою до попередньої, є широко відома на Заході *теорія евристично-систематичної обробки інформації* Шеллі Чайкен [409]. Провідна її теза полягає в тому, що людина часто схильна мінімізувати когнітивні ресурси під час обробки повідомлень, що підвищує імовірність їх безпосереднього впливу на поведінку в малозначущих ситуаціях, але рідко веде до суттєвої зміни атитюдів.

ІДЕЯ ДИНАМІЧНОГО ЦІЛОГО ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ПРИНЦИП ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГРУПОВИХ ПРОЦЕСІВ

Цей теоретичний напрям спирається на загальнопсихологічну *теорію поля* К. Левіна [180]. Цілісної теорії групи Левіном висунуто не було, але його погляди на групові процеси мали велике методологічне значення. У дискусії щодо сутності групи цей видатний психолог ХХ ст. стверджував, що група є динамічним цілим, яке має властивості, відмінні від властивостей його складових або суми останніх. Отже, групу не можна вважати сукупністю індивідів, які її складають. Відповідно, не властивості окремих членів групи визначають її психологічні характеристики, а навпаки: група як динамічне ціле набуває особливих, лише їй притаманних властивостей, які можуть істотно впливати на окремих членів групи. Відповідно до системних поглядів на груповий процес Левін уважав, що однією з важливих ознак групи є принцип взаємозалежності її членів. В емпіричних дослідженнях, на його думку, необхідно отримувати не ті факти, що стосуються поведінки ізольованих індивідів у групі, а ті, що характеризують цілісні феномени групового життя.

Ці ідеї Левіна послужили основоположним принципом, згідно з яким встановилося правило пояснювати різноманітні феномени групового життя виходячи з динамічних властивостей групи як цілого, вважати групові феномени первинними стосовно феноменів індивідуальних.

Методологічно важливими є постулати Левіна про:

а) необхідність роботи з природними групами в реальних ситуаціях їхнього життя. Учений обґрунтовував це тим, що лише в такий спосіб відкривається можливість дійсної перевірки валідності теоретичних положень і віднайдення шляхів вирішення практичних психологічних проблем;

б) потребу врахування і вивчення історичного характеру кожного факту групового життя.

Теорія поля лягла в основу цілої низки теорій, які описували й пояснювали окремі феномени групової динаміки: групоутворення, згуртованість, соціальну владу, продуктивність групи тощо [169].

А) теорії групоутворення

Одна з найвідоміших теорій утворення та розвитку групи – це так звана *двофакторна модель розвитку групи* Б. Такмена [498]. Постулюється наявність двох основних сфер життя групи: ділової (інструментальної) і міжособової. У кожній із цих сфер передбачається послідовне проходження групою чотирьох етапів. У сфері міжособовій це етапи: 1) “перевірки і залежності”, на якому члени групи намагаються зорієнтуватися в характері дій одне одного і знайти взаємоприйнятний спосіб поведінки; 2) “внутрішнього конфлікту”, основна властивість якого – порушення міжособової взаємодії, зіткнення в групі; 3) “розвитку групової згуртованості”, на якому взаємини поступово гармонізуються; 4) “функціонально-рольового співвіднесення”, пов’язаний з утворенням рольової структури групи. У сфері ділової активності виокремлюються: 1) етап “орієнтації у завданні”, тобто пошук членами групи оптимального способу вирішення проблеми; 2) етап “емоційної відповіді на вимоги завдання”, що полягає в протидії вимогам, які містяться у змісті завдання, внаслідок незбігу особистих намірів з його приписами; 3) етап “відкритого обміну

релевантними інтерпретаціями”, на якому здійснюється максимальний інформаційний обмін, що дає змогу побачити різноманітні альтернативи тлумачення проблеми; 4) етап “прийняття рішень”, що характеризується успішними спробами розв’язання проблеми.

Г. Стенфорд і А. Роарк трансформували описану модель відповідно до специфіки такої малої групи, як шкільний клас. Їхні дослідження засвідчили, що процес утворення групи (шлях від дифузної до повноцінно функціонуючої групи) має сім стадій, а саме:

- початкова стадія. Протягом неї формуються перші уявлення учнів про клас і одне про одного. Перші міжособові взаємодії у цей час ще дуже обережні та приводять здебільшого до утворення діад. Учитель сприймається як основний авторитет у класі;
- період формування групових норм, початок становлення групової самосвідомості. На цій стадії розвиток групи характеризується нерівномірністю в діловій та емоційній (міжособовій) сферах;
- стадія конфлікту, під час якої спостерігаються незадоволення внутрішньогруповою взаємодією, зіткнення. Це виникає внаслідок переоцінки власних можливостей, спроб вирішувати всі проблеми самостійно. У дитячій групі на цій стадії авторитет дорослого піддається сумніву;
- перехід до стану збалансованості. Внаслідок кращого міжособового пізнання, перевірки власних можливостей, стабілізації неформальних статусів членів групи спілкування стає більш конструктивним і відкритим, ніж на попередніх стадіях. З’являються елементи групової солідарності;
- поява почуття “Ми”. На цьому етапі з’являються згуртованість, реальний інтерес учнів до класу як єдиного цілого, турбота про нього. Стає помітною тенденція до інтеграції індивідуальних цілей із груповими;
- домінування емоційної сфери. Подальший розвиток групи поступово приводить до переважання суб’єктивної значущості емоційних переживань членів групи у їхніх взаєминах. Підвищується значення стосунків “Я – Ти”, особисті інтеракції стають особливо щільними;

- стадія актуалізації. Ця стадія – найвищий етап групової зрілості, коли і ділова, й емоційна сфери життя групи достатньо розвинуті та збалансовані, а рівень згуртованості групи є високим [169, 295 – 296].

Б) теорії групової згуртованості

Згідно з теорією Т. Ньюкома, згуртованість постає як наслідок процесів міжособової атракції, що відбуваються в групі. Автор використовує поняття “згода” як специфічну пояснювальну категорію. Сама згуртованість розуміється як властивість групи, що є похідною від кількості й сили взаємних позитивних настановлень членів групи. Отже, взаємна привабливість членів групи є визначальною для формування згуртованості. Причинами, що зумовлюють таку привабливість, можуть бути: різноманітні прояви подібності між людьми (етнічні, професійні, світоглядні тощо); частота і кооперативний характер взаємодії; спільність інтересів; успіх групової діяльності і т. ін.

Модель групової згуртованості Д. Картрайта презентує згуртованість як феномен малих груп. У рамках цієї моделі групова згуртованість розглядається як результуюча мотивів, що спонукають індивідів до збереження членства в конкретній групі. Сукупність цих детермінант групової згуртованості представлена в моделі таким набором змінних: 1) мотиваційна основа тяжіння до групи (сукупність потреб і цінностей суб’єкта); 2) спонукальні властивості групи; 3) очікування особи щодо групи; 4) рівень порівняння – суб’єктивне оцінювання особою наслідків перебування в різних групах. Особливу увагу автор моделі приділив власне спонукальним властивостям груп. До них він відносив: привабливість членів групи; подібність між членами групи (насамперед збіг їхніх поглядів, цінностей, настановлень тощо); особливості групових цілей (їх відповідність реальним потребам членів групи); особливості взаємозв’язків членів групи (йдеться передусім про наслідки кооперативної та конкурентної стратегій поведінки членів групи); рівень задоволеності груповою діяльністю; характер керівництва і прийняття рішень; структурні властивості групи (насамперед моделі комунікативних мереж і ста-

тусно-рольові аспекти структури); групова атмосфера, психологічний клімат у групі [169, 147 – 149].

В) теорії продуктивності групи

І. Стайнер сформулював ідею, згідно з якою групова продуктивність залежить від природи поставленого перед групою завдання. Так, за умови завдання адитивного характеру рівень групової продуктивності є вищим за найвищу продуктивність окремого члена групи. При вирішенні завдання компенсувального типу групова продуктивність є вищою, ніж продуктивність більшості членів групи. Якщо групове завдання є диз'юнктивним (типу “еврика”, коли відбувається “осяяння” одного з членів групи, раптове віднайдення ним рішення), то групова дія є ефективною настільки, наскільки ефективним була дія відповідного члена групи. Якщо ж диз'юнктивне завдання не передбачає індивідуального “осяяння”, то ефективність групової діяльності зазвичай нижча, ніж аналогічна ефективність члена групи, що знайшов найкраще рішення (спостерігається тенденція до істотного зниження групової ефективності). Кон'юнктивні унітарні завдання призводять до того, що групова ефективність відповідає найнижчому рівневі успішності окремого члена групи. При вирішенні кон'юнктивного завдання, яке може бути поділене згідно з різними рівнями складності виконання, за умови розподілу елементів завдання відповідно до можливостей членів групи групова продуктивність сягає високого рівня. Якщо завдання є кооперативним за своєю природою, це практично завжди сприяє його вирішенню (хоча може залежати від розуміння членами групи правил його виконання). Змагальні завдання практично завжди заважають їх виконанню: змагання всередині групи між її членами завжди знижує групову ефективність. Нарешті, за умови поєднання змагальності та співпраці рівень групової продуктивності вищий, ніж коли члени групи змагаються між собою, але нижчий, ніж за умови співпраці. Загалом же зниження групової продуктивності є неминучим під час реального виконання завдання і пов'язане з мотиваційними та координаційними втратами [254].

Свій дальший розвиток ідеї Стайнера отримали в теоріях продуктивності групи А. Інгема [442] та Б. Латане [455].

Г) радянські теорії колективу

Незважаючи на те, що автори цих теорій усіляко відхрещувалися від безпосереднього впливу зарубіжної школи групової динаміки, дані теорії вочевидь увібрали в себе її головні постулати. Однак це аж ніяк не дає приводу ставити під сумнів певну оригінальність теорій, запропонованих радянськими авторами, передусім А. В. Петровським та Л. І. Уманським. У науковому сенсі їхня оригінальність полягала в тому, що, крім постулатів групової динаміки, вони базувалися на методологічному фундаменті концептуальних уявлень А. С. Макаренка про сутність колективу і шляхи його формування та на психологічній теорії діяльності О. М. Леонтьєва.

Власне, А. В. Петровський і називав свою теорію в кінцевому підсумку теорією діяльнісного опосередкування міжособових стосунків у колективі, або просто *психологічною теорією колективу* [258; 277]. Проте спочатку вона називалася *стратометричною концепцією*, оскільки в груповій структурі виділялися чотири страсти (шари). Першу страту, за переконанням Петровського, утворює сама спільна предметна діяльність групи з її суспільно-економічними та соціально-політичними характеристиками; другу – ставлення членів групи до цієї діяльності, її цілей та принципів; третю – опосередковані змістом спільної діяльності міжособові стосунки і, нарешті, четверту, “поверхову”, страту – взаємини, засновані на суто емоційній прихильності. При цьому вважалося, що останні за умови діяльнісного опосередкування міжособових стосунків на рівні третьої страсти не відіграють у груповому житті суттєвої ролі.

Отже, критеріями розвитку групи, згідно з цією теорією, є, по-перше, ступінь діяльнісного опосередкування внутрішньогрупових стосунків; по-друге, суспільна значущість діяльності, яка їх опосередковує. Відповідно розвиток групи описується як рух у континуумі з полюсами: колектив (група характеризується високими позитивними показниками за обома критеріями) і корпорація (високий позитивний показник за першим критерієм і так само високий, але негативний показник, – за другим). Серединним пунктом континууму є дифузна група (де практично немає спільної діяль-

ності), а проміжні позиції між нею і негативним та позитивним полюсами посідають, відповідно, просоціальна і антисоціальна асоціації – групи з низьким рівнем опосередкування міжособових стосунків спільною діяльністю.

Певною схожістю з викладеною вище теорією характеризується розроблена незалежно від неї Л. І. Уманським *параметрична концепція розвитку групи як колективу* [342]. У цій концепції критеріями (параметрами) групового розвитку виступають: зміст моральної спрямованості групи – інтегративна єдність її цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій; організаційна єдність групи; групова підготовленість у сфері спільної діяльності; психологічна єдність (інтелектуальна, емоційна, вольова), яка визначає процес міжособового пізнання і взаєморозуміння в групі; характер міжособових контактів емоційного рівня; стресостійкість і надійність групи в екстремальних ситуаціях. Тобто емоційні чинники групового життя, як бачимо, не нехтуються такою мірою, як у теорії А. В. Петровського.

Стверджувалося, що залежно від ступеня відповідності переліченим параметрам група посідає певне місце в континуумі, серединний (нульовий) пункт якого – так звана група-конгломерат: вона неструктурована, складається з незнайомих між собою осіб, тобто йдеться про щойно створену групу. Полюсами такого континууму є відповідно колектив і антиколектив. Розвиваючись у напрямку до позитивного полюса (колективу), група проходить такі етапи, як: номінальна група (зовнішнє, формальне об'єднання людей навколо поставленої мети); група-асоціація (контури групової структури лише проглядаються); група-кооперація (група з успішною організаційною структурою, високим рівнем кооперації); група-автономія (характеризується внутрішньою єдністю, монореферентністю, високим рівнем групової ідентифікації, однак ще не є колективом як таким).

Обидві теорії були ретельно обґрунтовані і відзначалися стрункістю, якої нерідко бракує зарубіжним соціально-психологічним теоріям. Проте їхнім уразливим місцем була очевидна ідеологічна заангажованість: адже ставилася мета сформувати колектив суто в тому тлумаченні, яке насаджувалося в радянські часи і не давало права називатися колективами, наприклад, групам

інакодумців. До того ж перебільшене значення надавалося принципові спільної предметної діяльності, яку в строгому розумінні практично неможливо налагодити у багатьох групах (приміром, у наукових підрозділах, територіальних громадах тощо). Тому ці теорії, на жаль, є іррелевантними складним і багатоманітним суспільним реаліям сучасного світу, хоча в певних сферах суспільного життя і з певними застереженнями, мабуть, можуть використовуватися й сьогодні.

ІДЕЯ ЛІБІДО ЯК ПРИНЦИП ПОЯСНЕННЯ ФЕНОМЕНІВ ГРУПОВОГО ЛІДЕРСТВА І СОЛІДАРНОСТІ ЧЛЕНІВ ГРУПИ

Лідерство традиційно розглядають як феномен групової динаміки. Водночас у соціальній психології є чимало теорій, які пояснювали його як мотиваційний, емоційний, інтеракційний феномен. Одним із найвизначальніших для розуміння соціальною психологією феномена лідерства було його *психоаналітичне тлумачення*. З. Фройд заклав основу традиції звертання при поясненні стосунків лідера з групою до утворень несвідомого і, зокрема, ідеї лібідо.

Фройд постулював уявлення про амбівалентність стосунків лідера та його послідовників, що генетично походить від амбівалентності стосунків батька і сина в сім'ї. Ця амбівалентність гостро переживається за дії Едипового комплексу (хлопець відчуває любов до батька і заздрість до нього водночас) і в нормі має бути подоланою за допомогою ідентифікації, яка є передумовою успішної соціалізації. Оскільки цілком нормальна соціалізація трапляється рідко і дитина під дією Едипового комплексу здебільшого травмується, то відповідні емоційні переживання фіксуються і з часом переносяться в доросле життя, на стосунки з лідером у групі. Тому лідер, користуючись повагою групи, завжди наражається на небезпеку бунту і навіть можливість бути знищеним у символічній формі (як відомо, у своїй праці “Тотем і табу” Фройд стверджував, що в первісному суспільстві сини не тільки забирали владу в батька, а й знищували або навіть з’їдали його, що мало особливе символічне значення в контексті тотемічних вірувань [355]).

Учений порушив також проблему внутрішньогрупових стосунків як глибинно-емоційного феномена; на його думку, логіка стосунків лідера і підлеглих мала би призводити до нескінченних конфліктів у групах (зокрема, не тільки до періодичних бунтів підлеглих проти лідера, а й до боротьби між ними за прихильність лідера). Як результат, групи мали б розпадатися. Але цього не відбувається; навпаки, члени групи пов'язані відносинами солідарності. Коріння цього явища Фройд убачав в усвідомленні членами групи необхідності спільної вимушеної відмови від “володіння” лідером (домагань на його цілковиту увагу та прихильність). Спільна вимушена відмова від об'єкта закоханості породжує справжні братерські стосунки, емоційні й теплі; вони, власне, і являють собою основу відносин групової солідарності [354].

Так чи інакше ці ідеї знайшли відображення в теоріях, описаних нижче.

У теорії розвитку групи, запропонованій В. Беннісом – Г. Шепардом, центральними проблемами життя групи вважаються *залежність і взаємозалежність* [21]. Відносини залежності релевантні проблемі розподілу влади в групі та можливостям соціального впливу; відносини взаємозалежності – проблемі емоційної близькості й любові між членами групи. Саме ці дві проблеми становлять при виникненні групи дві найбільші сфери невизначеності.

Основними перешкодами для досягнення ефективної комунікації в групі є ті орієнтації на владу і на близькість, із якими індивід приходить у групу. Зокрема, типовими реакціями на владу є бунт, підпорядкування або відхід; типовими реакціями на інших членів групи – деструктивне суперництво, емоційне пригнічення і також відхід. Поведінка, яка складається з таких реакцій, спрямована або на панування над іншими, або на рабське підпорядкування іншим, або на руйнування самої ситуації. Отже, згадані орієнтації перешкоджають установленню, уточненню і досягненню прийнятих групою цілей. Причина, яка зумовлює такі орієнтації, полягає в перенесенні інтерпретацій та дій, узятих із невдалого досвіду взаємодії з якимись об'єктами любові та влади, на нову ситуацію, у якій ці інтерпретації та дії виявляються неадекватними. Бенніс і

Шепард вважають, що в носіїв такого роду орієнтацій формується своєрідний аутизм, котрий заважає їм і групі адекватно обмінюватися значеннями. З іншого боку, їм протиставляються особи, що є неконфліктними щодо влади або близькості. Здатність таких осіб просувати групу вперед ґрунтується на їхній свободі від спотворених тривожністю реакцій – свободі виявляти творчість у пошуках шляхів зниження напруження в групі.

Бенніс і Шепард запропонували певну схему розвитку групи, у якій основними є дві фази. Еволюція від першої до другої фази являє собою зміну акценту не тільки з влади на почуття, але також із ролі на особистість. Активність першої фази здебільшого центрується на рольових відмінностях, зумовлених етнічними, професійними відмінностями тощо. Активність другої фази передбачає заглиблення в себе і певний самоаналіз. “Якщо на першій стадії група виникає зі строкатої сукупності індивідуумів, то на другій – різноманітні особистості виникають із групи”, – стверджують автори [21, 161].

У розвитку групи Бенніс і Шепард виокремлюють не лише фази, а й типові події, названі “барометричними” (оскільки вони вказують на рівень напруженості та на важливість того, що відбувається в групі); до таких подій дослідники відносять зміну керівника і вимогу оцінювання (зокрема в групі тренінгу).

У. Шутц розробив теорію, присвячену явищу лідерства, яка також ґрунтується на постулатах психоаналізу і називається *теорією фундаментальної орієнтації міжособових стосунків* [374; 486]. Ця теорія стверджує, що існують три фундаментальні міжособові потреби – залученість, контроль і прихильність (любов). Для оптимального функціонування особи (чи групи) лідер має встановити задовільний рівень стосунків з іншими людьми або ж із символами людей та підтримувати ці стосунки в усіх трьох зазначених сферах. У цьому виявляється подібність функцій індивідуального “его” і лідера групи. В обох випадках для оптимального розвитку лідера (чи функцій “его”) необхідно вирішувати групові (чи індивідуальні) проблеми: пов’язані із зовнішньою реальністю і такі, що стосуються контакту, контролю та близькості; пов’язані з міжособовими потребами (чи інстинктивними потягами) щодо контакту, контролю та близькості; пов’язані з автоном-

ними вільними від конфліктів здібностями і властивостями групи чи особи. Окрім того, до функцій лідера (чи “єго”) входить забезпечення взаємодії цих сфер, почасти з допомогою усвідомлення та управління ієрархією цінностей і цілей.

Такий підхід підводить до відмінного від загальновизнаного, більш складного розуміння функції лідерства – її можна назвати *комплементарною функцією*. Якщо для оптимальної діяльності групи необхідним є втілення всіх вищезгаданих функцій, то найкраще з того, що може вчинити лідер, – це з’ясувати, які функції не виконуються даною частиною групи, і створити умови для їх виконання. Таким чином, лідер мінімізує сфери неадекватності групи.

Висловлюючись достеменніше, лідер має створювати умови для сумісності групи з довколишнім середовищем і робити те, чого не змогла зробити група. Якщо це означає встановлення контакту із зовнішньою реальністю чи надання допомоги в цьому іншим, чи репрезентацію групи у зовнішній реальності, чи викликання на себе агресивності, яка накопичилась у зовнішньому середовищі щодо групи, то гарний лідер має здійснювати все це. Час від часу він має ставати “цапом-відбувайлом”: це буває необхідним у тому разі, коли несумісність (що призводить до ворожості) у групі є настільки великою, що група неспроможна спільно робити будь-що. Якщо ж “цап-відбувайло” хоча б частково розрядить цю ворожість, група зможе продовжувати спільну діяльність. Такий підхід також передбачає, що коли група справно виконує всі свої функції, то найкраща поведінка для лідера – цілковита бездіяльність [374].

ІДЕЯ КОНФОРМНОСТІ/НОНКОНФОРМНОСТІ ЯК ВИХІДНИЙ ПУНКТ ТЕОРЕТИЗУВАНЬ ІЗ ПРИВОДУ СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ В ГРУПІ

Нині поняття конформності та нонконформності міцно ввійшли не лише в науковий ужиток, а й у повсякденну лексику. Проте й досі в підручниках із соціальної психології їх починають обговорювати зазвичай не з певних теоретичних постулатів, а з опису відомих експериментів С. Аша, М. Шеріфа та інших соціальних психологів. Це й зрозуміло, адже такі експерименти, що мали свого часу, переважно у США, значний суспільний резонанс, здійснюва-

лися не на основі струнко вибудованої теорії, а з опорою на, здавалось би, доволі елементарні гіпотези, перевірка яких давала, однак, не завжди очікувані або й зовсім неочікувані результати. І саме вони (з огляду на їхню суспільну значущість) викликали численні теоретичні тлумачення¹⁷, що попри всю свою змістову розмаїтість склалися в певну концепцію, яку можна назвати *концепцією впливу більшості групи*.

У межах цієї концепції головна увага приділялася значно потужнішому, ніж очікувалося, груповому тискові на особистість, поясненню причин переважно конформної поведінки людей у складі групи. Механізми, за допомогою яких група домагається від особистості конформної поведінки, отримали назви *інформаційного і нормативного впливу*. Інформаційний вплив ґрунтується на тому, що особистість схильна вважати більшість групи завжди краще поінформованою щодо спірних питань, ніж вона сама, і тому приписує помилку в судженнях радше собі, ніж оточенню. Нормативний вплив має своїм джерелом залежність людини від оточення у задоволенні своїх потреб і прагнень. Така залежність спонукає утримуватися від висловлення незгоди з думками, що сприймаються як групова норма, порушення котрої загрожує втратою прихильності авторитетної більшості групи.

Що ж стосується ексцесів неконформної поведінки, то вони в концепції впливу більшості розглядались, як правило, лише в аспекті санкцій, які застосовує група до своїх “непокірних” членів – аж до їх відторгнення, цілковитого бойкоту. Звичайно, індивідуалістично зорієнтовані американські дослідники нерідко висловлювали жаль і збентеження з приводу надмірної і часом невинуватої жорстокості таких санкцій та обґрунтовували потребу більшої свободи й захищеності особистості. Але загалом неконформісти сприймалися як люди неефективні, не пристосовані до життя в суспільстві. На противагу їм у помірних конформістах убачали носіїв розумної адаптивної поведінки. А тиск більшості, що генерує конформні реакції, тлумачили як найважливішу умову інтеграції групи, її самозбереження і досягнення поставлених цілей.

¹⁷ Ці тлумачення М. Домс та С. Московічі кваліфікують як теорії [89].

Це значною мірою справді так: конформна поведінка дійсно відіграє позитивну роль у груповому житті. Але тільки до певної межі. Тому поступово прийшло розуміння цінності раціонально вмотивованого нонконформізму не лише з погляду інтересів особистості, а й для трансформації віджилих групових норм, які унеможливають подальше ефективне функціонування або й саме існування групи в умовах, що змінюються.

Найповніше це розуміння втілюється в *теорії соціального впливу меншості групи*, розробленій С. Московічі [468]. Попри своє найменування ця теорія не заперечує пояснювальних можливостей концепції впливу групової більшості, але розглядає вплив більшості лише як окремий випадок соціального впливу в групі, лише як одну із його функцій. Іншу, не менш, а нерідко й більш важливу функцію реалізує, як стверджує Московічі, вплив, який справляє на більшість групи нонконформна меншість. Ця функція полягає у впровадженні інновацій – створенні нових або зміні усталених уявлень, понять, способів мислення чи поведінки, що відповідають груповим нормам і стандартам. Тим самим докорінно змінюється кут зору на природу, призначення та напрямки здійснення соціального впливу в групі, а також на місце у груповому житті активної меншості. Остання розглядається як не лише потенційний об'єкт, а й потенційний суб'єкт впливу, що безумовно розширює зону релевантності даної теорії порівняно з концепцією впливу групової більшості.

Уточнюючи поняття меншості, С. Московічі зазначає, що кількісно визначити його неможливо. Меншістю може бути нечисленна підгрупа або й окремий індивід. До того ж люди, які спільно ініціюють інновації, можуть становити меншість в одній групі і більшість в іншій. Водночас є якісні характеристики, що дають змогу розпізнати саме ту меншість, яка здатна впроваджувати інновації. По-перше, це активність меншості як у групі, так і в суспільстві. По-друге, наявність послідовної думки, позиції. Тут можна виокремити два типи меншості: *номічну* й *аномічну*. Обидві не приймають групову норму, але коріння неприйняття в них різне. Якщо аномічна меншість порушує норму внаслідок браку психологічних чи інших ресурсів для її дотримання, то номічна меншість проголошує альтернативну норму, яка більше відповідає потребам

або поглядам цієї підгрупи. Нарешті, по-третє, меншості необхідне соціальне визнання, внаслідок чого може бути правильно оцінене право меншості діяти. Тому меншість повинна мати мотивацію досягати такого визнання, зберігати і посилювати його.

Отже, індивіди та підгрупи в позиції меншості можуть здійснювати реальний вплив на більшість тоді, коли вони мають логічне альтернативне рішення і активно прагнуть досягти визнання своєю послідовною поведінкою, тобто презентують свої погляди рішуче, впевнено і переконано. Меншість, яка свідомо зустрічає конфлікт або навіть створює його, кидаючи виклик домінуючим думкам, може стимулювати більшість змінити свої позиції для встановлення нового консенсусу. У цьому полягає головний пафос теорії С. Московічі, основні положення якої він поширює не лише на внутрішньогрупові процеси, а й на суспільне життя в цілому.

Теорія соціального впливу меншості виглядає значно ширшою і демократичнішою порівняно з іншими теоріями, які розробляють проблематику впровадження інновацій у групі, наприклад, порівняно з *концепцією “ідіосинкразичного кредиту”* Е. Голландера [435]. Такий “кредит”, тобто право на девіантну (інноваційну) поведінку стосовно групових норм, згідно із цією концепцією, група надає зазвичай своєму лідеру, який попередньо довів відданість груповим цілям. Це, зрозуміло, різко звужує можливості нонконформної меншості, котра, як правило, не має в групі високого, тим паче лідерського, статусу. Отже, концепція Голландера навряд чи може претендувати на універсальність. Хоча обстоюваний ним постулат пропорційної залежності права на порушення групових норм від попереднього внеску в досягнення цілей групи сам по собі, безперечно, становить інтерес і потребує дальшого розроблення в більш широкому соціально-психологічному контексті.

ІДЕЯ ГРУПОЦЕНТРИЗМУ ЯК ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ТЕОРІЙ МІЖГРУПОВИХ ВІДНОСИН

Як і багато інших соціально-психологічних теорій, цей напрям теоретичної думки складався поступово, в міру експериментальної перевірки гіпотез, котрі спочатку не претендували на власне теорію. Той же М. Шеріф, якого вважають одним із фунда-

торів психології міжгрупових відносин, звернув увагу на факт наявності істотних якісних відмінностей між інтерперсональною та міжгруповою поведінкою. Із цього було зроблено висновок, що теорії, спрямовані на пояснення міжособової взаємодії, не можуть бути екстрапольовані на взаємодію міжгрупову. Адже міжособова поведінка є передусім поведінкою окремої особистості, тоді як міжгрупова – насамперед поведінкою члена групи, тобто відповідає груповому стандарту.

Ці ідеї знайшли експериментальне підтвердження. Шеріфом та його колегами було проведено три лонгитюдні польові експерименти, що стали класичними в галузі психології міжгрупових відносин. Суть експериментів полягала в тому, що між групами підлітків була сформована негативна взаємозалежність, яка зумовлювала вияви ворожості до членів аутгрупи і солідарності – до членів інгрупи. У цих нових реаліях групового життя першопочаткові міжособові стосунки виявилися дуже хисткими і швидко змінювалися залежно від змін у міжгрупових стосунках [369, 159–160].

Отже, основною і найважливішою закономірністю, що проголошується й обговорюється представниками цієї групи теорій, є виникнення в процесі міжгрупової взаємодії *групоцентризму* – своєрідного групового егоїзму, що ставить у центр соціального життя інтереси лише своєї групи. Це засвідчили, зокрема, дослідження Г. Теджфела, відомі як експерименти з парадигмою “мінімальної” групи [319]. Під час їх проведення поділ діагностованих на групи негайно зумовлював міжгрупову поведінку, а разом з нею – групоцентризм. Звідси було зроблено висновок, що достатньо самого факту існування різних груп (хай навіть вони поділені за абстрактною і незначущою ознакою), щоб викликати міжгрупову дискримінацію і передумови для конфлікту.

Основні постулати вищезгаданих теорій можна звести до таких:

- міжгрупова дискримінація є напрочуд стійким і поширеним явищем;
- у дискримінаційній поведінці виявляє себе феномен інгрупового фаворитизму – високий рівень прийняття і солідарності щодо членів інгрупи тягне за собою протиставленість

і агресивність щодо членів аутгрупи. Він пояснюється, зокрема, узвичаєною нормативною поведінкою – правилом змагальності, прийнятим у західних культурах;

- інгруповий фаворитизм може виявляти себе як у поведінці, так і в процесах соціальної перцепції, наприклад, при формуванні суджень, думок і ставлень щодо інгрупи та аутгрупи. Він діє в різних ситуаціях і на різних рівнях соціальної взаємодії, але в усіх випадках установлює “демаркаційну” лінію між членами інгрупи та аутгрупи;

- протилежним за змістом явищем є аутгруповий фаворитизм, тобто тенденція сприяти (у судженнях і поведінці) аутгрупі на противагу інгрупі. Аутгруповий фаворитизм виявляє себе за умови хистких зв'язків усередині групи і низької внутрішньогрупової згуртованості.

Деякі американські автори пояснюють аутгруповий фаворитизм, зокрема, негативною соціальною ідентичністю, що може виникати в особистості при порівнянні інгрупи з такою аутгрупою, яка має значно вищий соціальний статус. Належність до групи з явно підпорядкованим статусом спричинює зниження особистісної самооцінки. Однією з природних реакцій на такий стан справ є спроба вийти з інгрупи. Трапляється чимало прикладів, коли члени “нижчих” груп намагаються фізично або психологічно дистанціюватися від своїх груп.

Дослідження міжгрупової взаємодії, зрозуміло, не обмежувалися констатуванням феноменів міжгрупової дискримінації, інгрупового та аутгрупового фаворитизму. Головна їхня мета полягала у виявленні способів пом'якшення групоцентризму, у з'ясуванні умов, які спонукають групи до кооперації, налагодження співпраці. Було встановлено, що схильність групи вступати в кооперацію чи конфронтацію з іншими групами залежить зазвичай від її об'єктивних цілей та інтересів стосовно інших груп. Якщо цілі груп несумісні, то одна група домагатиметься їх за рахунок іншої, якщо ж цілі збігаються, то групи, можливо, будуть навіть потребувати одна одної.

Проте пояснювальні можливості принципу групоцентризму виявилися більшими, ніж альтернативних йому принципів міжгрупової співпраці. На основі цього принципу вдавалося пояснювати

багато суспільних явищ, які можна описати за допомогою похідних від нього понять. Одним із таких понять стало *групомислення*, покладене в основу однойменної концепції, яку запропонував американський соціальний і політичний психолог Ірвінг Дженіс [444]. У цій концепції ідея групоцентризму щільно сплелася з ідеями конформності та групового тиску більшості, утворивши теоретичну канву для пояснення психологічних причин ухвалення хибних колективних рішень у ситуації міжгрупового (міждержавного, міжетнічного тощо) конфлікту.

Сам феномен групомислення Дженіс визначив як такий режим мислення, за якого підтримання консенсусу всередині групи стає для її членів настільки значущим, що вони відкидають реалістичні оцінки альтернативного способу дії. До групомислення призводять такі симптоми: 1) ілюзія невразливості (надлишковий оптимізм, що не дає групі побачити ознаки небезпеки з боку супротивника); 2) некритична віра в етичність групи (її члени непохитно впевнені у притаманній їй доброчесності); 3) раціоналізація (група виправдовує і захищає свої рішення, віднаходячи для їх пояснення начебто раціональні аргументи); 4) стереотипний погляд на супротивника (йому наперед приписується зловмисність, що виключає ведення переговорів з ним, або недолугість, через яку він нібито не зможе захистити себе від запланованих групою дій); 5) тиск конформізму (усі, хто сумнівається в ідеях та планах групи, стикаються з її психологічним тиском, який виявляється навіть не в аргументах, а в глузуваннях і приниженнях); 6) самоцензура (оскільки в групі існує видимість консенсусу, її члени намагаються відкидати або приховувати свої побоювання); 7) ілюзія однастайності (її створюють самоцензура та конформізм, які зумовлюють видимість консенсусу, а вона, своєю чергою, слугує для членів групи підтвердженням правильності групового рішення); 8) поява самочинних охоронців групового духу (деякі члени групи захищають її від неприємної інформації, яка могла б стимулювати роздуми щодо моральності чи ефективності групового рішення). Під впливом цих симптомів група, що ухвалює політичні рішення, потрапляє у своєрідну психологічну пастку, з якої не може вибратися самотійно, без стороннього втручання.

Дженіс розробив спеціальну інструкцію для політичних діячів, яка має на меті запобігання виникненню групомислення. Ця інструкція передбачає, зокрема, таке: заохочення членів групи до висловлювання сумнівів і заперечень; залучення одного чи кількох із них до ролі “адвоката диявола”; періодичний поділ групи на декілька підгруп, кожна з яких спочатку обговорює проблему сама, а потім – з іншими підгрупами; запрошення незалежних експертів іззовні для обговорення проблеми тощо. Таким чином, збираючи різнобічну інформацію та вдосконалюючи процес оцінювання можливих альтернатив, група, на думку Дженіса, буде здатна використати переваги об’єднаної роботи своїх членів.

Нині психологію міжгрупових відносин справедливо вважають одним із найперспективніших напрямів теоретичних та емпіричних досліджень у соціальній психології.

ІДЕЇ СИМВОЛІЧНО ОПОСЕРЕДКОВАНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОЛІ ЯК ЦЕНТРАЛЬНІ КОНЦЕПТИ ТЕОРІЙ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ, РОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ І РЕФЕРЕНТНОЇ ГРУПИ

Головним джерелом формування цієї течії теоретичної думки було вчення Дж. Г. Міда [217], широко відоме як *символічний інтеракціонізм* (від англ. interaction – взаємодія), а також під назвою *теорії ролей*. Іменуючи себе соціальним бігевіористом, Мід, однак, суттєво відійшов від засад класичного бігевіоризму. Він не лише акцентував значення людської свідомості як засобу пристосування індивіда до середовища, а й доводив, що вона має відпочатково міжособове походження, підкреслював, що внутрішній світ особистості зароджується в процесі соціальної взаємодії, під час якої дитина оволодіває системою символів (соціально значущих тілесних актів), навчається приймати ролі інших людей, уявляти, як її сприймає партнер зі спілкування або група (“генералізований інший”), і, як наслідок, набуває навичок інтерпретувати ситуацію та конструювати власні дії. Отже, під соціальною взаємодією інтеракціонізм розуміє притаманну, як він уважає, лише людині комунікацію, суть котрої полягає в обміні символами та засвоєнні рольового репертуару поведінки. Ця течія зосередилася на вивченні

структури особистості, процесів соціалізації, рольової поведінки, референтних груп тощо. Її репрезентують такі відомі вчені, як Г. Блумер, Г. Гаймен, І. Гоффман, М. Кун, Т. Сарбін та ін.

Інтеракціоністські теорії структури особистості зводяться переважно до інтерпретації відповідних положень Мідового вчення. Слідом за ним інтеракціоністи виділяють у структурі особистості три компоненти:

1) І (дослівно – Я) – імпульсивне, активне, творче начало особистості;

2) ме (дослівно – мене, тобто яким мене повинні бачити інші) – рефлексивне нормативне Я, своєрідний внутрішній соціальний контроль, що ґрунтується на врахуванні очікувань та вимог значущих інших людей і передусім “генералізованого іншого”;

3) self (“самість” людини, особистісне Я), що становить сукупність імпульсивного і рефлексивного Я, продукт їхньої взаємодії [див. 8, 185–186].

Тож саме розвиток self (“самості”) є головним результатом соціалізації, в процесі якої особистість засвоює певну систему соціальних ролей, що відображають соціокультурні значення та символи. Соціалізуючись, дитина проходить дві фази: на першій (game) вона засвоює ролі значущих інших, на другій (play) – вчиться “володіти” ролями, підпорядковувати їх собі. При цьому дитина здатна грати роль іншого тією мірою, якою спроможна стати об’єктом у власних очах.

Проте різні інтеракціоністські підходи відводять згаданим компонентам особистісної структури неоднакове місце. Так, Г. Блумер вважає, що особистість перебуває в процесі перманентного змінювання, суть якого становить неповторна і безперервна взаємодія між імпульсивним і рефлексивним Я, а також тлумачення та оцінювання обставин і поведінки інших людей. На його думку, наявність імпульсивного Я передбачає активне протистояння навколишньому світові, вимагає впливу на нього, а не просто реагування, змушує особистість не лише усвідомлювати свої вчинки, а й конструювати власну поведінку [402].

Натомість М. Кун висунув *теорію самооцінки особистості* (self theory), яка фактично не бере до уваги імпульсивне Я, так само як і взаємодію між ним та рефлексивним Я. Унаслідок такої елімінації особистість постає лише як рефлексивне Я [див. 466, 50]. Хоча

М. Кун і підкреслює, що індивід не є пасивною істотою, котра автоматично засвоює символічно опосередковані реакції групи на певні об'єкти, він та його прибічники вважають за можливе розглядати особистість як структуру атитюдів, що сформувалися на основі інтерналізованих ролей, і відтак надають цим атитюдам вирішального значення в детермінації соціальної поведінки. За Куном, “операціонально сутність особистості можна визначити ... як відповіді, які індивід дає на запитання “Хто я такий?”, звернене до самого себе, або на запитання “Хто Ви такий?”, звернене до нього іншою особою” [цит. за: 8, 189]. Цим визначенням учений скористався, розробляючи відомий тест “Хто я” (20 відповідей із самооцінювання), що активно використовується й у вітчизняній соціальній психології.

Наукова спадщина Дж. Міда не містить чіткого визначення поняття “роль”, він уживав його, можна сказати, довільно, однак, незважаючи на це, його вчення дало поштовх до створення багатьох теорій і концепцій рольової поведінки (теорій соціальних ролей, або просто рольових теорій). Одна з найвідоміших із них, що дістала назву *статусно-рольової концепції*, належить соціальному антропологові Р. Лінтону [462]. На його думку, для визначення зв'язку індивіда з різними системами суспільства вельми зручними є терміни “статус” і “роль”. Під статусом слід розуміти те місце, яке індивід посідає в даній системі, а за допомогою поняття “роль” можна описати всю суму культурних зразків поведінки, пов'язаних з певним статусом. Отже, роль охоплює настановлення, цінності та поведінкові еталони, які приписує (пропонує, диктує) суспільство кожному своєму членові залежно від його статусу. Оскільки роль утілюється в зовнішній поведінці, вона є динамічним аспектом статусу, тим, що індивід може зробити задля того, аби виправдати належний йому статус.

Лінтон поділяв ролі на активні та латентні. Такий поділ він обумовлював тим, що індивід як член суспільства бере участь у багатьох відносинах і є одночасно носієм багатьох ролей, але в кожний конкретний момент може виконувати лише якусь одну роль. Саме вона й буде активною, решта ж залишатимуться латентними доти, доки в них не виникне потреба відповідно до обставин.

Можна назвати й інші класифікації ролей. Так, Т. Сарбін та В. Аллен класифікують їх залежно від ступеня включеності індивіда в роль, інтенсивності її виконання [8, 199]. Вони виділяють сім

стадій цієї включеності: нульову, коли індивід лише вважається носієм ролі, але практично її не виконує, стадію ритуальної ролі, стадію поглибленого виконання ролі, стадії, зумовлені виконанням ролі у стані гіпнозу, неврозу, екстазу і, нарешті, під впливом віри в надприродні сили. Менш “екзотичною” і тому не дивно, що більш поширеною, є класифікація, запропонована Дж. Тібо та Г. Келлі, які поділяють ролі на “приписані” (prescribed), тобто задані ззовні, незалежні від зусиль індивіда, і “досягнуті” (achieved), тобто здобуті завдяки його особистим зусиллям [449]. Як бачимо, наявні класифікації соціальних ролей позначені очевидною строкатістю, утім, думається, така строкатість не випадкова і значною мірою виправдана: вона відображає реальну складність і багатоаспектність явища, яке за цими класифікаціями стоїть.

До теорій рольової поведінки належать і присвячені такому її різновиду, як рольові конфлікти. Ідеться, зокрема, про теорію *рольової напруженості* У. Гуда [426]. Під рольовою напруженістю він розуміє стан індивіда в ситуації міжрольового конфлікту, пов’язаного з виконанням індивідом надто великої кількості різних, часом несумісних ролей, і пропонує способи зняття цієї напруженості. На його думку, для цього слід передусім звільнитися від низки ролей, а витрати часу та енергії на виконання решти поставити в залежність від: а) особистісної значущості даної ролі; б) передбачуваних санкцій, які може потягти за собою виконання або невиконання тих чи тих ролей; в) реакції оточення на невиконання певних ролей.

Схожі шляхи залагодження міжрольового конфлікту постулює й теорія, запропонована Н. Гроссом, У. Мейсоном та А. МакІчерном [427]. З виділених ними трьох груп факторів, які потрібно враховувати, “знімаючи” міжрольовий конфлікт, перші дві групи (особистісна значущість ролі і санкції, що їх може потягти за собою її виконання чи невиконання) вочевидь є тотожними тим, котрі виділив У. Гуд. По-іншому виглядає третя група факторів, додаючи до теорії рольової напруженості дещо істотно нове. Цю групу утворює тип орієнтації виконавця ролі чи то на моральні цінності, чи то на прагматичні цілі. Виходячи з аналізу цих факторів, припускають Н. Гросс та його співавтори, можна передбачити, якому способowi вирішення рольового конфлікту віддасть перевагу конкретний виконавець ролі: якщо він орієнтується на моральні цінності, то керуватиметься власним моральним ставленням до ви-

мог ролі, а якщо його життєвими орієнтирами є прагматичні цілі, то поведінку цього індивіда визначатимуть санкції, яких можна очікувати внаслідок виконання чи невиконання певної ролі.

Окреме місце серед рольових теорій зазвичай відводять так званій *соціальній драматургії* І. Гоффмана [66], яка за своєю суттю є *теорією символічних форм рольової поведінки*. На відміну від авторів інших рольових теорій Гоффман відверто користується театральною термінологією і, ототожнюючи реальних членів суспільства з акторами, скрупульозно досліджує технологію їхніх повсякденних рольових дій. Як підкреслюють Г. М. Андреева та її співавтори, він, абстрагуючись від цілісних особистісних характеристик, розглядає особистість суто як носія найрізноманітніших ролей, що задаються ззовні і не пов'язані ні між собою, ні зі змістом діяльності, яку здійснює особистість, ні з об'єктивними соціально-історичними умовами [8, 204].

Гоффман обстоює тезу, згідно з якою людина в процесі соціальної взаємодії здатна не лише дивитися на себе очима партнера, а й коригувати власну поведінку відповідно до його очікувань, аби створити про себе найбільш сприятливе враження і домогтися найбільшої вигоди від своєї участі у взаємодії. Учений уводить поняття “фасад” (front) виконання ролі, під яким розуміє стандартні виражальні засоби, зумисне чи мимоволі використововувані виконавцем певної ролі. При цьому Гоффманова “соціальна драматургія” вельми суттєвого значення надає, так би мовити, *місцю* рольової взаємодії, виокремлюючи “авансцену”, де безпосередньо здійснюється ця взаємодія (наприклад, обставини спілкування лікаря з пацієнтом), і “лаштунки”, де відбувається діяльність, що має стосунок до виконання ролі, але залишається невідомою партнерові (наприклад, поведінка лікаря поза ситуацією спілкування з пацієнтом). Увесь цей специфічний поняттєвий апарат слугує Гоффманові для майстерного опису тонкощів успішної поведінки індивіда під час виконання найрізноманітніших ролей як міжособового, так і широкого соціального діапазону. Однак успішне виконання ролі тлумачиться суто в аспекті отримання її виконавцем особистої вигоди – незалежно від того, якими є результати його діяльності для суспільства чи бодай для окремої соціальної групи.

За абсолютизацію егоїстичних преференцій рольової поведінки теорію І. Гоффмана небезпідставно критикують, проте це не

означає, що вона не містить глибоких думок і соціально корисних положень. Головна користь останніх полягає в застеріганні людей від численних психологічних пасток, які з надлишком таять у собі ситуації повсякденного міжособового спілкування, і саме цим пояснюється неабияка популярність “соціальної драматургії”.

Ідея соціальної ролі має велике значення для розуміння соціальної поведінки в цілому. Тому вона вже протягом понад півстоліття приваблює багатьох дослідників, причому не лише інтеракціоністської, а й необігевіористської, когнітивістської і навіть психоаналітичної орієнтацій. Помітний вплив ця ідея справила, зокрема, на *теорію транзактного аналізу*, розроблену видатним представником психоаналітичної орієнтації Е. Берном [23]. Так звані базові его-стани (“Дорослий”, “Дитина”, “Батько”), що лежать в основі транзакцій, на яких вибудовуються міжособові стосунки, він виділив безперечно за рольовим принципом. (Більше уваги теорії Е. Берна буде приділено в розділі 3.3).

На ґрунті ідей символічного інтеракціонізму постала й надзвичайно важлива для соціальної психології *теорія референтної групи* [8, 207–216]. Навряд чи варто зациклюватися на персональному авторстві всіх без винятку гіпотез і концептів, із яких вона поступово складалася. Сьогодні правомірно говорити радше про загальноєдину, хоч і побудовану з різних фрагментів, теорію референтної групи, створену спільними зусиллями багатьох соціальних психологів і соціологів на основі дальшого розвитку уявлень про “генералізованого іншого”

Термін “референтна група” ввів у 1942 році Г. Гаймен, скориствовавши ним для означення групи людей, з якою випробуваний порівнював себе, визначаючи свій майновий статус. Трохи пізніше до цього поняття звернувся Т. Ньюком, витлумачивши його дещо інакше – для означення групи, до якої індивід “зараховує себе психологічно” і тому поділяє її цілі та норми й орієнтується на них у своїй поведінці. Остаточне ж утвердження концепту референтної групи пов’язують із роботами М. Шеріфа та Р. Мертон. Значну роль відіграли також праці Г. Келлі 1950–1960-х років.

М. Шеріф убачав важливість референтної групи в тому, що її норми перетворюються на атитюди індивідів, формують їхню картину світу, стають “системою відліку” як для особистісної самооцінки, так і для оцінювання явищ соціального життя. Учений

запропонував нині загальноприйняте розрізнення актуальної групи членства і референтної групи, до котрої людина може відносити себе свідомо чи несвідомо. Г. Келлі, узагальнивши дослідження багатьох авторів, зокрема й Шеріфа, виділив дві функції референтної групи – нормативну та порівняльно-оцінювальну¹⁸, перша з яких полягає в тому, щоб установлювати певні стандарти поведінки і змушувати людей їх дотримуватися, а друга – в тім, що референтна група стає еталоном, за допомогою якого індивід сприймає й оцінює себе та інших [130]. Р. Мертон обґрунтував умови, за яких індивід вибирає як нормативну референтну групу не групу членства, а ту, до котрої він актуально не належить [8, 212–213].

Водночас у соціальній психології, зокрема радянській, склалася традиція поширювати поняття референтності не лише на групу, а й на окрему особу, в тому числі таку, якої реально не існує (літературний персонаж, вигаданий ідеал для наслідування тощо). У такому тлумаченні референтність вивчали А. В. Петровський і його послідовники в межах теоретичних та емпіричних досліджень з питань психології колективу [258; 277]. Ними ретельно розроблялася проблематика міжособового вибору кожним членом групи інших її членів як референтних об'єктів у процесі становлення внутрішньогрупових (внутрішньокolleктивних) стосунків. Для цього використовувався спеціальний метод – референтометрія, який протиставлявся запровадженій Я. Морено соціометрії.

ІДЕЇ КОЛЕКТИВНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО НЕСВІДОМОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО НАДПЕРСОНАЛЬНІ РЕГУЛЯТОРИ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТА МАСОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Певні корені цих ідей, як можна було побачити з попередніх розділів, простежуються ще в період передісторії соціальної психології, а тим паче в часи додисциплінарної концептуалізації соціально-психологічної думки (наприклад у вченні А. Бастіана). Проте сам термін “колективне несвідоме” як такий увів К. Г. Юнг [379]. Розвиваючи психоаналітичну теорію З. Фрейда, він водночас запе-

¹⁸ Виділена в подальшому Т. Шибутані ще й третя, спонукальна, функція референтної групи [490] не дістала загального визнання.

речував її в тому, що несвідоме є утворенням суто індивідуальної психіки. За Юнгом, поряд із індивідуальним несвідомим, що формується в ранньому дитинстві, існує особливий клас неусвідомлюваних психічних явищ, які втілюють досвід філогенетичного розвитку людства, успадковуваний індивідом подібно до того, як він успадковує будову тіла. Це і є колективне несвідоме, зміст якого складають усезагальні (спільні для всіх людей) апріорні схеми поведінки, котрі Юнг назвав *архетипами* [381].

Теорія архетипів посідає центральне місце в Юнговій концепції аналітичної психології. Архетипи тлумачаться як первинні елементи людської психіки, що задають загальну структуру особистості, а також послідовність образів, які з'являються людині у сновидіннях або впливають на поверхню свідомості в моменти творчої активності. Вони на підсвідомому рівні структурують розуміння особистістю світу, себе та інших людей і відтак опосередковано впливають на її індивідуальну поведінку.

Юнг спеціально не розробляв проблематику масової, колективної поведінки. Проте завжди стверджував, що архетипи потужно виявляють себе в таких формах колективного життя, як міфотворчість, котра притаманна сучасним суспільствам не меншою мірою, ніж стародавнім, у символіці – національній та релігійній – тощо. Вибір лідерів суспільного рівня також визначається, згідно з Юнгом, більше змістом колективного несвідомого, ніж утвореннями свідомості (переконаннями, ідеями, уявленнями). Архетип лідера, що втілюється у двох іпостасях – “Вождя” і “Шама-на”, істотно впливає на те, за ким реально готова йти маса. При цьому вибір лідера є ірраціональним, важкозрозумілим з погляду логіки, і здійснюється миттєво й беззастережно. Отже, теорія архетипів має, як бачимо, значний, хоч і не безспірний потенціал пояснення і певною мірою передбачення не лише індивідуальної, а й масової поведінки, особливо у критичних для суспільства ситуаціях, на переламних етапах історії.

Оригінальні погляди Юнга породили чимало, так би мовити, дочірніх теорій архетипів. Наприклад, О. Ранк аналізував услід за ним міфотворчість різних народів, віднаходячи в ній певною мірою спільні архетипні сюжети та ідеї. Так, архетипною є ідея двійника, яка допомагає “легітимізувати” інцестуальні прагнення. Це

виявляється, скажімо, в такому сюжеті: злий король намагається одружитися зі своєю донькою, але вона тікає і невдовзі виходить заміж за іншого короля (в якому дивним чином проглядаються риси її батька). Або: молодий герой за вказівкою глибоко шанованого ним батька вирушає на пошуки дракона (деспота, тирана) і вбиває його (дракон чи деспот насправді виступає двійником улюбленого героя батька). Прагнення інцестуального вбивства або одруження з одним із батьків реалізується за рахунок “роздвоєння” постаті батька або матері. Аналогічно О. Ранк тлумачить міф про народження героя та інші популярні міфи. Багато слідів архетипних сюжетів він знаходить і в мовах різних народів, у матеріальних предметах, що мають естетичне призначення, у звичаях і моральних настановах, що збереглися з давніх-давен. Це дає йому змогу теоретизувати з приводу подолання складних особистісних проблем загальнолюдського походження [281].

Певною мірою перегукується з поняттям колективного несвідомого і поняття соціального несвідомого, введене Е. Фроммом. Спираючись на це поняття, він запропонував *теорію соціального характеру*. Притаманний більшості членів того чи іншого суспільства соціальний характер максимально відповідає провідним суспільним цінностям, допомагає стабілізації цього суспільства, ретрансляції основних його ідей та ідеалів. При цьому, однак, можна виокремити певні типи соціального характеру, що почасти співіснують. Вибір людини на користь того чи того типу визначається зазвичай типом суспільства. Це означає, що соціальні умови сприяють переважанню певного типу соціального характеру.

Аналізуючи західне суспільство, Е. Фромм протиставляє полярно протилежні продуктивну і ринкову орієнтації соціального характеру. Продуктивній орієнтації відповідає модус “бути” – спосіб існування, за якого людина переживає єдність зі світом, з іншими людьми, зберігає свою цілісність, індивідуальність і набуває своє справжнє “Я”. Аби досягнути такої орієнтації, людині необхідні незалежність, внутрішня свобода, критичне мислення. Така орієнтація цілком доступна всім людям, оскільки вона, на думку Фромма, коріниться в людській природі. Але, на жаль, вона здебільшого блокується ринковими настановленнями на володіння

і невпинне придбання об'єктів власності – орієнтацією, що транслюється капіталістичним способом життя [357].

Якщо в основі теорії К. Г. Юнга та його послідовників лежить ідея архетипної основи людської психіки, то в основі вчення про соціальний характер Е. Фромма – радше ідея стереотипності (хоча саме поняття стереотипу не використовується). У будь-якому разі йдеться про досить стійкі штампи масової психіки, що не усвідомлюються, проте виявляють себе на рівні масової свідомості та поведінки.

ІДЕЯ ПОЗИТИВНИХ І НЕГАТИВНИХ ПІДКРІПЛЕНЬ ЯК СПОСІБ ПОЯСНЕННЯ ТА МОДИФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Теорії цього напрямку соціально-психологічної думки у своїх засадах спираються на *концепцію оперантного обумовлювання* Б. Скіннера, згідно з якою соціальна поведінка індивіда є функцією двох змінних – винагород (позитивні підкріплення) і покарань (негативні підкріплення), хоч і більш або менш помітно відходять від цієї першооснови.

Зокрема, Дж. Гоманс, ґрунтуючись на постулатах бігевіоризму, розробив так звану *теорію обміну*, що відома також під назвою *теорії балансу*. На його думку, кожний учасник соціальної взаємодії здійснює поведінку, яка тією чи іншою мірою підкріплюється (схвалюється, приймається) іншим учасником взаємодії. Отже, взаємодія між людьми є обміном цінностями – як матеріальними, так і нематеріальними, що становить основну парадигму соціальної поведінки. З іншого боку, кожна людина в ході взаємодії здійснює певні “видатки” (що можна також назвати “платою” за отримані підкріплення), які загалом “гальмують” продовження взаємодії. Відповідно, основним завданням соціального психолога (соціолога) є формулювання тверджень, у яких зіставляються варіації підкріплення і видатків кожної людини з частотним розподілом моделей поведінки. При цьому величини, що приймаються цими змінними для однієї людини, частково визначають величини для іншої. Оскільки той, хто бере участь у соціальному обміні, одночасно щось дає (“вартість”) і щось отримує (“винагорода”), то його поведінка

змінюватиметься в напрямку збільшення “вигоди” (“винагорода” мінус “вартість”).

За Дж. Гомансом, будь-які міжособові або групові стосунки завжди здійснюються на основі певного обміну. Люди, які багато дають іншим, намагаються, своєю чергою, багато отримувати від інших і здійснюють на них відповідний вплив. Такий процес взаємовпливу має тенденцію до забезпечення рівноваги, або балансу, між обмінами. Саме це й забезпечує, по суті, стабільність взаємин між людьми.

Поведінкою людини в групі керує прагнення постійно збільшувати власну “вигоду”. При цьому людина стежить за тим, щоб ніхто з її оточення не отримав більшої “вигоди”. Динаміка такого обміну всередині групи породжує в ній певні статичні конструкти (мікрогрупи) і визначає, врешті-решт, структуру групи, а також її згуртованість та інші характеристики. Згуртованість, на думку Гоманса, – це якісна змінна, яка має безпосередній стосунок до підкріплень (негативних чи позитивних), що їх отримує кожен член групи у процесі внутрішньогрупової взаємодії. Що більшу суб’єктивну цінність мають почуття або дії, якими обмінюються один з одним члени групи, то вища середня частота їхньої взаємодії і, отже, вища згуртованість групи. Характеристики соціального обміну в групі зумовлюють також продуктивність діяльності групи. Що ціннішими є впливи, спрямовані на членів групи, то вища цінність дій, які вони повинні виконати. Згуртована група може здійснити найсильніший вплив на поведінку своїх членів у напрямку підвищення продуктивності їхньої діяльності.

Як вважає Гоманс, застосування теорії обміну при вивченні груп, максимальне наближення теорії груп до економічної науки дасть можливість вирішити основні методологічні проблеми цієї галузі знань [363].

Г. Келлі і Дж. Тібо продовжили цей підхід і застосували його для аналізу взаємозалежних стосунків. На їхню думку, результати взаємодії для будь-якого учасника цих стосунків можуть бути сформульовані в термінах винагород і видатків; їхнє значення залежить від поведінки обох партнерів. Для оцінювання взаємин членів діади потрібен певний стандарт вимірювання прийнятності

отриманих чи передбачуваних результатів, точніше – два типи стандартів:

перший – це рівень порівняння (стандарт, за яким людина оцінює привабливість взаємин). Результати, що перевищують цей рівень, сприймаються як відносно задовільні, а ті, що нижчі за цей рівень, – як незадовільні;

другий стандарт – рівень порівняння для альтернатив (найнижчий рівень результатів, які партнер готовий прийняти у складі іншої діади за наявних альтернатив). Це означає, що у випадку, коли передбачувані результати будуть нижчі за рівень порівняння для альтернатив, партнер розірве взаємини. Розташування цього показника на відповідній шкалі залежить від якості найпривабливіших з альтернативних стосунків, доступних для партнера.

Спираючись на це, для будь-якої діади людей, що вступають у взаємодію, можна побудувати матрицю 2×2 , яка допоможе проаналізувати цю взаємодію і зробити прогноз на майбутнє. У цій матриці у двох стовпчиках позначаються два взаємовиключні типи поведінки, яких може дотримуватися партнер *A*, а у двох рядочках – відповідні типи поведінки, яких може дотримуватися партнер *B*. Кожен із чотирьох елементів матриці становить перетин (спільну подію) для партнерів *A* і *B*. Виходячи з цього визначають можливості “управління долею” і “управління поведінкою” для обох партнерів.

Матриця описує індивідуальні орієнтації учасників взаємодії. У так званій об’єктивній матриці значення елементів відображують дійсні, об’єктивно наявні результати при спільній поведінці. Суб’єктивна матриця описує суб’єктивне розуміння й очікування можливих інтеракцій і результатів, хоч би як неадекватно вони відображали реальний простір можливостей поведінки партнера. Разом дві форми матриці складають так звану ефективну матрицю, на ґрунті якої припускається можливість прогнозувати поведінку партнерів взаємодії [131].

Представників бігевіористського напрямку завжди цікавила проблема модифікації соціальної поведінки. Тож саме їй присвячено *теорію соціального навчання* А. Бандури [15; 16]. Однак, розв’язуючи цю проблему, автор доходить висновку, що її не пояснюють достатньою мірою ні постулат позитивного підкріплення

поведінки, ні думка про цінність підкріплювального стимулу для людини. Питання полягає в тому, звідки виникає нова (тобто така, що раніше не практикувалася) соціальна поведінка.

Бандура вважає, що нова поведінка починає формуватися шляхом наслідування тієї чи іншої моделі. Наприклад, якби в дитини не було змоги чути мову або можливості співвіднести скорочення ротових і лорингових м'язів моделі, що вербалізує, було б неможливо навчити її тих типів вербальних реакцій, що складають мовлення як таке.

Отже, необхідною умовою для цього має бути наявність у соціальному оточенні людини моделей, які демонструють “нестандартну” поведінку. При цьому вибір саме такої моделі для наслідування зумовлюють відповідні соціальні підкріплення. Це означає, що малоймовірним є вибір для наслідування моделі, котра сприймається як непопулярна, невизнана і несхвалювана (тобто отримує мало позитивних підкріплень від соціуму). Обирається модель “успішна” і така, що демонструє соціально ефективну поведінку (у більшості дітей розвивається генералізована поведінка обирати реакції успішної моделі). Зразки соціальної поведінки найшвидше виникають завдяки спільному впливу моделей і диференціювального підкріплення.

Імітація (наслідування), стверджує Бандура, – більш досконалий механізм соціального навчання, ніж звичайне підкріплення певної поведінки. Скіннерівська оперантна умовно-рефлекторна процедура може бути дуже ефективною, проте лише в тому разі, коли бажана поведінка вже міститься в репертуарі того, хто навчається. Імітація ж є найважливішим аспектом навчання; навіть у випадках, коли відомі інші стимули, що зумовлюють наближення до бажаної поведінки, процес її формування може бути значно скорочений завдяки презентації відповідних соціальних моделей [15].

До бігевіористськи зорієнтованих теорій, що залучають водночас інші пояснювальні принципи (когнітивістські, психоаналітичні), правомірно віднести також *теорію агресії* Н. Міллера – Дж. Доларда [див. 8, 54–62], *теорію впливу* Дж. Френча та Б. Равена [див. 291] та ін.

Серед більш нових теорій, які спираються на базовий принцип бігевіоризму, можна назвати *теорію регулятивного фокусу*

І. Гігінса [434]. Згідно з нею, тяжіння до задоволення і уникнення болю є базовим стандартом людської поведінки. Орієнтуючись на цей стандарт, люди підтримують свою регулятивну відповідність. Остання переживається як своєрідна адекватність і виявляє себе у специфічному відчутті правоти. Якщо людина відчуває наявність у неї такої відповідності, вона завзятіше докладає зусиль до того, чим займається, і “почувається правою” щодо цього. У теорії робиться припущення, що переживання правоти може впливати на ретроспективні та перспективні оцінки ухвалених рішень.

А регулятивний фокус є по суті тим способом, яким людина шукає задоволення і уникає болю. Індивідуальний регулятивний фокус концентрується на бажаних фінальних станах. Потрібно розрізняти два регулятивні фокуси: 1) фокус-просування в напрямку запланованих досягнень, що передбачає отримання певних вигод (наприклад кар’єрного сходження); 2) фокус-запобігання, який ґрунтується на безпеці та обов’язках. Він зосереджений на мотивації не втратити, не програти (що досягається шляхом дотримування правил). Ці два регулятивні фокуси керують впливами, яким піддається людина у процесі ухвалення рішень, і визначають різні шляхи, якими досягаються цілі.

ІДЕЯ ЗДОРОВОГО ГЛУЗДУ (“НАЇВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ”) ЯК ПІДҐРУНТЯ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Однією із центральних проблем соціальної психології є проблема побутової свідомості, практичного розуму, оскільки соціальна поведінка людини, безумовно, визначається не лише неусвідомлюваними потягами чи отриманими позитивними (негативними) підкріпленнями, а й тим, що саме людина думає про ту соціальну дійсність, у якій живе, як вона сприймає її та сама собі пояснює. Ідея тлумачити соціальну поведінку як наслідок раціональності людини, цілеспрямованого осмислення усвідомлюваного нею індивідуального досвіду хоч і сягає своїм корінням іще філософських учень доби Просвітництва, але стала в другій половині ХХ ст. доволі новою для соціальної психології, яка за інерцією (створеною такими потужними підходами, як психоаналіз і бігевіо-

ризм) дещо ігнорувала людську раціональність як не надто важливий, похідний і тому маловпливовий чинник соціальної поведінки.

Цю ідею втілили передусім теорії *когнітивного дисонансу* та *каузальної атрибуції*.

Л. Фестінгер розробив теорію когнітивного дисонансу, згідно з якою у ставленні до певного соціального об'єкта можуть поєднуватися взаємосуперечливі когніції. Кожна з таких когніцій штовхає людину до різних способів поведінки, які є взаємовиключними. Цей стан і називається когнітивним дисонансом (невідповідність між когніціями). Він є психологічно дискомфортним для людини; нормальною реакцією на когнітивний дисонанс є спроба його зменшити або усунути, тобто досягнути когнітивного консонансу – логічної гармонії, відповідності між когніціями. Сила прагнення зменшити дисонанс є функцією величини дисонансу. У житті людина активно уникає ситуацій та інформації, які могли б спричинити когнітивний дисонанс.

Зменшення чи усунення когнітивного дисонансу може бути здійснено кількома шляхами:

1. Змінити когніцію, пов'язану з власною поведінкою, відповідно до наявної інформації. Наприклад, людина вирушила на прогулянку, передбачаючи добру погоду. Раптом пішов дощ, через що її уявлення стосовно погоди змінилися, і вона повернулася додому. Отже, попередня когніція була змінена.

2. Змінити когніцію щодо навколишнього середовища. У прикладі, наведеному вище, реакція людини може бути такою: вона вперто продовжує гуляти під дощем, вважаючи, що той невдовзі закінчиться.

3. Додати нові когнітивні елементи. Як правило, цей шлях не дає змоги повністю усунути когнітивний дисонанс, але дозволяє істотно зменшити його (застосовується тоді, коли повністю змінити ту чи іншу когніцію неможливо). Людина намагається знайти додаткову інформацію (аргументи), які посилюють її поведінкову диспозицію.

Гострота будь-якого когнітивного дисонансу має максимальну межу. Дуже гострий дисонанс є нестерпним для нашої свідомості. Особистість зазвичай схильна уникати когнітивного дисонансу шляхом ретельної вибіркової інформації, яку вона

допускає до своєї свідомості. Тому люди в стані когнітивного дисонансу більш закриті до нової інформації, ніж ті, в кого дисонансу немає [345].

Ф. Гайдер заклав основи вчення про каузальну атрибуцію (від лат. *causa* – причина і *attributio* – приписування). Її він витлумачив як механізм соціальної перцепції, що полягає у причиновій інтерпретації дій і вчинків іншої людини, а також її вербальних і невербальних виявів. Учений вважав: аби дослідити психологію людини, необхідно вивчати, як пояснює собі навколишній соціальний світ пересічна особа – “людина з вулиці”. Кожна людина, на його думку, є своєрідним “наївним психологом”: хоча вона не вивчає науку психологію, утім знає про існування певних психологічних закономірностей, ураховує їх у своєму житті, використовує на практиці. Ба більше: “людина з вулиці” схильна досліджувати соціальну реальність і робити доволі коректні висновки. Спосіб мислення, який практикується при цьому, називають здоровим глуздом, а систему поглядів, що виникає в результаті, – побутовою (життєвою) філософією. Саме цю побутову філософію, здоровий глузд як спосіб осмислення пересічною людиною соціальної реальності й треба, на думку Ф. Гайдера, вивчати соціальним психологам [338].

Атрибуції (окремі пояснення поведінки інших людей) мають здебільшого раціональний характер і засновуються на здоровому глузді. Хоча людині властиво пояснювати собі будь-які прояви інших, найчастіше атрибуції виникають у відповідь на щось негативне або несподіване. Важливою особливістю каузальної атрибуції є те, що вона здійснюється одночасно з актом сприймання іншої людини. Таким чином, каузальна атрибуція не є результатом якихось розгорнутих міркувань із приводу сприйнятого чи рефлексії. Сприймання певного факту і його причинова інтерпретація не розмежовані в часі: людина і сприймає певний вчинок, і пояснює його собі одномоментно.

Г. Келлі, розвиваючи теорію каузальної атрибуції, висловив думку, що в процесі пошуку причиново-наслідкової інтерпретації наївна психологія здорового глузду використовує “апріорні каузальні схеми” та “каузальні очікування”. Заповнюючи прогалини в наявній інформації, вони створюють цілісну логічну схему

визначення причини поведінки. Логічні схеми здорового глузду здебільшого аналогічні більш формальним процедурам, які застосовуються психологами і статистиками під час аналізу та інтерпретації емпіричних даних.

Можна виокремити такі властивості каузальної атрибуції:

1) дійова особа та її вчинок сприймаються не дискретно, а цілісно та утворюють у сприйманні специфічну каузальну одиницю; мотив, ціль та намір сприймаються в єдності з напрямком та можливістю дій; 2) причинові відносини людина сприймає як безпосередній сенсорний факт, а не як результат умовисновків [132].

Теоретичні розробки Е. Бема стосувалися основних факторів (причин) помилок при здійсненні каузальної атрибуції. Він назвав чотири типові помилки, які виникають у процесі каузальної атрибуції:

1. Переоцінка ролі особистості, недооцінка ролі ситуації. За більшості обставин ми схильні покладати більшу відповідальність за те, що сталося, на особу, а не на ситуацію.

2. Помилка ілюзорної нормативності. Існує тенденція при здійсненні причинової інтерпретації брати за орієнтир (своєрідний пункт відліку) власну поведінку. Власна поведінка зазвичай видається нам найбільш обґрунтованою і тому типовою, поширеною.

3. Помилка нерівних можливостей рольової поведінки. Ця помилка зумовлена тим, що особистість схильна приписувати людям властивості, які насправді є атрибутами тих ролей, які вони на даний момент грають.

4. Помилка недооцінки інформаційної цінності того, що не відбулося. Як виявляється, ми схильні ігнорувати дії та вчинки, які могли бути здійснені, але не здійснилися. Насправді ж те, що було можливим, але не реалізувалося, теж має чималу цінність для пояснення причин поведінки (так, відомий детектив у ході розслідування злочину звернув увагу на те, що дворовий собака вночі не гавкав, і зробив висновок, що він добре знав крадія. Іншим слідчим не вдалося встановити цього, оскільки вони проігнорували цей факт як те, чого не відбулося) [338].

На нашу думку, до теоретичних напрямів, заснованих на ідеї здорового глузду, тяжіють також *теорії соціального стереотипу, соціальних репрезентацій, дилетантської епістеміки*.

Поняття стереотипу було запроваджено в соціальні науки В. Ліппманом, який розумів його як певний шаблон, кліше, набір рис, що приписується об'єктові сприймання. У процесі соціального пізнання стереотипи позбавляють необхідності досягати навколишній соціальний світ у всій його складності; вони є нижчою формою уявлень про соціальну реальність, яка використовується тоді, коли більш точні та індивідуалізовані уявлення недосяжні. Ліппман стверджував, що стереотипи потужно заряджені тими почуттями, з якими пов'язані, і реалізують своєрідну захисну функцію – захищають об'єкти, що становлять цінність для соціальної групи. Типовими властивостями стереотипів є: 1) схематизм: стереотип – це не розгорнутий образ чи опис, а радше спрощена схема, “картинка”; 2) емоційно-оцінковий характер, здебільшого негативний; 3) неточність: стереотипи рідко відображають реальність адекватно, частіше вони спотворюють її; 4) ригідність, тобто дуже низька динаміка змінюваності. Водночас Ліппман уважав, що стереотип хоча й виконує функцію економії мисленнєвих зусиль, не завжди є хибним; інколи він може бути навіть цілком адекватним реальності [186].

Уявлення про міру істини, яка міститься у стереотипі, пережили певну еволюцію: від розуміння стереотипу як частково адекватного відповідній реальності – через його тлумачення як цілком необ'єктивного за змістом – до трактування стереотипу як значною мірою відповідного реальності. Наразі найбільше визнання має висунута О. Клайнбергом гіпотеза про “зерно істини” в стереотипі, згідно з якою загальний обсяг істинних знань у ньому переважає обсяг знань неправдивих. У. Вайнекі намагається виявити специфіку стереотипу як особливого класу понять, аналізуючи процес формування уявлень про об'єкт, у якому, на його думку, необхідно розрізняти *інтенсійні* та *екстенсійні* властивості. Перші, згідно з Вайнекі, – це властивості об'єкта, що виділяються суб'єктом як такі, котрі мають для нього специфічне, особисте значення, що може суттєво відрізнятися від значень, які надаються об'єктові іншими людьми. Екстенсійні ж властивості мають загальне значення, і щодо них в усіх нормальних людей існує єдина думка. Стереотип

може формуватися на основі як інтенсійних, так і екстенсійних властивостей (на відміну від наукових понять, що складаються лише на основі екстенсійних властивостей) [114].

Стереотип, за цією концепцією, відрізняється від інших видів знання тим, що є зіставним насамперед не з відповідним об'єктом, а зі знаннями інших людей про нього. Стереотип – знання стандартне, у чому вочевидь і полягає його головна відмітна особливість. При цьому не важливо, чи є дане знання істинним, чи ні, оскільки головне в стереотипі – не сама істинність, а впевненість у ній, причому характерною особливістю впевненості, що супроводжує стереотип, є її стійкість, непохитність. І, як було виявлено, фіксованість стереотипу пов'язується з поляризацією відповідного знання: що стійкіша оцінка, то вона категоричніша, чіткіша, і навпаки.

С'юзен Фіске та її співавтори розробили *модель стереотипного контенту* [416]. Ця модель є соціально-психологічною теорією, в якій висувається гіпотеза про два виміри стереотипів: тепло і компетентність. Соціальні групи сприймаються як теплі, якщо їхні члени не конкурують усередині групи за ті самі ресурси (наприклад за простір у коледжі), і вважаються компетентними, якщо володіють високим статусом, зумовленим, наприклад, економічною або інтелектуальною успішністю. Таким чином, відсутність конкуренції передбачає зовнішнє тепло, а статус – зовнішню компетентність.

Теорія постулює, що соціальні групи (наприклад, літні люди, бездомні, залежні від наркотиків) вкладаються в одну із чотирьох комбінацій високого та низького рівнів тепла і компетентності. Всупереч попереднім теоріям, які стверджували, що стереотипи відбивають одновимірні та однорідно негативні атитюди, модель стереотипного контенту припускає, що стереотипи часто є змішаними або амбівалентними: групи, котрі зовні мають високий показник за одним виміром, можуть мати низький показник за іншим (наприклад, літні люди з високим показником за теплотою, але низьким за компетентністю). Групи в кожній із чотирьох комбінацій високого та низького рівнів тепла і компетентності викликають чіткі емоції:

1. Інгрупи некомпетентних із низьким статусом сприймаються як теплі, але некомпетентні (наприклад, домогосподарки, літні люди і люди з обмеженими можливостями), і зазвичай викликають симпатію та співчуття, але не користуються повагою.

2. Почуття гордості та захоплення викликають групи, які вважаються і компетентними, і теплими (наприклад, власна група, близькі союзники).

3. Групи, які вважаються некомпетентними і нетеплими (наприклад, отримувачі соціальної допомоги, злидарі), викликають почуття презирства і жалю.

4. Високостатусні компетентні інгрупи сприймаються як висококомпетентні, але отримують низьку оцінку щодо тепла (наприклад, азійці, євреї, феміністки, багатії) і підлягають стереотипу заздрості, котра супроводжується почуттями як захоплення, так і обурення.

Власна група, до якої особисто належить спостерігач, близькі союзники та соціетальні референтні групи (наприклад, укорінені культурні групи на кшталт середнього класу, гетеросексуалів) мають тенденцію до отримання високих показників за обома вимірами. Однак спостерігається різниця між внутрішньогруповим сприйманням у західній та східній культурах, яка виявляє внутрішньогруповий фаворитизм. Модель стереотипного контенту стверджує, що внутрішньогрупові емоції та стереотипи передбачають певну поведінку, яка може бути активною, пасивною, скерованою на допомогу або ж на завдання шкоди. Члени соціальних груп, які вважаються некомпетентними, але теплими, демонструють активну поведінку і прагнення допомагати одне одному. Пасивна поведінка супроводжує сприймання спостерігачем людини як такої, що має низький показник і тепла, і компетентності: відтак вона не викликає до себе жодного зацікавлення. Поведінка, скерована на допомогу, виходить із переконаності спостерігача, що людина має високий показник і компетентності, і тепла: таким чином, їй надається необхідна підтримка, але її незалежність не ставиться під сумнів. Поведінка, скерована на завдання шкоди, активізується тоді, коли спостерігач розглядає іншу людину як носія високого рівня компетентності, але низько оцінює її за показником тепла.

Модель стереотипного контенту пройшла емпіричну перевірку на великому розмаїтті національних та інтернаціональних вибірок і визнана такою, що здатна прогнозувати стереотипний контент у різних культурних контекстах та афективні реакції щодо різних груп.

Теорію соціальних репрезентацій запропонував С. Московічі [224]. Ці репрезентації (тобто соціальні уявлення) визначено в ній як концептуалізовані утворення, що виникають у спільнотах за допомогою дискурсу. В рамках цього підходу значна роль відводиться процесові комунікації, практиці та об'єктивації в конструюванні соціально репрезентованого світу. Московічі навіть стверджує, що соціальні репрезентації – це не уявлення про об'єкт, які існують незалежно від нього: це і є об'єкт, який не може існувати незалежно від діючих соціальних суб'єктів.

Соціальні репрезентації являють собою набір понять, переконань і пояснень, що виникають у повсякденному житті в процесі міжособової комунікації. У сучасному суспільстві вони є еквівалентом міфів і систем вірувань прадавніх суспільств. Оскільки вони конструюються особистістю і несуть на собі відбиток її внутрішнього світу, то демонструють не копію відображеного соціального об'єкта, а свого роду його внутрішнє бачення.

Центральне місце в теорії соціальних репрезентацій посідає теза про суспільну природу раціональності: напрацювання “об'єктивних” знань про навколишню дійсність не локалізується в розумі окремого індивіда. Суб'єктами репрезентацій, що мають статус істини, є соціальні спільноти. За С. Московічі, ми живемо в мислячому, раціональному суспільстві, яке активно структурує свою реальність через комунікації та інтеракції, створюючи загальні уявлення про неї. Сформовані соціальною спільнотою уявлення про дійсність (соціальні репрезентації) фіксують реальність суспільних відносин, взаємин з навколишнім світом, характерну для конкретної спільноти. Отже, повсякденні уявлення пересічних людей виступають раціональними з погляду їхньої відповідності соціальній реальності у даній спільноті. Специфіка цього підходу стає очевидною, якщо згадати основні концепти теорій психології мас, великих і малих груп (навіювання, зараження в натовпі, групове

мислення тощо), де функції раціонального пізнання належать індивідові, а група (маса) є джерелом різноманітних спотворень у сприйнятті та розумінні дійсності.

Основні постулати теорії соціальних репрезентацій такі:

1. Раціональність має суспільну природу: уявлення про реальність створюються колективно у процесах спілкування і спільної діяльності.

2. Суб'єктами “об'єктивних концепцій дійсності” є великі соціальні групи.

3. Соціальні репрезентації, концепції здорового глузду несуть людині більшу частину знань, якими вона оперує в повсякденному житті (особливо це стосується тих царин життя, де людина не має значного безпосереднього досвіду).

4. В основі індивідуальних думок і настановлень людини лежать соціальні уявлення спільноти, до якої вона належить.

У визначеннях категорії соціальних репрезентацій, які дають С. Московічі та його послідовники, можна виокремити два аспекти: з одного боку, вони розглядаються як феномен суспільної свідомості, а з іншого – як свого роду пізнавальні процеси, що здійснюються соціальною спільнотою [95].

Ж.-П. Абрік, розвиваючи теорію С. Московічі, запропонував *концепцію центрально-периферійної системи соціальних репрезентацій*. Згідно з цією концепцією, соціальне уявлення має певну будову, що складається з центру і периферії. При цьому центральний компонент є базовим, неусвідомлюваним утворенням, що майже не піддається змінам і забезпечує змістову стійкість соціальної репрезентації. Усвідомлюваний периферійний компонент, навпаки, є більш поверховим, змінним; він забезпечує зв'язок між “ядром” і безпосереднім відображенням соціального об'єкта [475].

Теорія дилетантської (непрофесійної, світської) *епістеміки*, розроблена А. Кругланскі, також покликана пояснити процес формування знання у процесі пізнання [453]. Відправною її точкою було твердження К. Поппера, що наукове знання формується в той самий спосіб, що й непрофесійне. Оскільки формуванням знання керує ідеал істини (а ідеал є суб'єктивним явищем), то знання, на думку Поппера, ніколи не може мати статусу об'єктивності. Вихо-

дячи із цього саме поняття “знання” слід розуміти як суб’єктивне вірування.

Головним положенням теорії дилетантської епістеміки є те, що знання походить із так званих очевидних свідчень. До категорії очевидних свідчень можна віднести не лише ті чи ті факти, а й думки інших людей, надто якщо вони становлять “епістемічний авторитет” для суб’єкта пізнання. Це надає епістемічному процесові соціального забарвлення. Знання вибудовується у формі правила умовиводу: якщо ми маємо *О* (очевидне свідчення), то з нього випливає *В* (висновок). *В* (висновок) може також розглядатись як *Г* (гіпотеза), яка супроводжується *О* (очевидним свідченням). Таким чином, згадані свідчення видаються очевидними лише суб’єктові пізнання; вони не можуть бути цілком об’єктивними.

У принципі людина може конструювати гіпотези нескінченно і перевіряти їх без досягнення чіткого знання. Безперечно, така епістемічна “одержимість” могла би справляти паралізуючий вплив і призводити до недієздатності. Насправді ж люди спроможні швидко формувати судження на основі наявних свідчень. Важливим механізмом, який робить це можливим, є потреба в когнітивному завершенні (підсумку). Досліджено два типи потреби у завершенні, котрі означено як потребу в *неконкретному* (неспецифічному) завершенні та потребу в *конкретному* (специфічному) завершенні.

Потреба в неконкретному завершенні втілює прагнення до чіткої відповіді на поставлене запитання. Це може бути будь-яка відповідь, яка б ліквідувала невизначеність та неясність. Потреба в конкретному завершенні відбиває мотивацію до досягнення конкретної, бажаної для цієї особистості, відповіді на запитання. Припускається, що кожна із цих потреб може мати різні ступені вияву та перебуває в континуумі. Таким чином, людина може прагнути завершення великою мірою, може не дуже прагнути, а може взагалі його не прагнути або навіть уникати. Зрештою, обидва типи потреби в завершенні визначають тривалість вироблення гіпотези та перевірку послідовність. Що вища потреба в неконкретному (неспецифічному) завершенні, то коротша послідовність і сильніша тенденція “схопити” і “заморозити” доступні очевидні факти. Що вища потреба в конкретному завершенні, то сильніша тенденція обмежити в часі послідовність випробувань, які мають проде-

монструвати очевидне підтвердження бажаного висновку. Величина індивідуальної потреби в когнітивному завершенні визначається передбачуваними перевагами завершення і втратами від його відсутності. Наприклад, потреба у завершенні може істотно зростати, якщо результатом пізнання має стати конкретна дія, оскільки ініціювання чіткої дії потребує попереднього завершення.

А. Кругланські трактує потребу в когнітивному завершенні як фундаментальну мотиваційну основу формування знання. Таким чином, різноманітні мотиваційні спонуки можуть впливати на епістемічні явища. Наприклад, потреба точності, відповідальності чи потреба пізнання можуть знизити потребу в завершенні або призвести до потреби уникнення завершення. Своєю чергою авторитаризм чи догматизм підвищують потребу в завершенні.

Щодо групових процесів, то потреба в завершенні підводить членів групи до культивування авторитарної групової структури, у якій вплив надходить від централізованого авторитету, збільшуючи схильність до уніфікації думок членів групи.

Усі перелічені теорії так чи інакше ґрунтуються на апріорному постулаті про те, що найважливішим регулятором соціального життя є імпліцитні раціональні, когнітивні утворення – репрезентації, конструкти, стереотипи, атрибуції тощо. Тому ці теорії, які презентують відносно нові напрями в соціальній психології, опонують як психоаналізові з його акцентом на глибинно-емоційних утвореннях, так і бігевіоризмові, а також багатьом іншим традиційним напрямам. У цих теоріях утілюється спроба реабілітації раціонального начала в людині, спроба, так би мовити, сприйняти всерйоз людину як таку – з її особистим концептуалізованим досвідом, з її життєвою філософією. Людина постає мислячою, а не керованою інстинктами істотою. Ба більше: мислячою істотою постає не лише окремий індивід, а й спільнота, соціум.

ІДЕЯ КОНСТРУЮВАННЯ РЕАЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА АЛЬТЕРНАТИВНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

Альтернативними в соціальній психології, соціології та інших соціогуманітарних науках називають теорії, які усталеному розумінню соціальних (соціально-психологічних) феноменів як

таких, що реально існують і, отже, можуть бути пізнані, протиставляють ідею суб'єктивного творення людьми цих феноменів, точніше – уявлень про них. Відтак головне завдання науки мислиться вже не в пізнанні тих чи тих феноменів як певних реально існуючих сутностей, а у вивченні способів, за допомогою яких люди витворюють, інакше кажучи, конструюють свій соціальний світ.

Початок таким теоріям дала так звана *етнометодологія* американського соціолога Г. Гарфінкеля [53]. Основний її постулат полягає в тому, що соціальна дійсність конструюється суб'єктами у процесі мовної комунікації відповідно до зафіксованих у мові загальноприйнятих правил та стандартів. Ці правила та стандарти також є продуктами соціального життя. У такий спосіб соціальна дійсність створює і відтворює сама себе.

У міркуваннях Гарфінкеля центральними поняттями є “фонові очікування” і “рефлексивність”. Фонові очікування означають репрезентацію соціального суб'єкта у формі правил дії (поведінки, розуміння, пояснення тощо). Рефлексивність означає виникнення соціальних структур у ході їх суб'єктивної інтерпретації, породженої, однак, спільними правилами. Соціальна інтеракція ототожнюється з мовною комунікацією, причому не зі смисловою її стороною, а з формальною (синтаксичною). Недоговореність, контекст повідомлень, їхній підтекст, латентний (невисловлений) зміст розмови відіграють дуже велику роль у вербальній комунікації та надають широкі можливості для конструювання (домислювання) смислів, які поділяються всіма учасниками комунікації, виявляючись дійсними для них.

Аналіз звичайної розмови дає змогу встановити такі її характеристики:

1. У розмові неодмінно присутні елементи взаєморозуміння, хоча обговорювана проблема не проговорюється в експлікованому вигляді і може навіть не згадуватися.

2. Розуміння встановлюється не лише на основі висловленого, а й на основі невисловленого.

3. Часто взаєморозуміння виникає не внаслідок строгості застосування понять і термінів, а всього лише внаслідок часової послідовності мовлення.

4. Розуміння досягається в результаті не актуального роз'яснення, а заздалегідь відомого, тобто певної імпліцитної моделі розуміння.

5. Розуміння ґрунтується на наявній інтерпретації та актуальній схемі висловлювання думки.

6. У розумінні обов'язково наявне очікування відповідної реакції партнерів, яка прояснює зміст висловленого, позиції суб'єктів, їхні оцінки тощо.

При цьому семантика мовлення поділяється на "індексні" та "об'єктивні" судження. Перші визначаються умовами комунікації, контекстом, особливостями комунікантів. Другі не залежать від конкретної мовної поведінки, вирізняються достатньою стійкістю. Завдяки "об'єктивним" судженням долаються невизначеність і унікальність "індексних" суджень. Наука про соціальну природу людини, відповідно, повинна виконувати роль об'єктивації та онтологізації повсякденного спілкування, вивільняти комунікацію від суб'єктивності.

Гарфінкеля та його послідовників різко й багато критикували за перебільшуване значення виявів повсякденної свідомості, мовної комунікації і за нівелювання ролі соціальних структур та інститутів у соціальному житті. Водночас ідея внутрішнього, суб'єктивного творення соціальної дійсності набувала неабиякої популярності. Етнометодологія спричинилася до появи низки похідних теорій: *етнометодологічної герменевтики* (А. Блюм, П. МакГ'ю), *аналізу повсякденного життя* (Д. Циммерман, М. Поллнер), *досягнення консенсусу в діалогах учених* (Б. Латур, С. Вулгар) тощо.

Породженням етнометодології стала й *теорія мовних актів* Дж. Остіна, яка потім істотно вплинула на формування багатьох важливих положень соціального конструкціонізму [див. 341]. Саме в теорії мовних актів було сформульовано тезу про те, що наші висловлювання за своєю суттю конституують, засновують певний умовний стан справ, що має конкретні наслідки для того, хто говорить. Такий тип висловлювань Остін назвав перформативами, на відміну від констативів – описових висловлювань. Перформативи нічого не зображують, не констатують. Висловлюючи перформативне повідомлення (наприклад: "я клянусь", "я гарантую"), людина здійснює щось, а не передає інформацію.

Наслідком цих міркувань став перегляд поняття істини, зокрема його меж. На думку Остіна, поняття істини не може бути взагалі застосовано щодо перформативних висловлювань. Перформатив може бути успішним (неуспішним), але ніяк не істинним (хибним), так само як, наприклад, нечесну, незаконну угоду не можна назвати хибною. Успішним перформативом є висловлювання, що дало бажаний ефект. Умовами успішності перформативу є: наявність конвенційної процедури; дотримання конвенції; наявність реальних намірів комунікатора здійснити вчинки, відповідні висловленим змістам, тощо.

Ще далі пішла *теорія соціального конструкціонізму* [84; 85; 405; 420–422; 428; 496]. На відміну від Остіна К. Джерджен заперечує наявність констативів узагалі. Він вважає, що будь-які опис, зображення, здійснені за допомогою висловлювань, є нічим іншим, як певним розігруванням чогось за традиційними правилами, тобто є частиною перформативу. На його думку, слова не описують світ, вони лише функціонують у рамках ритуалу [421].

Принциповим питанням у теорії соціального конструкціонізму є критика поняття істини. Як підкреслює Джерджен, не може бути трансцендентально привілейованих описів того, що ми вважаємо наявним. Немає такої специфічної конфігурації висловлювань, які єдино підходять для того, що ми називаємо дійсністю. Відповідно конструкціонізм надає перевагу прагматичній цінності мови. Із цього погляду немає сенсу допитуватися, чи правильно ми зображуємо психологічну реальність (чи правильною є певна позиція); є сенс спитати, що саме ми виграємо або втрачаємо від способу життя, який випливає з тієї чи іншої позиції.

Радикальністю позначений підхід конструкціоністів до проблеми референтності. Традиційно референтність пов'язують із постулатом предметності та передумовою реального існування того, що називається і про що говориться. Джерджен натомість стверджує, що використовувати мову референціально – означає навантажувати її необґрунтованими, недоречними наслідками. Референція є радше соціальним ритуалом, а референційна практика є соціально-історично обумовленою. Усе це означає відмову від погляду на ментальну мову як на показник якогось реального ста-

новища. Її слід розглядати як значущу соціальну функцію, складову соціальних відносин.

Найрадикальніше ці погляди зреалізував Р. Гарре [361]. На його думку, взагалі не існує якоїсь особливої ментальної чи психологічної реальності або специфічних ментальних структур, що виступають референтами для нашої психологічної мови. Єдиною людською реальністю (окрім фізичної та фізіологічної) є реальність розмови, соціального взаємообміну, символічно опосередкованої взаємодії між людьми. Елементами цієї реальності є якраз мовні акти – певні зустрічні соціальні дії, що пов'язують людей між собою. Аналіз мовних актів і покликань, вважає Гарре, прояснити те, що ми звикли називати психологічними феноменами. У зв'язку із цим об'єктами психологічного аналізу мають бути, зокрема, розмовна практика, онтологія розмови, психологія розмови, розмовний аналіз тощо.

На метатеоретичному рівні більшість дослідників конструкціоністської орієнтації постулюють такі положення:

1. Те, що людина знає про світ, не є ні продуктом логічних міркувань, ні результатом формулювання і перевірки якихось гіпотез. Соціальне знання не здобувається шляхом спостереження за реальністю, а конструюється. Так, наприклад, Л. Кесслер і В. Маккена, досліджуючи процес соціального конструювання статі, спростовують гіпотетичну очевидність статевої дихотомії суспільства. Різна інтерпретація статі в різних культурах і субкультурах робить нібито абсолютно невизначеними ті об'єкти, з якими співвідносять терміни “чоловік” і “жінка”.

2. Поняття і категорії, за допомогою яких здійснюється осмислення світу, є соціальними артефактами, продуктами історично зумовленого взаємообміну між людьми. Існує широка історична варіативність у змісті таких понять, як дитина, кохання, материнська любов, особистісне “Я” тощо. Ці поняття (а також багато інших) трансформуються з часом, і ця трансформація аж ніяк не відображає реальні зміни цих соціальних явищ та об'єктів.

3. Міра поширення і рівень впливу тієї чи іншої форми розуміння світу в той чи той період часу не залежать від емпіричної обґрунтованості обраного погляду, а радше пов'язані з різноманітними соціальними пертурбаціями. Правила, які регламентують “що

чим уважати”, від самого початку позбавлені визначеності; вони постійно еволюціонують і залежать лише від смаків тих, хто застосовує ці правила.

4. Форми розуміння світу, які здобуваються в процесі соціальної комунікації, мають дуже велике значення для соціального життя загалом. Пояснення і тлумачення світу самі по собі конституують форми соціальної дії і в цій якості щільно переплітаються.

5. Мова є немиметичною (ненаслідувальною). Це означає, що вона перформативна і використовується спільнотами співрозмовників для здійснення певного роду стосунків, у тому числі для локального утвердження реального і правильного [84].

Пропагуючи ці постулати, теорія соціального конструкціонізму стала викликом для соціальних психологів і соціальної психології загалом. Адже, згідно з усталеними уявленнями про класичну науку, належить вивчати передусім саме об’єктивну дійсність; у випадку соціальної психології такою дійсністю постає внутрішній суб’єктивний світ людини, її стосунки з навколишнім світом. З погляду ж соціального конструкціонізму закономірності, виявлені соціальною психологією, – не що інше, як артефакти, дійсні лише для самих науковців, що їх вивчають. Щоправда, продовживши ці міркування далі, можна сприймати як артефакти також і сентенції самого соціального конструкціонізму.

Але мова зараз про інше. Проаналізувавши засадничі принципи розглянутих теорій (для унаочнення зведемо їх у табл. 1), можна переконатися, що найбільшою їхньою вадою є редукціонізм. До рівня засадничого принципу зазвичай підноситься ідея, яка пояснює лише окремі фрагменти соціально-психологічної реальності, стосовно ж інших фрагментів вона є радше іррелевантною. Але прагнення вибудувати логічно вивершену систему знань штовхає авторів теорій до поширення обраних пояснювальних принципів на дедалі нові сфери соціального життя або, навпаки, спричинює тенденцію просто ігнорувати й навіть деонтологізувати ті сфери, на які обрані принципи поширити неможливо. Тому постає потреба критичного перегляду, так би мовити, *перевизначення зон релевантності практично всіх теоретичних надбань сучасної соціальної психології*. На підтвердження наведемо деякі приклади.

Таблиця 1

Співвіднесення соціально-психологічних теорій з науковими ідеями як системотвірними принципами цих теорій

Ідея як системотвірний принцип певної групи теорій	Теорія (концепція, наукова школа), що ґрунтується на відповідній ідеї
1	2
ідея атитюда	– бігевіористські концепції атитюдів як проміжної змінної (Е. Богардус, Л. Бернард, Н. Данлап, Д. Кантор та ін.) – теорія соціального судження М. Шеріфа та К. Говленда – теорія переконувальної комунікації К. Говленда – функціональний підхід Г. Келмена і Д. Каца – грузинська школа соціальних настановлень (Ш. О. Надірашвілі, О. С. Прангішвілі, М. С. Баліашвілі, І. В. Імедадзе та ін.) – диспозиційна концепція В. О. Ядова – теорія запланованої поведінки А. Айзена – теорія дуального процесу Р. Петті та Дж. Касіоппо – теорія евристично-систематичної обробки інформації Ш. Чайкен
ідея динамічного цілого	– концепція групової динаміки К. Левіна – теорії групоутворення Б. Такмена, А. Роарка, Г. Стенфорда – теорії групової згуртованості Т. Ньюкома та Д. Картрайта – теорії продуктивності групи І. Стайнера, А. Інгема, Б. Латане – психологічна теорія (стратометрична концепція) колективу А. В. Петровського – параметрична концепція розвитку групи як колективу Л. І. Уманського

Продовження табл. 1

1	2
ідея лібідю	– психоаналітична теорія групового лідерства З. Фрейда – теорія розвитку групи В. Бенніса – Г. Шепарда – теорія фундаментальної орієнтації міжособових стосунків У. Шутца
ідея конформності/нонконформності	– концепція впливу групової більшості (С. Аш, М. Шеріф та ін.) – теорія соціального впливу меншості С. Московічі – концепція “ідіосинкразичного кредиту” Е. Голландера
ідея групоцентризму	– концепція інгрупового фаворитизму та аутгрупової дискримінації М. Шеріфа – теорія міжгрупових відносин (парадигма “мінімальної групи”) Г. Теджфела – концепція групомислення І. Дженіса
ідеї символічно опосередкованої комунікації та соціальної ролі	– теорія символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер) – теорія самооцінки особистості М. Куна – статусно-рольова концепція Р. Лінтона – теорія рольової напруженості У. Гуда – теорія символічних форм рольової поведінки (“соціальна драматургія”) І. Гоффмана – інші теорії та концепції рольової поведінки (Т. Сабрін, Дж. Тібо, Н. Гросс та ін.) – теорія трансактного аналізу Е. Берна – теорія референтної групи (Г. Гаймен, Т. Ньюком, М. Шеріф, Р. Мертон, Г. Келлі та ін.)
ідеї колективного та соціального несвідомого	– теорія архетипів К. Г. Юнга – дочірні теорії архетипів (О. Ранк та ін.) – теорія соціального характеру Е. Фромма
ідея позитивних і негативних підкріплень	– теорія обміну Дж. Гоманса – теорія взаємозалежних стосунків Г. Келлі та Дж. Тібо – теорія соціального навчання А. Бандури – теорія впливу Дж. Френча та Б. Равена – теорія агресії Н. Міллера – Дж. Доларда – теорія регулятивного фокусу І. Гітінса

Продовження табл. 1

1	2
ідея здорового глузду ("наївної психології")	– теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера – теорія каузальної атрибуції (Ф. Гайдер, Г. Келлі, Е. Бем та ін.) – теорія соціальної стереотипізації (В. Ліпп- ман, О. Клайнберг, У. Вайнекі та ін.) – теорія стереотипного контенту (С. Фіске та ін.) – теорія соціальних репрезентацій С. Московічі – концепція центрально-периферійної систе- ми соціальних репрезентацій Ж.-П. Абріка – теорія дилетантської епістеміки А. Кругланскі
ідея конструювання реальності	– школа етнометодології Г. Гарфінкеля (А. Блюм, С. Вулгар, Б. Латур, М. Поллнер та ін.) – теорія мовних актів Дж. Остіна – теорія соціального конструкціонізму К. Джерджена

Так, сподівання на прогностичні можливості атитюда виявилися надто завищеними [див. 287]. Ці можливості істотно залежать від такої особистісної характеристики, як "полезалежність – полenezалежність", а також від суб'єктивної значущості для особистості так званих ситуаційних змінних [302]. Через те зону релевантності багатьох положень теорій, що ґрунтуються на ідеї атитюда, належить визначати з огляду на ці чинники. Прогноз очікуваних дій і вчинків на основі даних про атитюди може бути достовірним зазвичай лише стосовно полenezалежних осіб з високою міжситуаційною стійкістю соціальної поведінки.

Нерозумним було б на підставі суто ідеологічних упереджень відкидати, як це нерідко робиться, психоаналітичні теорії групового лідерства і розвитку групи. Проте зона їхньої релевантності вочевидь обмежується глибинно-емоційними (пристрасними, взаємосуперечливими) стосунками в групі. Психоаналітичний підхід не спрацьовує там, де превалюють формальні, поверхові

внутрішньогрупові стосунки, засновані на фатичних (малозначущих) контактах, а також у колективах, де домінують суто ділові взаємини, або коли роль лідера апіорі не визначена і різні лідерські функції виконують різні люди.

Не варто надмірно розширювати й пояснювальні можливості вельми популярних, насамперед за межами власне наукового середовища, теорій колективного несвідомого. Адже архетипні регулятори соціальної поведінки навряд чи можуть потужно виявляти себе поза афективно забарвленими, екстремальними подіями особистого і суспільного життя, в ситуаціях рутинного повсякдення, строго регламентованої нормативності. Тож, напевне, в таких ситуаціях значно краще припадуться теорії, побудовані на ідеях здорового глузду чи позитивних та негативних підкріплень. І навпаки, ці останні теорії безпорадні за обставин, пов'язаних із життєвими кризами особистості, моментами спонтанних проявів високої творчої активності, або коли соціальна поведінка “вихлюпується” зі звичних берегів, набуває масоподібних форм.

Отже, наявні соціально-психологічні теорії можна ефективно застосовувати лише в межах притаманних їм зон релевантності. Проте навіть сукупно, всі разом, ці зони не охоплюють усього предметного поля соціальної психології, як ми його розуміємо. Відтак завдання дальшого розвитку соціально-психологічного знання, підвищення його практичної віддачі нагально вимагають розроблення нових теорій.

3. 2. Розвиток теоретичного знання в сучасній українській соціальній психології

У цьому розділі ми маємо на меті в загальних рисах окреслити тенденції, що домінують у вітчизняній соціально-психологічній думці й визначають напрями її розвитку. Тобто йдеться про аналіз тих теоретичних напрацювань, у межах яких здійснюються узагальнення й концептуалізація основних наукових здобутків сучасної української соціальної психології. При цьому ми будемо розглядати не лише досягнуті результати (теорії, концепції, погля-

ди), а й сам характер наукового пошуку, який зумовлює їх появу і певною мірою визначає їхню специфіку.

Об'єктом нашого аналізу стали роботи соціально-психологічного змісту, виконані в Україні й видані з часу здобуття нею незалежності. Зрозуміло, опрацювати весь генеральний масив цих робіт, – усю джерельну базу, яка може містити зазначені на-працювання, – у межах стислого огляду навряд чи можливо. Тому, виходячи із заявленого характеру нашого дослідження, ми зосере-джуємося на тих роботах, які репрезентують базові вектори руху наявного знання у дисциплінарному мейнстрімі.

До нашої вибірки увійшли докторські дисертації, захищені за спеціальністю 19. 00. 05 – соціальна психологія; психологія соці-альної роботи. Цей вибір зумовлений низкою причин. По-перше, серед вимог, які офіційно висуваються до дисертацій докторського рівня, визначальною є та, що вони повинні містити нову наукову концепцію або формувати новий науковий напрям. У всякому разі ці дослідження обов'язково мають представляти значущі теоретич-ні здобутки. По-друге, докторські дисертації, які ми розглядаємо, є захищеними науковими працями. Тобто вони визнаються науковим співтовариством, що певною мірою підтверджує вагомість і обґрун-тованість представлених результатів. Більше того: кращі із цих праць самі здатні визначати напрями розвитку соціально-психологічної думки.

Нарешті, є ще одна, суто технічна, причина обрання саме такого підходу. Як відомо, докторська дисертація, як і будь-яка ін-ша, передбачає наявність реферативної форми подання матеріалу. Це дає можливість мати перед собою в концентрованому вигляді основні положення роботи, зокрема теоретичні викладки, а також загальний характер їх обґрунтування. А головне: можна опертися на узагальнення самого автора, що забезпечує від довільного трак-тування тих чи тих положень. Звичайно, реферативний виклад не дає змоги глибоко проаналізувати конкретику побудови дисерта-ційного дослідження чи детально відстежити всі аспекти його зміс-ту. Але оскільки нас передусім цікавлять загальні характеристики, саме автореферати дисертацій стали основним матеріалом нашого розгляду.

Для аналізу дисертаційних досліджень було виділено такі ознаки:

- характер теоретичного узагальнення;
- тематичні напрями робіт;
- теоретико-методологічні засади досліджень;
- основні теоретичні здобутки та їхні епістемологічні особливості.

Під *характером теоретичного узагальнення* розуміємо ступінь конкретності–загальності заявленої в дисертації проблеми. Умовно розрізняємо три рівні теоретичного узагальнення. *Вищий рівень* представлено проблематикою, що пов’язана із самою природою людини чи соціуму в соціально-психологічному вимірі. Прикладом такого рівня узагальнення може слугувати дисертаційне дослідження В. О. Васютинського “Інтеракційна психологія влади” [41]. Феномен влади характеризує стосунки людини із соціумом як такі й становить одну з фундаментальних проблем соціальної психології. З усього масиву дисертаційних досліджень ми виділили сім тем вищого рівня теоретичного узагальнення.

До *середнього рівня* було віднесено проблематику робіт, у яких розглядаються загальні соціально-психологічні закономірності, але в конкретних суспільних чи подієвих умовах. Як приклад можна навести дисертацію О. В. Петрунько “Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі” [259]. Тут розглядається досить фундаментальна проблема соціалізації дитини, але в певному вимірі, за конкретних суспільних обставин. Усього вдалося виділити вісім тем такого рівня узагальнення.

З відносно *низьким рівнем* теоретичного узагальнення було асоційовано проблематику тих досліджень, які спрямовані скоріше на вирішення конкретно-практичних, аніж загальнотеоретичних завдань. Приклад – дисертація В. В. Стасюка “Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів” [320]. Усього ми виявили шість робіт із тематикою такого рівня теоретичного узагальнення. Одразу уточнимо, що йдеться не про те, що ці роботи позбавлені теоретичної значущості, а про те, що вони пов’язані з локальними завданнями і безпосередньо стосуються практики.

Оскільки в межах нашого дослідження планувалося визначити особливості саме теоретичного знання, то надалі розглядатимуться лише ті роботи, теми яких пов'язані із середнім або вищим рівнем теоретичного узагальнення.

Тематичні напрями робіт. Теми аналізованих дисертаційних праць можна віднести до шести категорій, що представляють різні напрями сучасної соціальної психології:

- соціальна психологія особистості (чотири роботи);
- психологія міжсуб'єктної взаємодії в системі “індивід–соціум” (чотири роботи);
- організаційна психологія (три роботи);
- психологія соціальної свідомості (дві роботи);
- психологія соціальної ідентичності (одна робота);
- соціальна психологія трудової діяльності (одна робота).

Можна констатувати, що тематика дисертаційних робіт репрезентує в цілому класичні сфери соціально-психологічного знання (а у випадку соціальної психології особистості межує із загальнопсихологічною проблематикою і психологією розвитку). Водночас очевидно, що тут представлені не всі базові галузі соціальної психології: зокрема, немає робіт, присвячених проблемам комунікації, малих груп, лідерства тощо. Хоча, зрештою, 15 робіт – це надто мало, щоб можна було говорити про всебічне охоплення тематичних напрямів, але наразі можна констатувати наявність певних переваг серед пошукачів докторського ступеня.

Теоретико-методологічні засади досліджень. Проаналізуймо тепер ті вихідні положення, на фундаменті яких будується подальша логіка розробок у вітчизняній соціальній психології, здійснивши для цього процедуру контент-аналізу. За одиницю аналізу було обрано текстовий елемент автореферату (слово або словосполучення), що містив референцію до того або іншого теоретико-методологічного напрямку, застосовуваному в дисертаційному дослідженні. Якщо в одному авторефераті кілька разів згадувався один і той самий підхід, то враховувалася лише перша згадка. Виділені категорії та сумарну кількість їх представленості наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Результати контент-аналізу дисертаційних робіт докторського рівня (спеціальність 19. 00. 05) за ознакою “Теоретико-методологічні засади дослідження”

Назва категорії	Кількість згадок у тексті
системний підхід	5
діяльнісний підхід	3
генетичний підхід	2
постмодерністська парадигма	1
інтераkціонізм	2
феноменологія	1
гуманістична парадигма	1
суб’єктний підхід	1
вчинковий підхід	1
проектний підхід	1
принципи детермінізму, відображення, активності, розвитку	1

Цілком очевидно, що панівною методологією для сучасної української соціальної психології є ті підходи, котрі залишилися їй у спадок від радянських часів (що зовсім не обов’язково слід розцінювати як щось негативне). Це системний і діяльнісний підходи, а також так звані загальні принципи психологічної науки (детермінізму, відображення, активності й розвитку), які в такому вигляді були сформульовані саме за радянських часів. Меншою мірою задіяно підходи, розроблені переважно в західній психології та філософії. Ще рідше фігурують підходи, які хоч і були започатковані раніше, але активно розробляються саме в українській психології та можуть почасти вважатися її сучасним надбанням (генетичний, вчинковий і суб’єктний підходи).

Основні теоретичні здобутки та їхні епістемологічні особливості. Тут доцільно ще раз нагадати, що нашою головною метою було виявлення загальних тенденцій розвитку соціально-

психологічного знання в Україні, тому ми не намагалися точно описати внесок кожного автора в наукову скарбницю дисципліни, тим паче що повне і точне відтворення всього доробку потребувало би глибшого й детальнішого ознайомлення з кожною роботою. За великим рахунком нас більше цікавили: а) наявність авторських теорій або концепцій разом із зонами їхньої релевантності; б) епістемна (науково-пізнавальна) стратегія побудови дослідження.

Наш аналіз розпочнемо з робіт, проблематика яких належить до вищого рівня теоретичного узагальнення, тобто спрямована на вирішення фундаментальних питань соціальної психології. Як уже зазначалося, однією з таких праць є дисертація В. О. Васютинського “Інтеракційна психологія влади” [41]. Як свідчить сама назва, робота спрямована на реалізацію інтеракційно-символічного підходу до аналізу влади, котра розглядається як іманентно притаманний аспект міжсуб’єктної взаємодії. На основі цього підходу розглянуто різні особливості розвитку і прояву владно-підвладних стосунків (взаємовплив владно-підвладних і ставеворольових характеристик особистості, владні дискурси інтерсуб’єктної взаємодії, кратологічні цикли особистісного розвитку та ін.).

Таку саму епістемну послідовність досягнення наукового результату представлено і в роботі О. М. Кочубейник “Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі” [160]. Ідеться про залучення певного наукового підходу до пояснення досліджуваного соціально-психологічного (а в даному випадку і загальнопсихологічного) феномена. До феномена автентичності застосовано постмодерністську парадигму, чим і визначається головне теоретичне навантаження цього дослідження. Задіяння обраного авторкою підходу дало їй змогу подолати певні методологічні труднощі, пов’язані з розумінням поняття особистості і безпосередньо причетні до концептуалізації такого конструкту, як автентичність, а також дозволило під обраним кутом зору здійснити аналіз деяких проблем особистісного розвитку.

Подібна дослідницька логіка простежується і в роботі Н. В. Хазратової “Психологія відносин особистості й держави”¹⁹ [360]. Авторка розробляє власний підхід, який, на її думку, є найбільш адекватним для аналізу заявленої в дисертації проблеми. Відносини між особистістю і державою пропонується розглядати як міжсуб’єктну взаємодію, що базується на смисловому обміні та регулюється образом держави і концептом особистості. На основі такого підходу дисертантка виділяє і класифікує способи встановлення відносин між особистістю і державою, позиціонує ірраціональні, раціональні та надраціональні чинники сприймання особистістю держави, виявляє особливості побудови її індивідуально-психологічного образу.

На перший погляд, схожа епістемна логіка має місце і в дослідженні П. П. Горностая “Психологія рольової самореалізації особистості” [63]. Справді, тут представлено спробу розробити психологічну модель особистості на основі драматургійно-рольового підходу, який і застосовується до заявленої в дисертації проблеми. Але сам спосіб проблематизації у цьому випадку дещо інший. Ідеться не просто про певний психологічний феномен як предмет дослідження, який піддається інтерпретації в межах обраного методологічного принципу і в результаті постає через перелік тих чи інших своїх властивостей. Проблема тут містить у собі конкретну зону незрозумілого, певне запитання, що потребує такої ж конкретної відповіді. І саме це вивільняє місце для побудови власної теорії як наукового способу пояснення, оскільки пояснювати можна лише те, що не зрозуміло. У даному разі зоною незрозумілого є причини виникнення життєвих криз, а також класична тема базових чинників розвитку особистості.

Може виникнути запитання: у чому ж полягає відмінність, адже і в останньому, і в попередніх випадках здійснюється інтерпретація феномена з позицій певного теоретико-методологічного

¹⁹ Проблематику цієї роботи можна віднести і до вищого, і до середнього рівня узагальнення – залежно від того, чи вбачати у відносинах особистості й держави перманентну соціально-психологічну проблему, чи лише ситуативну, пов’язану з певним етапом розвитку суспільства. Зрештою, це не так важливо з огляду на умовність поділу тем між зазначеними категоріями.

підходу? Спробуємо зробити цю тонку відмінність більш виразною. Справа в тому, що залежно від способу проблематизації феномена його подальша інтерпретація набуває різного епістемологічного сенсу. Якщо йдеться про конкретну зону незрозумілого, яка потребує *пояснення*, то дослідження має віднайти певне “тому що”, певний причиново-наслідковий зв’язок, який і становитиме змістовий каркас теорії чи концепції. Якщо ж немає вихідного проблемного запитання, то інтерпретація виступає як спосіб *представлення* того чи того феномена. Вона не оприявнює причиново-наслідкові зв’язки, а проблематизація полягає лише у способі бачення явища. Так, інтерпретація влади через міжсуб’єктну взаємодію не потребує “тому що” – натомість обговорюються іманентна ознака феномена, спосіб його визначення.

Так само витлумачення розвитку особистості за принципом ризому не передбачає “тому що”, оскільки безпосередньо базується на іншому (постмодерністському) визначенні особистості. Те саме стосується і тлумачення відносин особистості й держави через поняття смислового обміну між ними – це просто авторський підхід до того, що таке відносини між двома суб’єктами і що є сутнісним для цього явища із психологічного погляду. В усіх цих випадках ідеться про концептуалізацію феномена, а не про виявлення причиново-наслідкових зв’язків для з’ясування його природи. Це не означає, що дані зв’язки не можна виявити на більш локальному рівні, – скажімо, для визначення окремих властивостей досліджуваних феноменів, – просто вони не потрібні для отримання того результату, який становить основне теоретико-методологічне надбання роботи. Власне, у такому випадку було би правильніше говорити про методологічне надбання, оскільки йдеться про аргументацію можливості застосування наукового апарату (готового або розроблюваного) до якоїсь проблематики; самим фактом дослідження обстоюється можливість розглядати феномен у певний спосіб. Певне явище тут концептуалізується в певну наукову проблему, постає як предмет наукової розвідки. Надалі ця концептуалізація дає змогу описувати явище, виділяти різні його властивості, створювати різні класифікації тощо. Іншими словами, дає змогу всебічно представити явище в межах наукового аналізу: *виділити і описати його прояви*. Якщо ж проблема від початку

містить у собі явне або латентне запитання, відповідь на яке формулює теорія, тобто йдеться про виявлення причин досліджуваного феномена, то це означає, що дослідження визначає *механізми, які спричиняють явище*.

Проте, повторюємо, грань між розглянутими епістемними стратегіями є вельми тонкою. Тому те чи те дослідження може поєднувати в собі і принцип методологічного представлення, і принцип теоретичного пояснення. Прикладом може слугувати дисертація К. В. Коростеліної “Структура і динаміка системи соціальної ідентичності” [155], де застосовано системний підхід. Результатом є аналітичний опис соціальної ідентичності в динамічному взаємозв’язку її складових і проявів. Але тут цікавий не сам факт застосування цього підходу, а його доволі значущі наслідки. Авторці вдалося виявити психологічні механізми входження нової соціальної ідентичності до системи ідентичностей, що дає підстави говорити якщо не про наукову теорію, то принаймні про концепцію. Крім того, в роботі виявлено зв’язки між такими базовими соціально-психологічними конструктами, як ідентичність, атитюд, стереотип, з урахуванням опосередковувального впливу на ці зв’язки типу культури (традиційної чи індивідуалістської).

Певною мірою обидві епістемні стратегії реалізовано також у дисертації С. О. Гарькавця “Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості” [54], де представлено інтенції визначення саме психологічних механізмів досліджуваного явища. Засади змінювання соціально-нормативної поведінки автор убачає в такому феномені, як конформізм, який виникає у процесі соціалізації індивіда і покликаний задовольняти його потреби в безпеці, існуванні й розвитку та зумовлений біологічними і соціальними потребами. Відповідно рівень конформізму визначається силою потреб і можливостями, які існують у конкретному соціальному середовищі для їх реалізації. Тобто в дослідженні обґрунтовується детермінація соціально-нормативної поведінки особистості за логікою генетичного підходу. Слід, однак, зазначити, що пояснення поведінки через потреби і можливості їх задоволення в конкретних ситуаціях є однією із класичних базових схем інтерпретації поведінки у психології. Це, мабуть, загальний прин-

цип, а не конкретний механізм, який до того ж нечутливий до можливості індетермінізму поведінки.

Існує низка дисертаційних робіт, теоретико-методологічний потенціал яких пов'язаний передусім з уведенням в обіг нової сфери дослідження, тобто з обґрунтуванням нового (принаймні для української науки) предмета соціально-психологічних розвідок або з його системним аналізом. Як приклад можна розглянути дисертацію О. М. Лозової “Психосемантична структура етнічної свідомості” [189]. Прикметною рисою цієї роботи є те, що предмет дослідження не вводиться просто як поняттєвий конструкт, а доводиться сам факт його існування як самостійного феномена. Так, емпірично обґрунтовується відмінність семантичних особливостей перцепції тих самих об'єктів представниками різних етносів, що, на думку авторки, засвідчує наявність етнічного “гештальтконтексту” сприймання світу, який виокремлюється серед інших соціокультурних контекстів. Така внутрішня послідовність дослідження конгруентна логіці здійснення наукового відкриття, тобто засвідчення раніше не відомого феномена. Це вельми відродно, позаяк така постановка питання загалом не характерна для вітчизняної соціальної психології. Інша річ, що тут можна сперечатися із самим характером доведення, тим паче що гіпотезу про зумовленість етнічного образу світу історико-культурним досвідом народу обґрунтовує сама авторка дисертації. Але це вже інша площина обговорення, пов'язана зі складністю змістового навантаження дослідження і безумовною науковою новизною порушених у ньому питань.

Відносно новий предмет дослідження представлено та обґрунтовано і в дисертації В. О. Скребця “Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи” [300] (тут ми переходимо до групи робіт, проблематику яких можна умовно віднести до середнього рівня теоретичного узагальнення). У цій праці визначається поняття екологічної свідомості та емпірично досліджуються її властивості.

Схожу епістемну логіку можна побачити і в дисертаційному дослідженні В. П. Казміренка “Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій”, оскільки тут ідеться “про необхідність формулювання деякої узагальненої концепції предмета соціальної психології організацій” [117, 4], тобто проблематизується сам

предмет дослідження, який має увійти в коло соціально-психологічного аналізу. Важливою рисою цієї роботи є те, що пропонується спосіб пізнання регуляції діяльності організацій, котрий спирається на таку властивість, як неадитивність, що становить саму передумову виділення соціально-психологічних феноменів в окремий об'єкт дослідження, оскільки йдеться про те, що соціально-психологічні закономірності не зводяться до узагальнення закономірностей індивідуально-психологічних. Відтак можна говорити, що аналіз досліджуваного феномена зроблено під кутом зору сутнісних його характеристик, що, зокрема, визначає теоретичну значущість роботи.

У дисертації В. В. Третьяченко “Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб'єктів управління” теж обґрунтовується проблема колективних систем управління як предмет фундаментальних наукових досліджень; пропонується розгляд цих систем як модифікацій соціальних систем; здійснюється аналіз предмета дослідження з позицій системного підходу [337]. Тобто тут знову ж таки представлено обґрунтування самого предмета дослідження, а також способу його вивчення крізь призму певної методології.

Іншу епістемну стратегію можна простежити у згадуваній роботі О. В. Петрунько “Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі” [259]. Хоча в дисертації заявлена досить конкретна наукова проблема, яка стосується специфіки дитячої соціалізації за певних життєвих умов, авторка для її вирішення підносить на більш високий щабель теоретичного узагальнення, розглядаючи проблему дитячої соціалізації як таку і виділяючи психологічні механізми, що спричинюють це явище. У роботі представлено так звану пропозиційну модель соціалізації: головним інструментом останньої є формування у дитини нових потреб в інтерсуб'єктній взаємодії. І хоча значущість формування потребової сфери для розвитку особистості, а також конкретні шляхи її формування широко обговорювалися й раніше, скажімо, в межах діяльнісного підходу, експліцитне їх виділення саме як базових механізмів соціалізації свідчить про появу самостійної наукової концепції.

Так само більш високий щабель узагальнення долає авторка дисертації “Соціально-психологічні механізми культової психічної

залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях” О. А. Ліщинська [187]. Аби вирішити заявлену проблему, вона звертається до аналізу механізмів психічної залежності особистості в цілому. Передумови виникнення адикції дисертантка вбачає у фрустрації базових потреб певного вікового періоду. Зокрема, узалежненість від деструктивних культів пов’язується з недостатнім задоволенням духовних потреб людини в юнацькому віці. Крім того, О. А. Ліщинська виділяє комплекс чинників культової адикції, котрі категоризуються нею як психічні, особистісні, організаційні та етнокультурні.

Науковий доробок, який виходить за межі безпосередньо заявленої теми, представлено і в дисертації М. І. Найдюнова “Формування рефлексивного управління в організаціях”. Для вирішення досить загальних методологічних проблем, пов’язаних із парадоксами формування суб’єктності, дослідник вводить постулат так званого супротяжного існування індивідуальної та групової суб’єктності та мішаних її форм, який стверджує, що суб’єктність індивідуальних і колективних суб’єктів є супротяжною у спільній значущій події. Це, на думку автора, дає змогу ввести дослідника в інтерактивну систему і здійснити “перехід від аналізу взаємодії супротивників до аналізу складності координації партнерів взаємодії” [228, 14].

У дисертації “Трудова міграція населення України: соціально-психологічні механізми” О. Є. Блинова не ставить собі за мету вирішити питання, що виходять за межі безпосереднього предмета дослідження. Водночас системний аналіз визначальних чинників трудової міграції виводить її на коло глибинних соціально-психологічних проблем, аналіз яких дав можливість визначити механізми досліджуваного явища. У межах авторської концепції вони пов’язані з кризою особистості та її соціальної ідентичності в основних сферах особистісного самоздійснення – професійній, сімейній, етнокультурній [28].

Аналогічну дослідницьку стратегію застосовано в дисертації Н. Є. Завацької “Психологічні основи соціальної реадаптації особистості зрілого віку” [103]. Авторка виділяє комплекс чинників, які є передумовами успішної адаптації особистості (так званий

адаптаційний потенціал); вони поділяються на інтраперсональні та інтерперсональні.

Наголосимо, що коли йдеться про множинність чинників, перевірка яких на релевантність здійснюється суто емпірично (як в останньому дослідженні), то завжди залишається відкритим питання про вичерпність цієї множинності, оскільки за таких умов можна говорити лише про необхідність, а не про достатність виділених параметрів. Коли ж ідеться про механізми того чи того явища, якраз передбачається виділення достатніх умов його існування, позаяк механізм базується на сутнісних причиново-наслідкових зв'язках. Вони принципово не можуть бути виведені лише з аналізу самого явища (що є цілком можливим для необхідних ознак), а потребують його введення в контекст загальних закономірностей. Тоді явище постає на тлі певної онтології, тобто тих абстрагованих чинників, які й зумовлюють його появу. Саме тому механізм і теорія являють собою епістемологічні конструкти, щільно пов'язані між собою. Теорія є поясненням, а пояснення базується на виділенні причиново-наслідкових зв'язків.

Утім, як впливає з розглянутого вище, аналіз явища крізь призму парадигмальних підходів теж сам по собі ще не означає побудови наукової теорії, оскільки тут відсутнє пояснення. Останнє передбачає попередньо проголошену невирішену проблему. Без неї такий аналіз дає змогу описувати феномен у контексті тих його властивостей, які виявляє в ньому задекларована парадигма, і цей опис має свою специфіку. На відміну від суто емпіричного способу виділення особливостей явища він має заздалегідь системний характер, але в даному випадку ця системність пояснюється вже існуючою взаємоузгодженістю категорій усередині застосовуваної парадигми. Саме по собі здійснення такого аналізу нічого не додає до розуміння цієї системності. Якщо ж наукову проблему сформульовано як запитання, як елемент нерозуміння, то вдале застосування до неї наукового підходу, яке дає змогу наявне нерозуміння усунути і відповісти на запитання, – це зокрема й можливість проявити і перевірити пізнавальний потенціал самого підходу. Тож коли проблема такого запитання не містить, то застосування підходу стає простою можливістю здійснити реконструкцію досліджу-

ваного предмета в заданих парадигмальних властивостях (що, звісно, також може бути окремим науковим завданням).

Як ми вже зазначали, докторська дисертація завжди має містити теоретичні або методологічні викладки, які претендують на наукову новизну. Якщо вихідним пунктом дослідження не є запитання, то наукова новизна обумовлюватиметься або новим предметом дослідження, або застосуванням нового підходу. Але для того, щоб аналітичне представлення нового предмета дослідження було доведено до рівня теоретичної конструкції, необхідно дати його цілісне наукове тлумачення [332], тобто знову-таки застосувати щодо нього той підхід, який допоміг би представити його властивості з позицій певної впорядкованої системи. Причому в даному разі систематизація буде зумовлена теоретичною розробленістю і внутрішньою структурою та цілісністю самого підходу, а не системою об'єктивних зв'язків. Тут можна заперечити, що наукова систематизація завжди базується на об'єктивних зв'язках і забезпечується використанням відповідних методів, валідність яких завжди обґрунтовується. Власне, сама наука як метод спирається на поняття об'єктивності. Але в цьому випадку йдеться про застосування парадигмальних підходів, які обґрунтовані вельми умовно і які й існують як умовність, пов'язана з необхідністю вибору певної аксіоматики. За таких обставин коректніше говорити про системність мови науки, а не про системність світу, хоча зрозуміло, що перша завжди намагається репрезентувати другу.

І, власне, на розроблення системності мови науки здебільшого спрямовані зусилля сучасних вітчизняних соціальних психологів, що ми зауважували, зокрема, коли з'ясовували відмінності між теоретичним поясненням і методологічним представленням. Розроблення саме методологічного забезпечення наукового поступу можна розглядати як мейнстрім когнітивного новаторства в межах проаналізованих дисертаційних досліджень. Це можна підтвердити результатами проведеного нами контент-аналізу *наукової новизни* результатів досліджень. На нашу думку, за допомогою контент-аналітичної процедури вдалося зробити наочнішими ті тенденції, які були попередньо означені під час розгляду теоретичних здобутків дисертацій та їхніх епістемологічних особливостей.

Цей пункт авторефератів було обрано як об'єкт контент-аналізу з огляду на те, що він, по-перше, виступає найбільш концентрованим текстовим репрезентантом головних наукових досягнень, а по-друге, дає змогу реконструювати уявлення автора дисертації про те, що є найбільш істотним у дослідженні з його особистого погляду чи з погляду тієї спільноти, в межах якої захищатиметься робота. Тобто поняття “наукова новизна” визначає не лише загальний доробок, а й соціальні наукові стандарти щодо цінності результатів досліджень.

За одиницю аналізу було взято елемент тексту, який містить твердження автора щодо змісту його наукового доробку. Категоріями аналізу слугували найбільш поширені способи узагальнення змісту проведеного дослідження. Ці категорії разом із частотними показниками їх появи у вибірковій сукупності текстів наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Результати контент-аналізу дисертаційних робіт докторського рівня (спеціальність 19. 00. 05) за ознакою “Наукова новизна результатів дослідження”

Назва категорії	Кількість згадок у тексті
розроблення або застосування наукового підходу до вивчення феномена	16
аналіз наявних теоретичних і методологічних підходів	2
представлення авторської теорії, концепції або моделі	22
уведення нового поняття або нового розуміння чинного терміна	15
визначення особливостей досліджуваного феномена	25
розроблення наукової класифікації	1
визначення механізмів або детермінант досліджуваних явищ	9
нова постановка проблеми	3
фіксація нового феномена	2

Як видно з таблиці, найбільш поширеним пунктом наукової новизни є визначення особливостей досліджуваних феноменів (сюди віднесено також установлення зв'язків з іншими феноменами, порівняння з ними, характеристики розвитку феномена тощо). Значно рідше трапляється виділення причиново-наслідкових зв'язків, які можуть бути представлені як механізми або детермінанти розглядуваних явищ. Поширеним елементом є також розроблення авторських теорій, концепцій та моделей (це, як ми вже зазначали, є якщо не обов'язковим, то принаймні вельми бажаним напрацюванням дисертанта). Проте такі напрацювання здебільшого пов'язані з концептуалізацією виділених особливостей у межах існуючих методологічних підходів, аналіз яких також є частотною категорією наукових здобутків. Майже так само часто вводиться нове поняття або нове розуміння чинного терміна. Разом із тим майже не подибуємо відкриття нових феноменів.

Усе це свідчить про те, що саме *методологічна складова разом із розробленням термінологічного апарату і розширенням сфери застосування напрацьованих підходів наразі є основним змістом наукового поступу в академічній соціальній психології*. Акценти в дослідженнях перенесені зі сфери відкриттів у сферу самих наукових технологій; зовнішні явища при цьому цікаві авторам суто як предмет застосування та своєрідної об'єктивації цих технологій (ми тут свідомо оминаємо суто емпіричні напрацювання). Коротше кажучи, найбільш активно розвиваються мова науки і способи застосування цієї мови. Отже, мейнстрім теоретичного пізнання у вітчизняній соціальній психології правомірно розглядати як *дискурсивну практику*, тобто як розвиток семіотичної системи – самодостатньої та самообумовленої.

Зрозуміло, остання теза у когось викличе заперечення, засновані на тому аргументі, що методологія є, мовляв, неодмінним засобом наукових розвідок, їхнім підґрунтям і виробничим потенціалом. Не будемо дискутувати. Розширення предметного поля науки, збагачення її термінологічного тезаурусу, встановлення внутрішніх інтер- та інтрапарадигмальних зв'язків і справді можна віднести до серйозних здобутків науки. Проте брак наукових відкриттів і принципово нових поглядів засвідчує замикання

цих зв'язків самих на себе, що й дає підстави говорити про дискурсивну практику, яка не детермінується іззовні. Адже розвиток дискурсу пов'язаний не з референтними функціями знака, тобто ступенем його відповідності або невідповідності об'єктивним реаліям, а переважно із внутрішньосистемними парадигмальними зв'язками.

Це зовсім не означає, що дискурс спотворює дійсність, – він просто не має з нею справи, принаймні безпосередньо. Він працює не з об'єктами, а з предметами – способами обговорення речей, фіксованими в дискурсивних практиках. Це проявляється і в епістемних розробках, аналізованих вище: їхня вихідна проблема і “спусковий гачок” – не в самих по собі зовнішніх реаліях, а в тому, як їх правильно обговорювати. Зауважимо, що ця “правильність” також є не властивістю феномена, а функцією застосовуваної парадигми: у межах однієї парадигми феномен ідентифікується і обговорюється одним чином, у межах іншої – іншим. Причому за межами парадигми, як і за межами дискурсу, немає сенсу говорити про об'єктивність. Відтак сам факт звернення до того чи того методологічного підходу вже вважається науковим здобутком, хоча, здавалося б, такими здобутками мають бути результати його застосування.

Але оскільки результативність оцінюється самою парадигмою, то її прикладне застосування стає самодостатнім. За таких умов уведення феномена до семіотичної системи, тобто виокремлення способу його ідентифікації в межах наявного або спеціально розробленого категоріального апарату, вже є науковою новизною. Тут сам факт називання слугує науковим здобутком, як ми це й спостерігали вище. У межах дискурсивних практик монополія на пояснення належить семіотичній системі, яка містить усі зумовлення в собі. За такими правилами *назвати* – це те саме, що й *пояснити*. А зробити щось предметом обговорення – означає зробити дискурсивний поступ. Тому введення нової теми або проблеми також сприймається як науковий здобуток і значущий результат.

Окреслені тенденції почасти зумовлює сам спосіб наукового мислення і побудови дослідницьких стратегій. Передусім це стосу-

ється того, що розуміється під проблемою дослідження (яка в дисертаціях зазвичай представлена в рубриці “Актуальність”). Якщо вона впливає не із запитання, то її виникнення, принаймні в теоретичній площині, обґрунтовують недостатньою кількістю розробок, тобто тим, що вона ще не була предметом обговорення, хоча б у тому чи тому ракурсі. Тобто сам факт опису в межах певного підходу сприймається як наукове надбання, а примноження дискурсу – як примноження знань. При цьому предметне поле науки розширюється безвідносно проблем, пов’язаних з її об’єктом. За таких умов ентропія (невизначеність) у системі знань не зменшується (що може відбуватися здебільшого за рахунок установа-причинно-наслідкових зв’язків), а, навпаки, спостерігається її зростання через приріст і ускладнення предмета дослідження. Це, звісно, можна трактувати як розвиток науки, котрий породжує дедалі більше запитань і розширює предметне поле. Але якраз запитань, які потребують відповідей і тим самим стимулюють науковий пошук, у цій системі немає, а розвиток відбувається не за рахунок установа-причинно нових фактів, а за рахунок ускладнення дискурсивного апарату.

Другий чинник, що зумовлює такі тенденції, частково пов’язаний з першим, а частково – із соціальними практиками, а саме – з усталеним стандартом дисертаційного дослідження, яке має містити авторську наукову концепцію. Якщо така концепція не має пояснювальної функції (а остання, коли немає запитання, власне, й не передбачається), то їй залишається одне – описувати явище. Але концепція передбачає системне узагальнення, яке в даному випадку здійснюється за рахунок сигніфікації, оскільки *назвати* щось – значить його *категоризувати*. Теоретичний поступ за таких умов утілюється в розширенні поняттєвого поля і в його внутрішній систематизації, тобто суто дискурсивним способом.

Утім, причини, які пояснюють специфіку епістемних стратегій української соціальної психології, можуть бути розглянуті й у більш широкому контексті. До них можна віднести особливості гуманітарного пізнання в цілому з його складними стосунками з вимогами строгої доказовості, які стають іще більш проблемними в контексті постмодерністських тлумачень, і водночас із надто вели-

кою увагою до тексту, який видається альфою і омегою наукового доробку. Сюди ж додамо особливості саме психологічної науки з її перманентною поліпарадигмальною кризою, з огляду на що будь-яке знання специфікується тим чи тим підходом, а істина завжди постає умовною і залежить від методології. Зрештою, до цього причетні й традиції нинішньої української психології, яка зводилася на радянському фундаменті з його жорсткими прив'язками до офіційно затвердженої ідеології, що, зрештою, сприяло вихолощенню вільної творчості та розвитку схоластичності в гуманітарних науках. Отже, стан та основні тенденції розвитку вітчизняної соціальної психології значною мірою відображають ту непросту і неоднозначну ситуацію, що склалася в сучасному соціогуманітарному пізнанні не без опосередкованого впливу суспільних реалій.

Як же ставитися до тих специфічних особливостей наукового пізнання, що пов'язані з його розвитком як дискурсивної практики? З погляду крайніх соціально-конструкціоністських позицій – це абсолютно нормальне явище, оскільки воно взагалі являє собою єдиний можливий спосіб індивідуального і суспільного відображення дійсності. Однак ми все ж не поділяємо позицій дискурсивного агностицизму і тому схильні розглядати згадані тенденції лише як один із можливих варіантів розвитку науки. Хоча, можливо, й досить поширений варіант, адже свого часу М. Фуко розгледів його і в іншій науковій практиці, яка стосувалася іншої дисципліни й іншого часу [358].

На щастя, в розвитку сучасної вітчизняної соціальної психології можна помітити й альтернативні тенденції. Їх засвідчують описані вище результати досліджень, які мають безумовну теоретичну значущість і стосуються не тільки і не стільки розвитку дискурсу, а передусім можливості вийти за його межі – у те феноменальне поле, яке становить об'єкт соціально-психологічної науки. Інша справа, що досі у вітчизняному доробку чисельно превалюють не власне теорії, а теоретичні конструкції з відносно вузькою зоною релевантності. Але пріоритети можна й змінити. Для цього потрібна лише добра воля вчених.

3. 3. Практична релевантність соціально-психологічних теорій (На прикладі поширених в Україні психотерапевтичних практик)

Соціальна психологія несе на собі увесь тягар методологічних труднощів, історично притаманних соціогуманітарним наукам. Це позначається, зокрема, на характері соціально-психологічних теорій, рівні їхньої абстрактності, на їхній придатності для емпіричної перевірки, їхньому прогностичному потенціалі та зрештою – на практичному застосуванні.

Що стосується рівня абстрактності, то сучасна соціальна психологія розвивається переважно в межах “теорій середнього рангу” [304; 311]. Це означає, що такі теорії спроможні описувати, пояснювати і прогнозувати лише певне коло феноменів соціально-психологічного характеру, не претендуючи на охоплення всієї їхньої сукупності. Водночас у соціальній психології певною мірою дістала втілення й класична орієнтація точних наук на таку собі “всезагальну теорію”. Мова йде про так звані теоретичні напрями, або теоретичні орієнтації, які загалом збігаються з теоретичними напрямками у психології взагалі. Це добре відомі бігевіоризм, когнітивізм, психоаналіз та інтеракціонізм. Усі вони базуються на певному розумінні людської природи. Крім того, кожен із напрямів має своє коло типових наукових проблем [8, 17–35].

Соціально-психологічні теорії будуються за допомогою понять, категорій і пояснень, які не завжди можуть бути повною мірою верифіковані. Та й самі пояснення в соціально-психологічних теоріях, зважаючи на специфіку їхнього предмета, не мають такого жорстко детерміністичного характеру, як у природничих науках. На цьому тлі особливого значення набувають внутрішня цілісність соціально-психологічної теорії та інші критерії, про які йтиметься в останній частині нашої монографії.

Однак, хоч би як там було, ми категорично не згодні з тими авторами, котрі беруться заперечувати практичну релевантність знання, яке продукує академічна психологія загалом та її соціально-психологічна гілка зокрема [39; 40]. Саме життя спростовує такі твердження. Соціально-психологічні феномени активно використо-

вуються в найрізноманітніших тренінгах і корекційних програмах [247]. Це можуть бути тренінги продажу, ефективності, самоменеджменту, лідерства тощо. Також соціально-психологічні знання у їхній технологічно-прикладній іпостасі активно функціонують у сферах бізнесу, мас-медіа, політики, соціального управління. Ризикнемо позначити ці сфери діяльності як “об’єктивувальну діяльність”: колективний чи індивідуальний суб’єкт реалізує певні цілі на певному матеріалі і для власної ефективності тією чи іншою мірою використовує соціально-психологічні знання. Ця об’єктно-діяльнісна настанова вписується в парадигму практичного використання природничого знання, спрямованого на управління “об’єктивною реальністю”. І тут соціально-психологічні теорії, безперечно, знаходять своє застосування за умови достатньої операціоналізованості чи технологізованості. Власне, ця умова і є в даному разі визначальною.

Складніше з тими сферами суспільної практики, де теоретичне знання соціальної психології функціонує інакше, тобто без орієнтації на об’єктивацію. Маємо на увазі психотерапію, і зокрема її гуманістичний, недирективний напрям. Проте й тут говорити про абсолютну практичну нерелевантність соціально-психологічних теорій означало б грішити проти істини. Інша річ, що зв’язок академічної теорії з практикою в таких сферах значно проблематичніший, обопільніший, інколи багатократно опосередкований і неявний. Розглянемо цю проблему докладніше.

На думку Б. Д. Карвасарського, одного з провідних російських клінічних психотерапевтів, сучасна психотерапія, будучи змістовною дисципліною зі своєю історією, внутрішньою структурою і солідною практикою, досі так і не стала власне наукою [122]. І справді, з формальної точки зору психотерапія є науково-прикладною сферою, де в процесі певної міжособової чи особистісно-групової взаємодії відбуваються певні психологічні чи навіть фізіологічні зміни. Проте фактично психотерапія має свою, відмінну від академічної психології, історію і навіть свою логіку розвитку. Той же Карвасарський визнає: “Відомо, що багато психотерапевтичних методів виникли поза впливом психологічних теорій, поставши похідними від особистої інтуїції та досвіду” [121, 29].

Психотерапія значною мірою формувалася в межах клінічної медицини. Однак показово, що медичний вплив на людську психіку сформувався в рамках не психотерапії, а психіатрії – на пряму науки і медичної практики, щодо гуманістичного характеру якої існує чи не найбільше запитань. Психіатрія – це доведений до логічного завершення образ людини як суто природної істоти, вплив на яку передбачає виправлення, усунення, нейтралізацію, корекцію тощо. Власне, психіатрія має справу не з особистістю, а з організмом, що переживає проблеми з нервовою системою. У такому сенсі психіатрія – це взірцеве втілення “точного наукового підходу” в гуманітарній сфері.

Натомість психотерапія від початку мала справу із психікою, що не зводиться до свого матеріального субстрату. Більше того, ризикнемо стверджувати, що психотерапія завжди стосувалася саме особистості. Можливо, тому й досі розвиненим психотерапевтичним напрямом вважається психотерапевтична практика, що базується на трьох теоретичних складових: теорії особистості, теорії неврозу і власне теорії психотерапії як процесу і способу впливу на невроз [251].

Проте перехід від медично-клінічної до гуманітарної парадигми у психотерапії був поступовим. Спочатку формувалися директивні психотерапевтичні методи (вони ж напрями): гіпноз і навіювання, релаксація, раціональна терапевтична бесіда. Якщо гіпноз був явищем дивним, захопливим і таким, що явно виходило за межі буденності, то різні види фізичного і психічного розслаблення, а також зміна переконань у процесі бесіди були вочевидь недалекокими від повсякденних уявлень про способи регуляції психічних станів. Директивність перших двох наведених (і частково третього) напрямів полягає в тому, що відповідальність і компетентність у процесі взаємодії пацієнта й спеціаліста покладаються на останнього. Навіть якщо йдеться про таку, здавалося б, симетричну взаємодію, як раціональна бесіда, все одно терапевт виступає носієм здорового глузду, певного обсягу спеціальних знань, широкого досвіду роботи із психологічними порушеннями. Таким чином, директивна модель залишається ближчою до медичної парадигми впливу на психіку.

Однак після формування психоаналізу і поведінкової терапії почав окреслюватися гуманістичний психотерапевтичний напрям. Спочатку це були клієнтцентована терапія Карла Роджерса і гештальттерапія Фріца Перлза, згодом екзистенційна терапія Джеймса Б'юдженталя і Роло Мей, логотерапія Віктора Франкла. Крім того, з'явилися психодрама Якоба Морено, транзактний аналіз Еріка Берна, провокативна терапія, позитивна-терапія, сімейно-системна терапія тощо.

“Недирективна” і “гуманістична” як ознаки психотерапії не завжди збігаються в сучасній психологічній і психотерапевтичній літературі. Хоча “психологія буття” Абрахама Маслоу, що послугувала своєрідним ідеологічним рубежем для формування клієнтцентованої терапії Роджерса, мала пафос переходу від вивчення несвідомого чи поведінки до вивчення особистості в її найвищих проявах, сам поділ на директивну і недирективну терапію з'явився пізніше. Директивність – це орієнтація на управління: явне чи приховане (маніпулятивне). Тобто йдеться про ту саму природничонаукову настанову на контроль: кваліфіковане використання влади, що базується на певних знаннях і бажаннях. Таким чином, директивність – це віра в те, що людину, яка переживає психологічні труднощі, можна “полагодити”, “підрихтувати”, організувати цілеспрямований раціонально організований вплив, який здійснюється із використанням знань про певні закономірності функціонування людської психіки.

Насправді будь-яке психологічне і психотерапевтичне знання є, власне, знанням про певні психологічні закономірності. І ці знання використовуються як директивними, так і недирективними напрямками психотерапії. Проте останні роблять наголос на тому, що кінцевою метою взаємодії терапевта і клієнта є не “здорові психіка” (як певна “натуральна”, тобто “природна” чи “природоподібна” реальність), а благополучна, вільна і в кінцевому рахунку щаслива (така, що “самоактуалізується”) особистість. Зокрема, Роджерс означає її як “повноцінно функціонуючу особистість”. Саме в цьому є підстави для того, щоб визначити започаткований Маслоу і Роджерсом напрям психології та психотерапії як *гуманістичний*. Головною психотерапевтичною цінністю тут постає особистість як “надприродна” реальність.

Однак що може означати “надприродність” для психотерапевта як науковця-практика, який не спирається на релігійні, містичні чи відверто спекулятивно-метафізичні концепції? Наша відповідь полягає в тому, що такою “надприродністю” особистості є її соціальність у сенсі невідоротної причетності до стосунків з іншими особистостями у просторі відповідального вибору.

Саме так гуманістичний пафос недирективності започаткував психотерапевтичні напрями, які спираються не на психофізіологічні чи загальнопсихологічні знання, а саме на соціально-психологічні – з акцентом на стосунки, спілкування, співбуття з Іншим, взаємність і взаємодію, групову належність, узагалі польову природу буття особистості.

В Україні та інших країнах пострадянського простору сьогодні поширюються як директивні, так і недирективні психотерапевтичні напрями. Хоча історично директивні, звичайно, мають перевагу: той-таки Б. Д. Карвасарський стверджує, що в Радянському Союзі тривалий час використовували лише такі психотерапевтичні методи, як гіпноз, релаксація і раціональна бесіда [122]. Крім того, директивні методи є більш зрозумілими і звичними для пересічної людини, яка в ситуації психологічних труднощів відчуває передусім брак можливостей реалізувати свою відповідальність, робити вибір, ризикувати. Звернення до психотерапевта чи психолога-консультанта майже завжди починається зі спроби клієнта делегувати відповідальність спеціалістові, аби той “щось зробив”. Тобто клієнт одразу задає директивну модель взаємодії, наче “підставляючи” себе під об’єктивуючий вплив професіонала і його знань. Особистість під тиском інтенсивних дискомфортних переживань добровільно саморедукується до рівня “психіки” як об’єкта маніпулятивного впливу. На цій хвилі чи не першим запозиченим на Заході умовно-терапевтичним методом, що набув величезної популярності на вітчизняних теренах, стало *нейролінгвістичне програмування*.

На сьогоднішній день непросто визначити, які з терапевтичних напрямів найбільш поширені в Україні. Певною мірою про це можна судити з того, як вони представлені на психологічних конференціях і в професійних асоціаціях. За цим критерієм ми виокремили такі напрями (їх ще синонімічно означають як методи):

клієнтцентована терапія, гештальттерапія, транзактний аналіз, психодрама, процесуальна терапія, екзистенційна терапія. На межі директивності перебуває сучасний *психоаналіз*. Щоправда, через високі вимоги до процесу освіти психотерапевтів психоаналіз не так розповсюджений, як різновиди тієї ж таки поведінкової терапії. Остання як найбільш зорієнтована на конкретний результат і зрозуміла клієнтові за своїм процесом є чи не найбільш популярною в нашій країні.

Поведінкова терапія добре придатна до втілення в тренінгових формах, є короткостроковою, зорієнтованою на симптом. Такі її характеристики найкраще відповідають очікуванням клієнтів і взагалі сучасній соціокультурній структурі. Однак ми аналізуватимемо переважно недирективні психотерапевтичні напрями гуманістичного спрямування у співвідношенні із соціально-психологічними теоріями, зміст яких простежується в цих напрямках. Інакше кажучи, ми обираємо ті напрями, які розташовані далі від об'єктивувальної, клініко-медичної моделі і ближче до власне психологічної, що має справу із внутрішнім світом людини і зорієнтована не на просте усунення симптому, а на взаємодію із самою особистістю людини, її переживаннями, смислами, мережею її соціальних відносин і міжособових стосунків.

При цьому одразу ж зауважимо одну суттєву річ. Згадані вище широкі теоретичні напрями (або “орієнтації”) соціальної психології вочевидь збігаються з напрямками психотерапевтичними. Цей факт уже сам по собі усуває можливість абсолютного унезалеження психотерапії від академічної соціальної психології. Так, психоаналіз є рівною мірою і психотерапевтичним напрямом, і масштабною психологічною теорією зі значними соціально-психологічними імплікаціями. Бігевіоризм сформувався як експериментально-теоретичний конструкт, проте досить швидко отримав свої психотерапевтичні втілення та аналогії. Когнітивно-феноменологічний напрям у соціальній психології має такі психотерапевтичні відповідники, як гештальттерапія, транзактний аналіз, клієнтцентована терапія. Інтеракціонізм також досить виразно перегукується із транзактним аналізом у психотерапії.

У зазначених психотерапевтичних напрямках міститься уявлення про ту чи іншу форму балансу індивідуального і надіндиві-

дуального в людській природі. Ці напрями можна класифікувати за способом тлумачення ними соціальності в житті людини, і зокрема міри впливу соціальності на психічне життя індивіда. Проте історично перехід від клінічної до гуманістичної моделі відбувався через психоаналіз і неопсихоаналіз, про які ми й згадаємо кількома рисами.

Класичний психоаналіз Зігмунда Фрейда містить уявлення про індивідуальний психічний розвиток людини під впливом значущих Інших (першопочатково – батьків) як впливом зовнішнім, зокрема на початковому етапі. Хоч би якими складними зв'язками і комплексами поставав Інший у психоаналізі, він завжди залишається або зовнішньою обставиною (умовами розвитку), або агентом впливу (травмувального чи сприятливого), або об'єктом бажання (реалістичного чи інфантильного). В усіх випадках Інший є онтологічно вторинним.

Нео- і постфрейдизм підсилювали значущість соціального. Альфред Адлер акцентував на соціальному чинникові розвитку особистості, стверджуючи, що цей розвиток завжди відбувається в намаганні компенсувати сформований у дитинстві комплекс меншовартості, зокрема через самоствердження і навіть отримання зверхності над іншими. Тут соціальність виявляється не просто зовнішнім чинником, а головною умовою психічного та особистісного розвитку індивіда.

Психоаналіз Вільгельма Райха містив прямі соціальні експлікації, що були виражені, зокрема, у психоаналітичній критиці фашизму. Райх стверджував спільність невротичних механізмів особистості й суспільства. У межах такого підходу уможлилювався своєрідний *соціальний психоаналіз*.

Карл Густав Юнг вніс у психоаналіз соціальність в її культурно-історичному аспекті: *архетипи* мали трансперсональний і метакультурний характер, а *самість* – трансцендентальну і навіть божественну природу.

Отто Ранк зосередився на вивченні міфології та сновидінь як несвідомих намагань особистості подолати “травму народження” і здійснити символічне повернення в материнське лоно.

Еріх Фромм здійснив подальшу соціалізацію і гуманізацію психоаналітичних ідей: його філософсько-психоаналітична теорія

не мала безпосереднього психотерапевтичного спрямування, але містила соціальну критику, “ліві” соціально-політичні ідеї. Фромм увів поняття “*соціальне несвідоме*”. Психотерапевтичні експлікації, що випливають із ідей Фромма, полягають у необхідності саме “*соціальної терапії*”. Остання є альтернативою патологічної деструкції політичних революцій, з одного боку, і адаптивної конформності десоціалізованого психоаналізу – з другого.

Сучасні психотерапевтичні підходи, які так чи інакше вводять соціальність у свою теорію особистості, також зберегли ідеї психодинаміки психоаналізу Фрейда: прихованого взаємовпливу свідомого і несвідомого. На цій базі сформувалися найвідоміші західні психотерапевтичні напрями другої половини минулого століття, які тепер більш чи менш широко представлені в Україні. Це, як уже згадувалося, клієнтцентрована терапія, транзактний аналіз, гештальттерапія, психодрама й екзистенційна терапія. Також в останнє десятиріччя набуває поширення *трансперсональна психологія*, зокрема такі її різновиди, як *процесуальна робота* (Арнольд Міндел, Макс Шупбах) і *системно-сімейні розстановки* за Бертом Гелінгером.

Саме на матеріалі зазначених психотерапевтичних напрямів ми й проаналізуємо ті соціально-психологічні теорії, які знайшли своє практичне втілення в сучасній терапевтичній практиці.

Теорія поля Курта Левіна хоч і вважається загальнопсихологічною, використовується передусім у соціальних науках [180]. Вона полягає в тлумаченні потреб як продукту актуальної ситуації, а не характеристики окремого організму. Потреба – це феномен поля: тобто тією ж мірою організму, як і соціального середовища. Організм є не стільки “носієм” потреби, скільки перебуває із середовищем у відношенні потреби. Потреба – можливий, хоч і не єдиний спосіб перебування організму в середовищі, тобто людини в ситуації. Звідси випливає узагальнення: *функцією поля є сама людська поведінка*. Теорія поля створювалася в рамках завдання пояснення і прогнозування людської поведінки й навіть претендувала на математичність. Однак вона містить і суто терапевтичні імплікації, на яких ми й зосередимося далі.

По-перше, це сама онтологія психічного. Теорією поля проблематизується “окремішність” індивіда. Особистість – не щось “усередині” організму і не його властивість. Особистість постає на межі взаємодії організму та середовища – там, де формуються потреби. У психотерапевтичній практиці ця теза виявляється як необхідність усвідомлення потреб. Психотерапія не перетворює внутрішній світ людини, а спрямовує увагу клієнта на потреби як канали його зв’язку із середовищем. Сам феномен усвідомлення потреб є трансформацією поля як єдності людини й навколишньої ситуації. Терапія спрямовується не на хронічні зусилля людини “взяти себе в руки”, “подолати себе”, а на переживання зв’язку людини зі світом, на її інтенції (останній термін – ще одна категорія феноменології як одного з провідних світоглядно-філософських напрямів ХХ ст.).

По-друге, теза К. Левіна про важливість тлумачення ситуації в межах суб’єктивного (не об’єктивованого) сприйняття людини, яка є частиною цієї ситуації, також дуже важлива для психотерапії. Клієнт, приходячи до терапевта, “приносить із собою” всю свою ситуацію. І якщо “матеріальний субстрат” цієї ситуації клієнта залишився у нього вдома чи на роботі, то структура його ситуації завжди залишається з ним самим. Клієнт утілює цю структуру в стосунках з терапевтом, а також відтворює у своїх фантазіях, почуттях, бажаннях.

По-третє, суб’єктність є відносною і не визначальною для особистості. Адаптивність поведінки не менш важлива, ніж креативність. Здатність долати і перетворювати зовнішні умови врівноважується здатністю бути адекватним цим умовам, урахувати їх, відповідати їм. Людина і світ перебувають у партнерських, діалогічних стосунках, а відтак психологічне здоров’я визначається не стільки раціонально-вольовими характеристиками, скільки цілісністю емоційно-тілесних переживань і здатністю до побудови гармонійних стосунків на основі емпатії як своєрідного “польового резонансу”. У контексті емоційно-тілесних переживань і емпатії суб’єктність може бути гіпертрофованою, зрештою – причиною психологічних проблем.

Теорія поля К. Левіна отримала своє втілення практично в усіх терапевтичних напрямках гуманістичної психології.

Однією з ключових тез гештальттерапії є тлумачення особистості як феномена поля. Сама структура особистості постає в гештальттерапевтичній теорії як структура психічних функцій, які здійснюються на межі контакту організму із середовищем. Особистість деесенціалізується.

У транзактному аналізі “его-стани” особистості є не лише її внутрішніми станами, а й моделлю організації комунікативного (транзактного) поля навколо неї. Діє принцип: “Що зовні, те й усередині, а що всередині, те й зовні”. Поведінку людини визначає не лише її актуальна комунікативно-рольова позиція, а й система родинних стосунків дитинства. Останні фіксуються на позасвідомому рівні людини і виражаються в настановленнях, поведінці, схемах переживання і самовідчуття. Головним інструментом у межах транзактного аналізу є їх усвідомлення через уважне моделювання фрагментів власного життя, побудову альтернативних сценаріїв, реінтерпретацію дитячого досвіду тощо.

У психодрамі теорія поля виявляє себе найбільш рельєфно. Терапевтична взаємодія відбувається у груповому форматі і саме за рахунок польового ефекту творчої співприсутності учасників. За певними принципами учасники психодрами під керівництвом модератора поступово відтворюють структуру поля основного клієнта, і ця структура безпосередньо в терапевтичному процесі спонтанно набуває дальшого розвитку: відбувається групова динаміка (один із центральних і найвідоміших феноменів, що його досліджував К. Левін). Джерело цієї динаміки – не в терапевтичному модераторі, а в самому певним чином структурованому полі, що утворилось як результат певного функціонально-рольового розподілу. У процесі групової динаміки учасники отримують новий досвід реального переживання ситуації, що відтворюється у “драмі”. Цей досвід асимілюється особистістю-учасником і трансформує сам профіль особистості. Без перебування у груповому полі драматичної взаємодії отримати такий досвід було б неможливо. Техніка рольової драматизації використовується і в інших терапевтичних напрямках, зокрема в гештальттерапії та процесуальній роботі.

Теорія референтних груп (М. Шеріф, Г. Келлі, Р. Мертон та ін.) [8, 207–216; 130], подібно до теорії поля К. Левіна, також була

спрямована на пояснення мотивів поведінки індивіда. Пояснювальним принципом виступило уявлення індивіда про себе, що формується через порівняння з представниками певних соціальних груп. Фактична належність до тих чи тих соціальних груп нормує поведінку індивіда тим ефективніше, чим більше індивід визнає свою належність до даної групи і право цієї групи вимагати від нього дотримання відповідних групових норм. Проте фактична групова належність індивіда не завжди збігається із груповою належністю, якої індивід прагне або яку собі уявляє. Людина може будувати свою поведінку, спираючись на норми і цінності групи, про причетність до якої вона лише фантазує або й має певну внутрішню впевненість щодо такої причетності. Референція (відсилання) залишається індивідуальним суб'єктивним актом саморозміщення індивіда в мережі соціальних відносин.

Щоправда, вибір референтної групи індивідом залишається в соціальній психології теоретично недостатньо поясненим, проте це не зменшує його значення. Важливою є динаміка зовнішнього і внутрішнього у формуванні індивідом уявлення про себе, свої можливості, цінності та допустимі норми поведінки. Я-концепція індивіда формується з “розповідей” представників тих соціальних груп, яких вибірково чує даний індивід. Референтно-групові цінності, що стали елементом несвідомого людини, продовжують функціонувати навіть за умов фактичної зміни групової належності, що породжує міжособові та індивідуально-групові конфлікти, а також знижує соціальну функціональність і адаптивність індивіда.

Теорія референтних груп утілюється передусім у тих психотерапевтичних уявленнях, що пов'язані із самокатегоризацією індивіда. Такі уявлення активно розвиваються в межах гештальттерапевтичного підходу, де головним змістом внутрішнього (невротичного) конфлікту клієнта є неадекватність його минулого досвіду теперішнім умовам, ширше: це конфлікт минулого і теперішнього. Сама психічна структура особистості в межах гештальттерапевтичної концепції постає як динамічна єдність трьох функцій: 1) категоризація фактичного досвіду для формування уявлення про себе (свої “мушу”, “можу”, “було”); 2) безпосередня (несвідома) динаміка реакцій на контакт із природним і соціальним

середовищем (потреби, почуття, бажання, переживання); 3) здійснення вибору і вчинення дій на основі як несвідомої динаміки реакцій, так і вже сформованих уявлень про себе. Перша функція (“personality”) відповідає минулому, друга (“id”) – теперішньому, третя (“ego”) – майбутньому, хоча всі три функції здійснюються в актуальному теперішньому. Невроз із гештальттерапевтичного погляду – це утрудненість або неможливість функції “ego”, тобто здатності до актуального вибору, через: 1) або недостатній доступ до власних переживань, потреб, бажань (проблематичне “id”); 2) або хаотичний, внутрішньо суперечливий зміст уявлень про себе (проблематичне “personality”); 3) або неадекватність “personality” сигналам із зовнішнього середовища (ригідне уявлення про себе); 4) або неадекватність “id” сигналам із зовнішнього середовища (ця ситуація ближча до психотичної); 5) або суперечність між “personality” та “id”.

Із відтворених структурних варіантів неврозу видно, що принаймні два варіанти стосуються самокатегоризації: третій і п’ятий. Ригідність минулого досвіду, що сформувався в жорсткі уявлення про себе, свої можливості й життєві плани, може не відповідати новим умовам середовища, унеможливаючи творчу модель адаптації. А конфлікт між уявленнями про себе і своїми безпосередніми переживаннями блокує розвиток особистості, знижує рівень саморозуміння і самоусвідомлення, соціальну функціональність. Структура “personality” (уявлень про себе на основі минулого досвіду) передбачає категоризацію, певне узагальнення й самоідентифікацію. Остання здійснюється через застосування рольових чи групових позначень: “хороша мати”, “вдячний син”, “справедливий батько”, “чуйна дружина” або “професіонал”, “слабак”, “митець”, “бізнесмен”. Будь-яка описова узагальнювальна категорія, фіксує певний досвід і наділяючи індивіда певною рисою, уприналежнює його до інших індивідів, що наділені такою ж категорією. І якщо ця категорія є соціально значущою, то відповідно індивід опиняється членом певної соціальної групи.

Групова належність у рамках гештальттерапевтичної концепції особистості є не лише результатом самокатегоризації, а й її умовою. Один і той самий досвід переживань можна узагальнити по-різному. Індивід формує уявлення про себе через оцінки з боку

значущих інших, представників референтних груп. Питання лише в тому, наскільки критично, творчо, самостійно особа сприймає ці оцінки. Схильність до некритичного сприйняття зовнішніх оцінок і настанов (так звана інтроєкція) є одним із механізмів формування невроту.

Теорія референтних груп певним чином відобразилась і в процесуальному психотерапевтичному підході. У цьому типі терапевтичної роботи значну роль відіграють спонтанність клієнта, його здатність “відпускати” себе, знімаючи напруженість невротичного самоспротиву. Філософія процесуального підходу полягає у формуванні здатності: а) “довіритися процесові” (методичне дистанціювання від “заскакування” в майбутній чи належний результат, відчуття себе безпосереднім учасником процесу); б) “зануритися в потік” (методичне повернення до емоційно-чуттєвого і навіть безпосередньо-тілесного досвіду переживання себе-у-ситуації); в) “залишатись у тут-і-тепер” (розмежування своїх інфантильних захисних фантазій як сурогату творчої взаємодії з новим – і актуальних переживань власних потреб та намірів як живого контакту з реальністю).

У процесуальній роботі важливою навичкою є спонтанність – не лише у вузько міжособових, а й у ширших соціальних стосунках. Соціальні, формалізовані стосунки також потребують безпосереднього перепроживання, аби вони були екологічно інтеріоризовані особистістю, а не залишалися на рівні зовнішнього групового чи соціального тиску, що сприймається як покарання чи заохочення. Одна з можливих причин невротичної поведінки – проблеми із соціальною перцепцією. Людина може просто “не чути” очікувань групи, ігнорувати групові норми через нерозуміння їх значущості, а також бути нездатною сприймати себе з позиції “узагальненого іншого”. У такій ситуації процесуальна робота спирається саме на переживання групової референтності даної людини, а заглиблення в це переживання розширює гаму сприйняття і самосприйняття. Терапевт виходить із того, що насправді людина володіє повнотою сприймання, проте з тих чи тих причин не всі сигнали пропускає у свідомість. Страх постати перед фактом своєї невідповідності, слабкості, недосконалості звужує не стільки канали соціального сприймання, скільки здатність ці соціальні сигнали

інтерпретувати й інтегрувати у власну поведінку, з одного боку, і власну Я-концепцію, з іншого. У процесуальній роботі терапевт пропонує: а) дозоване безпечне проживання проблемного матеріалу; б) символічне спонтанне вираження своїх реакцій відповідно до нового чуттєво-емоційного і мотиваційно-смыслового досвіду; в) моделювання реально можливих дій, які були б конгруентними щодо досвіду клієнта і водночас достатньою мірою відповідали очікуванням групи.

Теорія соціальних ролей розроблялася, як уже зазначалось вище, багатьма авторами, зокрема Дж. Мідом і Р. Лінтоном [8, 193–207; 217]. Даний теоретичний конструкт, як і більшість соціально-психологічних теорій, спрямовано на пояснення людської поведінки, її типізацію та опис. Рольова теорія використала поняття “роль” як базову пояснювальну метафору, а зрештою – і наукову категорію. Соціальна роль – це не просто модель поведінки чи спосіб самоідентифікації. Вона передбачає не лише певним чином стереотипізовану поведінку, а й певні очікування соціального оточення щодо цієї поведінки. Саме “підлеглість очікуванням”, намагання “бути відповідним” (що не тотожне “бути відповідальним”) є суто соціально-психологічним моментом у категорії “соціальна роль”. Деякі дослідники наголошують, що роль – це похідна функція від соціального статусу. У такому тлумаченні роль виявляється способом реалізації статусу, способом його підтвердження і демонстрації. Хай там як, але роль завжди спрямована на інших і цими ж іншими очікується.

Дуже активно рольовою теорією послуговується транзактний аналіз [23]. Базові “его-стани” фактично є інтеріоризованими соціальними ролями: “Дорослий”, “Дитина”, “Батько”. Поведінка людини з такого погляду здійснюється в певній системі взаємочікувань, що вибудовувалась у внутрішньому світі клієнта і базується на ранньому досвіді близьких стосунків. Невроз полягає в тому, що індивід будує стосунки не з іншими особистостями, які, крім усього іншого, ще й мають певні соціальні ролі, а із самими ролями. Це означає, що набуває домінуючого значення прагматика стосунків, їхня раціональна, безособова компонента. У такій ситуації індивід маніпулятивно (приховано-прагматично) реалізує свої потреби за рахунок потреб тих, із ким вступає у стосунки, а

відтак стикається з недовірою, дистанціюванням, ворожістю, ненавистю чи таким самим маніпулятивним використанням. Сама по собі маніпулятивна дія не провокує невроз. Останній виникає через те, що в маніпулятора залишається потреба у довірливих, близьких, безпосередніх стосунках, але його ж модель побудови стосунків прямо суперечить цій потребі. Перебування у близькості з маніпульованим є неможливим. Замість близькості формуються певні типові формалізовані схеми стосунків – так звані “ігри”. Індивід може сприймати їх як різні способи досягнення близькості, але при цьому фактично бере гору його невротична потреба в безпеці, у збереженні статус-кво Я-концепції. Власне терапія за допомогою трансактного аналізу полягає у формуванні навички усвідомлювати свої его-стани, а також розтотожнюватися з ними через повернення від абстрактного рівня орієнтування та поведінки до своїх чуттєвих переживань та емпатичного сприйняття переживань і потреб тих, із ким індивід будує стосунки.

На феномені рольової взаємодії будується і психодрама як напрям психотерапії. Проте в цій практиці використовуються не лише соціальні ролі. У межах конкретної психодраматичної дії може бути втілено якийсь феномен, почуття, подію, символічну безособову фігуру. Сутність рольової взаємодії для психодрами полягає у підсвідомій здатності кожної людини до значного внутрішнього і поведінкового резонансу щодо зовнішніх (індивідуальних чи групових) очікувань. Терапевтична взаємодія через психодраму здійснюється як об’єктивація індивідуальних рольових субпозицій. Зрештою йдеться про взаємодію людини із власними, але “винесеними назовні” елементами внутрішнього світу, фрагментами суб’єктивних переживань. Терапевтичний ефект має сама здатність “поставитися” до власної суб’єктивності. І соціальні очікування, а також усталені несвідомі моделі відповіді на ці очікування складають значну частину цієї суб’єктивності.

Теорія відреагування (З. Фройд) не є власне соціально-психологічною, проте містить відчутний соціально-психологічний аспект [355]. Теорія пояснює невроз як такий, що має приховані причини у нереалізованих реакціях на певні травматичні події минулого. Внутрішня реакція людини, що так і не набула зовнішніх форм, залишається як певний несвідомий емоційно-смысловий

імпульс, який продовжує шукати свого вираження, навіть у ситуаціях, що за своїм реальним змістом є далекими від минулої травмувальної ситуації. Власне, *неадекватне відреагування* і є механізмом виникнення невроту.

Соціально-психологічний аспект цієї теорії полягає в тому, що невротичне відреагування переважно спрямоване на певну фігуру – конкретну людину з минулого досвіду невротика. Інакше кажучи, невротичне відреагування – це стриманий комунікативний акт. Інший соціальний аспект теорії відреагування полягає в тому, що зміст стриманої реакції нерідко є похідним не від особистих переживань індивіда, а від його переживання власної ролі та розміщення цієї ролі в більш широкому соціально-рольовому контексті. Індивід реагує не особистісно, а через певний соціально-рольовий фільтр, який може бути зовсім неадекватним ситуації. І усунути цей фільтр індивідові не видається можливим.

Психоаналіз пропонував аналітико-дискурсивний спосіб усвідомлення невідреагованої травматичної ситуації минулого. Проте сучасні постаналітичні напрями психотерапії пропонують альтернативні, неінтелектуальні способи усвідомлення і терапевтичного відреагування. Психодрама відтворює травмувальну ситуацію минулого, дозволяючи їй “перепрожити” більш свідомо і за психологічної підтримки інших учасників психодрами. Гештальт-терапія використовує аналогічні психодраматичні техніки, а також пропонує різноманітні форми символічного терапевтичного відреагування: техніки “діалог із порожнім стільцем”, “ампліфікація симптому”, “тілесна локалізація почуттів” тощо. Клієнт-центрована терапія робить акцент на емпатичне співпереживання терапевта клієнтові під час його свідомого перепроживання травматичної події минулого. Тобто тут ключову роль відіграють так звана підтримка – безоцінковий супровід переживань клієнта, діалогічна співприсутність і як наслідок – відтворення діалогічної структури особистості клієнта через формування позиції “внутрішнього Іншого” власною терапевтичною присутністю тут-і-тепер.

Підтримка є також ключовим моментом у роботі з відреагуванням в екзистенційній терапії. Цей напрям зосереджує увагу на граничних підставах будь-яких невротичних розладів, навіть ситуаційного характеру. Цими граничними підставами є

смерть, відповідальність, самотність. Будь-який психологічний розлад своїми граничними можливостями зрештою виходить на ці екзистенційні обмеження людини. Саме вони задають масштаб як проблемності, так і успішності людського життя. І саме в переживанні цих коренів власних невротичних переживань індивід потребує підтримки – як емоційної, так і світоглядно-інтелектуальної. В екзистенційній терапії клієнт у присутності терапевта формує своє ставлення до власних життєвих екзистенціалів через проживання невідреагованих ситуацій зіткнення із цими екзистенціалами.

Трансактний аналіз виводить на можливість і необхідність відреагування через з'ясування гіпертрофованої его-функції клієнта та рефлексію фрагментів дитячого досвіду, які “зафіксували” людину саме в певному секторі її можливих самовиявів.

Теорії агресії в соціальній психології змінювали одна одну: біологічно-інстинктивна (З. Фройд, К. Лоренц) [191], фрустраційна (Дж. Долард) [8, 54–62], соціального научання (А. Бандура, аспект агресії) [15]. Кожна наступна теорія обмежувала й уточнювала попередню. Водночас кожна із цих теорій і досі має своє відображення в сучасній психотерапії.

Біологічно-інстинктивна теорія, як випливає з назви, кваліфікувала агресію як інстинктивний потяг. Людина не має вибору, чи бути їй агресивною і якою мірою. Є можливість вибирати способи і частоту прояву агресії, замішувати реальні об'єкти агресії символічними. Соціальний вплив на агресію таким чином суттєво обмежений, принаймні він менший, ніж хотілось би. Тим більшої уваги потребує та вузька сфера проявів агресії, яка все ж таки регулюванню підлягає.

Наступні теорії заперечили неістотну роль впливу індивідуальної свідомості та соціуму на формування агресії. Проте біологічна складова агресії і дотепер ураховується й активно “проробляється” в сучасних напрямках психотерапії. Особливу увагу приділяють агресії у гештальттерапії. Як відомо, перша книга засновника цього напрямку Ф. Перлза красномовно називалась “Его. Голод. Агресія” [253]. Гештальттерапевтичний напрям базується на двох складових: 1) ідеї цілісного сприймання (що згодом була розширена до цілісного проживання) та 2) біологічній метафорі

організму як базової форми цілісності людини (цілісність психічна й особистісна фактично виявляються похідними від цілісності організмичної). Саму агресію Перлз позбавляє негативного значення, відокремлює від деструкції, ворожості й навіть злості. Агресія нерідко збігається чи перетинається із цими феноменами, проте зміст агресії – в освоєнні організмом середовища, в активному творчому пристосуванні до змін у ньому. Первісною формою агресії Перлз вважає “дентальну агресію” – кусання і пережовування. Висловлюючись сучасною мовою, Перлз звужує поняття “агресія” до інструментальної агресії. Звичайно, на практиці ворожа агресія також є предметом психотерапії. Схоже, Перлз відніс її до сфери невротичних проявів – таких, що діють не на користь організмичній і психічній цілісності людини.

Важливу роль у гештальттерапії відіграє *метафора енергії*. Агресія виступає одним із базових каналів енергії. Першопочатковим є “недиференційоване збудження”, проте першим же етапом спрямування цього збудження назовні, в активні дії, стає формування агресії організму щодо середовища. Фактично агресія ототожнюється з активно-перетворювальною діяльністю. Для терапії важливо, що суспільство блокує не лише ворожість, а й інструментальну агресію. Заблокована агресія – одна з основ сучасних неврозів. Індивід призупиняє свої життєві прояви, проте енергія агресії залишається невираженою.

Тут маємо одну з найважливіших точок дотику біологічно-інстинктивної теорії агресії з гештальттерапією. Агресія – не просто модель поведінки чи психологічна готовність до дій, а й енергія – певний біохімічний стан організму, що безпосередньо впливає на стан психічний. Якщо останній не знаходить свого продовження у соціально чи індивідуально прийнятних формах, енергія агресії змінює свою спрямованість і повертається на її носія. У цьому – феномен психосоматики. Психічна зупинка енергії агресії провокує патологічні фізіологічні зміни. Тому агресія потребує свого символічного чи реального вираження не менше, ніж переживання, які суспільством заохочуються.

Сучасна гештальттерапія відновлює у правах “репресовані почуття”, зокрема почуття злості, гніву, роздратування, дає змогу усвідомити їхню функціональність і можливість “екологічного”

вираження. Клієнт терапії вчиться ідентифікувати ці соціально небажані почуття, диференціювати їх від ворожості, усвідомлювати їхню значущість. Найбільш екологічною формою вираження почуттів, пов'язаних з агресією, є повідомлення через називання, яке супроводжується відповідними цьому почуттю емоціями. Повідомлення на кшталт “Я злий на тебе!” гештальттерапія пропонує насичувати власним емоційним станом, аби воно було переконливим для адресата, а для того, хто висловлюється, відіграло катартичну функцію звільнення від енергії (“відреагування”).

Іншим екологічним способом реалізації агресії виступає символічне заміщення її об'єкта. Це відбувається за присутності терапевта, який супроводжує клієнта в його переживаннях і підказує форми та способи спрямування агресії на цей символічний об'єкт. Це може бути крісло, стілець, стіл, інший предмет. Такий спосіб є доступом клієнта до власної заблокованої життєвої енергії через переживання її як агресії. Оскільки переживання агресії і посилення відповідних почуттів супроводжуються усвідомленням, а також присутністю терапевта, клієнт отримує можливість вибору, як саме обійтися зі своїми почуттями. У такому терапевтичному експерименті клієнт також здатен усвідомити дійсні витоки своєї агресії – першопочаткову ситуацію, яка викликала переживання.

Легко побачити, що в наведеній методиці роботи з агресивними переживаннями (спрямування агресії на символічний об'єкт) задіяно дві теоретичні ідеї. Одна – біологічно-інстинктивна теорія агресії, що передбачає необхідність звільнення від нереалізованих негативних почуттів, їх “вихлюпування” через поведінковий акт. Це *бігевіористична ідея*. Навмисна емоційна поведінка посилює переживання, доводить його до піку, а затим переживання має послаблюватися, бо енергія агресії вичерпується (суто біологічно-поведінковий механізм).

Інша складова відреагування агресії через символічний об'єкт – наділення переживання новим значенням. Агресія набуває для клієнта нового значення через усвідомлення витоків переживань, які агресією збуджують. Це *когнітивно-емоційна ідея*: переживання, почуття не є “чистими”, вони є ланкою пізнавальної діяльності і самі містять когніції. Останні можуть бути помилковими або застарілими. Переживання може бути помилковим у тому

сенсі, що воно базується на хибному сприйнятті або неправильно-му співвіднесенні із власними інтересами, потребами, цінностями. Гештальттерапія пропонує уважне проживання проблемних почуттів за присутності терапевта як можливість реконструювати переживання, “перевірити” його складові, генезу, особисте значення, спрямованість.

Іще одним способом екологічної роботи з агресією є спрямування клієнтом агресії на самого терапевта. Так клієнт отримує досвід помірно агресивної взаємодії та переконається в тому, що агресія може бути неdestructивною і навіть такою, що зберігає повагу до її об’єкта. Терапевт супроводжує клієнта в пошуку прийнятних для обох учасників взаємодії форм агресивної поведінки, і водночас терапевт є об’єктом цієї поведінки. Але при цьому він залишається партнером, не перетворюється на ворога. Тобто агресія може не лише роз’єднувати, а й об’єднувати, розвивати стосунки, наповнювати їх енергією, якщо це здійснюється усвідомлено. Фактично в цьому клієнт отримує досвід розрізнення інструментальної та ворожої агресії. А це розрізнення є *класичною соціально-психологічною ідеєю*.

Своєрідним “тренувально-репетиційним” способом реалізації агресії є також її вербальне вираження “порожньому стільцеві”, тобто уявному образу адресата агресії. Це не просто символічне заміщення об’єкта агресії, а введення агресивних переживань у змодельований комунікаційний простір. “Порожній стілець” – це місце для образу Іншого, до якого клієнт звертається, тобто спрямовує емоційно-сміслову самопрезентацію. Агресія виявляється різновидом чи елементом комунікації, а відтак і розвитку стосунків. Важливо, що самозаборона на переживання і вираження агресії блокує енергію стосунків узагалі: вибіркове блокування почуттів неможливе.

На зміну біологічно-інстинктивній теорії агресії в академічній науці прийшла *фрустраційна теорія*. Агресія розглядається в ній як реакція на неможливість задоволення потреби. Спочатку було сформульовано жорстку версію теорії: фрустрація завжди викликає агресію, агресія завжди є наслідком фрустрації. Згодом домінували пом’якшені формулювання, оскільки жорстка версія експериментально не підтвердилася.

Для гештальттерапії фрустраційна теорія є важливою і близькою, оскільки потреба – одна з головних категорій цього терапевтичного напрямку. А гештальттерапевтична теорія неврозу полягає в тім, що в особистості відбувається разове чи хронічне переривання процесу задоволення потреби. Щоправда, агресія визнається не єдиною можливою реакцією. Альтернативами є депресія, розгубленість, пасивність, послух, притлумлення самих потреб. Але якщо агресія виявляється елементом симптоматики, тобто матеріалом для терапії, то терапевт обов'язково шукає відповідну агресії незадоволену потребу. Навіть якщо це зовсім не біологічна, не організмична потреба: у позитивній самооцінці, груповій належності, професійній самореалізації тощо. Аби знайти незадоволену потребу і сформулювати реалістичні способи її задоволення, потрібно пройти зворотний шлях у механізмі блокування (витіснення) потреби. Найчастіше це означає повернутися до агресії, “оживити” її і в цьому переживанні усвідомити, на що і навіщо вона спрямовується.

Історично третьою соціально-психологічною теорією агресії стала *теорія соціального наочання*. Вона описує значно ширше коло феноменів і акцентує на соціальному походженні різновидів поведінки, які видаються природними, психофізіологічно спричиненими. Агресія тлумачиться не просто як стан, а як певна поведінка, що її вчать на соціальних взірцях. Наочання може відбуватися без цілеспрямованих дій з боку “вчителя” – через свідоме чи несвідоме копіювання поведінки. Так, агресивної поведінки діти вчать через спостереження за поведінкою дорослих або за посередництва мас-медіа. Якщо злість має психофізіологічні корені, то агресія як спосіб обходження зі злістю є переважно соціальним продуктом. Крім того, в теорії соціального наочання важливе значення надається позитивному чи негативному підкріпленню, заохоченню чи покаранню. У межах цієї теорії, як і взагалі у необігевіоризмі, це головний механізм соціального наочання. Через нього можливий опосередкований вплив і на формування та соціальне вираження агресії.

Хоча гештальттерапевтичний напрям дистанціює себе від бігевіоризму, деякі методики терапевтичної роботи інколи перегукуються з поведінковими. Так, терапевт виходить із того, що певні

поведінкові навички, зокрема агресивні, є результатом і соціально-го навчання також. І завдання клієнта – усвідомити історію такого соціального впливу, зокрема ті позитивні й негативні підкріплення, які потрапили в поле сприйняття клієнта і спричинилися до фіксації поведінкового патерну.

На нашу думку, із проведеного аналізу очевидно, що соціально-психологічний зміст теорій поля, референтних груп, соціально-рольової теорії, теорії відреагування і трьох теорій агресії явно простежується в теоретичних підставах і терапевтичних методах недирективних психотерапевтичних напрямів, поширених в Україні (клієнтцентрована терапія, гештальттерапія, психодрама, процесуальна робота, транзактний аналіз, екзистенційна психотерапія). Це, гадаємо, дає підстави зробити й ширші узагальнення, а саме:

- Соціально-психологічні теорії академічної науки і психологічні знання, що функціонують у реальній психотерапевтичній та консультативній практиці, мають як спільні, так і відмінні фрагменти.

- Соціально-психологічні теорії зорієнтовано на класичні вимоги науковості: опис, пояснення, прогнозування і керований вплив на основі попередніх трьох компонентів (технологія). Більша частина соціально-психологічних досліджень присвячена першим двом елементам (опис і пояснення). Натомість психотерапевтичні методи базуються на певних аксіоматичних метафорах, які зі зрозумілих причин у межах самої психотерапії не піддаються експериментальній верифікації. Психотерапевтичні знання продукують і обґрунтовують методи психотерапевтичної взаємодії, а описово-пояснювальні елементи психотерапевтичних знань мають прагматично-прикладний характер.

- Основні загальнопсихологічні, соціально-психологічні й теоретико-психотерапевтичні напрями збігаються (психоаналітичний, бігевіористський, когнітивістський, інтеракціоністський). Цей збіг має світоглядний, філософський, метатеоретичний (і в цьому сенсі метафоричний) характер: в основі кожного лежать певні уявлення про природу людини.

- Можна припустити, що соціально-психологічна наука і психотерапевтичні знання є не альтернативними когнітивними під-

ходами, а різними способами організації та використання одного й того самого знання (хоча в дещо різних когнітивних формах). Продукування цього знання здійснюється на межі внутрішньонаукової філософії (психологічна метатеорія), академічної психології (теорії середнього рівня та емпіричні узагальнення) і психотерапії (психотерапевтичні аксіоматичні метафори і узагальнення індивідуального терапевтичного досвіду).

Частина 4

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ І ТРАЄКТОРІЇ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

4. 1. Методологічний простір побудови і критерії оцінювання соціально-психологічних теорій

Найбільш загальним поняттям, за допомогою якого можна окреслити методологічний простір соціально-психологічного теоретизування (його засадничі підстави, межі та перспективи їх розширення), є поняття *парадигми*, яке було введене в методологію науки Г. Бергманом [див. 79] і набуло широкої популярності завдяки славнозвісній книзі Т. Куна “Структура наукових революцій”. У Куновому тлумаченні воно позначає визнану науковим співтовариством модель або взірець постановки дослідницьких проблем та їх вирішення. Як взірець, певний еталон і канон наукового пошуку парадигма виконує не лише пізнавальну, а й, можливо передусім, нормативну функцію. Вона “рідко буває об’єктом копіювання”, “натомість, подібно до ухваленого в межах загального закону судового рішення ... становить об’єкт для подальшого розроблення та конкретизації в нових чи більш складних умовах” [174, 17, 148, 49].

У психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема терміном “парадигма” сьогодні послуговуються дуже часто і в найрізноманітніших контекстах. Його вживають і тоді,

коли хочуть вказати на переважно використовуваний метод дослідження, і стосовно світоглядних позицій дослідника та розуміння ним шляхів побудови теоретичного знання [151, 114]. Звернувшись до літературних джерел, можна натрапити, наприклад, на такі “ряди” парадигм:

- класична, некласична та постнекласична [278];
- природничонаукова та гуманітарна [151, 118, 227; 364; 383, 206–207];
- синергетична, постнекласична та постмодерністська [79];
- морфологічна і динамічна [10];
- діяльнісна, особистісна, суб’єктна [151, 113] та суб’єктно-вчинкова [330];
- інтроспекціоністська і бігевіористська [8, 30];
- фізіологічна, психоаналітична, бігевіористична, екзистенційно-гуманістична, трансперсональна, комунікативна та інтегративна [139];
- гуманітарна та конструктивістська [152, 113];
- експериментальна, формувальна і діагностична [151, 114].

Так само часто й строкато використовують термін “парадигма” і в суміжних із психологією науках, приміром у соціології. Скажімо, Ж. Т. Тощенко виокремлює три парадигми – соціальний номіналізм, соціальний реалізм та соціальний конструктивізм [336], а Г. Ю. Зборовський – п’ять, як він їх називає, метапарадигм: класичну, неокласичну, посткласичну, некласичну та постнекласичну [107].

Ми вважаємо прийнятним уживання цього поняття в усіх чи майже в усіх зі згаданих випадків, однак з огляду на потребу окреслення методологічного простору побудови та вироблення критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій воно нас цікавить у найширшому його значенні. Відтак можна говорити передусім про *природничонаукову* та *гуманітарну* парадигми, а також (із певними застереженнями, які будуть викладені далі) про *класичну*, *некласичну*, *постнекласичну* та *постмодерну*. Саме в цьому сенсі поняття парадигми найкраще характеризує ті методологічні зрушення, які відбуваються сьогодні у психологічній та інших соціогуманітарних науках і визначають простір соціально-психологічного теоретизування, його засади та можливості.

Головний зміст методологічних зрушень, про які йдеться, ми свого часу визначили [301, 67–95; 305] як багатомірний, багаторівневий і, безумовно, суперечливий процес переходу від природничонаукової до гуманітарної парадигми, на який накладаються, своєю чергою, “парадигмальні щеплення” [321], пов’язані з еволюцією, рухом сучасної науки в цілому спочатку від класичної до неklasичної, а потім і постнекласичної стадії розвитку, від модерного до постмодерного дискурсу. Цей процес зачіпає самі основи психологічного пізнання і вимагає від соціальних психологів глибоко осмисленого й виваженого ставлення, зокрема і насамперед щодо розуміння місця та ролі теоретичного знання в дисциплінарному поступі соціальної психології як науки та розширенні сфери її впливу на суспільну практику.

Найповніший перелік ознак, що відрізняють гуманітарну парадигму від природничонаукової, знаходимо в А. В. Юревича. Посилаючись на зарубіжне джерело²⁰, він називає шість основних ознак, а саме: 1) відмова від культу емпіричних методів; 2) визнання науковим не лише верифікованого знання, підтвердженого “позасуб’єктним” емпіричним досвідом; 3) легалізація інтуїції та здорового глузду дослідника як джерел наукового знання; 4) можливість узагальнень на основі вивчення окремих випадків; 5) єдність дослідження і практичного впливу; 6) вивчення цілісної особистості, введеної в “життєвий контекст”. Крім того, згаданий автор вважає за можливе додати ще й такі “критерії демаркації”, як “орієнтування природничонаукової парадигми переважно на пояснення психологічних феноменів, а гуманітарної – на їх розуміння, домінування в першій каузальних пояснень, а в другій – телеологічних, щільніший зв’язок гуманітарної парадигми із психологічною практикою, її органічна включеність у постмодерністське бачення науки, відсутність методологічного ригоризму, притаманного природничонауковій парадигмі, що зорієнтована на позитивістські стандарти” [383, 207].

Окремі з перелічених, а особливо з доданих ознак є вочевидь спірними або “надлишковими”. Скажімо, природничонаукова

²⁰ Праця, яку в 1988 році опублікували ізраїльські психологи Д. Бар-Тал та У. Бар-Тал [400].

парадигма як така неправомірно ототожнюється із позитивістськими стандартами, за що, до речі, критикують Юревича інші російські методологи психології [151], а “щільніший зв’язок із психологічною практикою” видається зайвим, зважаючи на таку більш загальну ознаку, як “єдність дослідження і практичного впливу”. Але загалом картина відмінностей між гуманітарною і природничонауковою парадигмами вимальовується доволі рельєфно.

Крім термінів “природничонаукова” та “гуманітарна”, ці парадигми мають і чимало інших “імен”. Першу нерідко називають натуралістичною, сцієнтистською, пояснювальною, номотетичною, а другу – культуроцентричною, гуманістичною, герменевтичною, розуміючою, ідіографічною [8, 157; 13, 22; 278, 15; 383, 198–199]. Трапляються й менш компактні терміни. Так, М. Коул означував парадигми, що протистоять одна одній у психології, як “шлях науки” і “шлях історії та культури” [159]. Нічого не маючи проти такої синоніміки, зауважимо, однак, що з нею можна погоджуватися доти, доки автори, які послуговуються цими термінами, не порушують певної межі їхньої умовності, не вдаються до надмірного випинання якогось аспекту того чи того найменування, до хибних абсолютизацій, що ставлять під сумнів сам науковий статус психології.

Треба чітко розуміти, що гуманітарні науки – це теж науки, а отже, гуманітарна парадигма теж має бути парадигмою науковою. Дрейф у її бік розпочався не тому, що психології набридло бути наукою, а внаслідок усвідомлення чи радше відчуття певної вичерпаності можливостей природничонаукової парадигми як методологічного підґрунтя психологічної науки на нинішньому етапі її розвитку. Справа тут не стільки в неадекватності, скільки в недостатності природничонаукової епістемології як для пізнання психічних, зокрема соціально-психологічних, явищ, так і для визначення проблематики досліджень.

За Т. Куном, оволодіваючи парадигмою, наукове співтовариство отримує не лише стандарти та засоби, а й критерії для вибору проблем, які можна вважати у принципі вирішуваними. Інші проблеми, включно з багатьма такими, що вважалися раніше стандартними, відкидаються як метафізичні, як такі, що належать

до компетенції іншої дисципліни, або інколи лише через те, що вони занадто сумнівні, аби витратити на них час. Парадигма в цьому разі може навіть ізолювати наукове співтовариство від певних соціально важливих проблем, оскільки їх не можна подати в термінах концептуального та інструментального апарату, що передбачається парадигмою [174, 65–66].

Саме це й сталося із психологією відтоді, як вона перейшла на рейки природничонаукової парадигми, прив'язавши себе тим самим до жорстких стандартів дослідження фізіології людини²¹. Однією з прикметних рис нинішньої психології, зазначає С. Московічі, є такий її постулат: психічні явища – це явища індивідуальні, “індивідам, узятим разом, таким, що утворюють групу, мають спільні уявлення та переконання, у такому статусі відмовляють. Тим часом це призводить до наступного парадоксу. Ми фактично все далі й далі розробляємо психологію індивіда, <хоча у світі> твориться і використовується на практиці якраз інше – психологія мас” [221, 21]. Звичайно, ігнорування психології мас – лише один симптом ізоляції психологічної науки від соціально важливих проблем. Можна назвати й багато інших серйозних і дошкульних симптомів. Соціальна психологія у своїй природничонауковій версії абстрагується від таких проблем, як трансформації внутрішнього світу людини у глобалізованому світі, що змінюється, роль і місце в соціальному процесі загальнолюдських цінностей та морально-етичних імперативів, безпека життєдіяльності людини і суспільства, оздоровлення психосоціального середовища, розроблення стратегій і способів прогнозування та нейтралізації деструктивних соціально-психологічних феноменів і ризиків, якими можуть супроводжуватися глобалізаційні та модернізаційні процеси, тощо.

Іноді протистояння природничонаукової та гуманітарної парадигм вважають таким, що вийшло у психологічній науці на перший план лише сьогодні [383, 206–207], або, навпаки, стверджують, що боротьба між ними супроводжувала психологію

²¹ Під цим кутом зору прикметно, що В. П. Зінченко пов'язує природничонауковий підхід “з однобічною орієнтацією на фізіологію мозку” [див. 151, 233].

протягом усієї її історії, була головною методологічною проблемою під час усіх криз, які вона переживала [364, 122]. Ні з другою, ні тим паче з першою точкою зору не можна погодитися повністю. Насправді історія питання має дещо інший вигляд. Упродовж багатьох віків психологія розвивалася в лоні філософії безперечно як гуманітарне знання, тобто, говорячи сучасною мовою, дотримувалася гуманітарної парадигми, проте здобула визнання як окрема наука лише тоді, коли в другій половині XIX ст. взяла на озброєння головний метод природничих наук – експеримент, інакше кажучи, коли переорієнтувалася на природничонаукову парадигму. Остання на багато десятиліть практично повністю витіснила неформалізовані (“м’які”) способи гуманітарного пізнання, зберігалися лише його окремі анклавів, наприклад у вигляді психоаналізу (який, до речі, старанно, але безуспішно маскувався під природничонауковий метод). Ці анклавів чи радше резервації систематично піддавалися стигматизації та остракізму і почасти піддаються й дотепер (деякі університети на Заході досі не допускають психоаналітиків до своїх кафедр), що цілком узгоджується з моделлю зміни наукових парадигм, вибудованою Т. Куном. Згідно з нею, після перемоги певної парадигми завжди залишаються вчені, вірні “застарілій” традиції, але вони “просто випадають із подальших сукупних дій представників їхньої професії, котрі відтоді ігнорують усі їхні зусилля” [174, 45]. Проте хоч як нещадно боролися адепти домінуючої парадигми з гуманітарними “єресями”²², поступово на їхньому ґрунті сформувалися нові психологічні течії та напрями (передусім гуманістична психологія), які зрештою розхитали підвалини природничонаукової методології, і відтак наприкінці XX ст. увиразнено розпочався перехід психологічної науки знову до гуманітарної парадигми.

Таку саму траєкторію розвитку демонструє й соціальна психологія. Перші соціально-психологічні теорії базувалися на простому (неформалізованому) спогляданні об’єктів їхнього інтересу та абстрактних уявленнях про них (гуманітарна парадигма). На противагу умоглядності цих теорій у 1920-х роках соціальна

²² Гоніння з боку професійного співтовариства не заважали, однак, поширенню цих “єресей” у суспільстві, але то інша тема.

психологія позиціонувала себе як експериментальна наука (природничонаукова парадигма), але вже в останній третині ХХ ст. в ній знову почали брати гору гуманітарні тенденції. Причому якщо з переходом до природничонаукової парадигми соціальна психологія помітно запізнилася порівняно із загальною психологією, то в процесі переорієнтації психологічного співтовариства на гуманітарну парадигму вона, навпаки, стала задавати тон. Наприклад, така гуманітарно зорієнтована течія, як соціальний конструкціонізм, зародилася спершу в соціальній психології і лише потім поширилася на всю психологічну науку загалом. Що й закономірно, адже соціальна психологія досліджує об'єкти, найбільш не схожі на ті, які вивчають природничі науки. За визначенням Т. Д. Марцинковської, вона, поряд із психологією особистості, за самою своєю сутністю є найбільш гуманітаризованою галуззю психології [212].

Означене чергування природничонаукової та гуманітарної парадигм наводить на думку, що їх зміни у психологічній науці та її галузях мають *циклічну природу* [301, 69, 89]. Це зумовлено в інституційному плані – тим, що психологія, як давно відомо, посідає проміжне (“центральне”) місце між природничими та соціогуманітарними науками [129, 443; 260, 152], а в змістовому – непроникністю психіки для стороннього спостереження, відсутністю засобів безпосереднього вивчення індивідуальних і тим паче надіндивідуальних психічних явищ, унаслідок чого в середовищі психологів час від часу змінюють одна одну фази ентузіазму і розчарування з приводу можливостей дослідно-експериментального і ширше – природничонаукового способу пізнання цих явищ.

У періоди домінування природничонаукової парадигми психологічне знання усталюється, уфундовується, набуває ґрунтовності, якої йому не може дати гуманітарний спосіб пізнання. Але раніше чи пізніше приходить розуміння, що ця ґрунтовність досягається ціною надто великих втрат у предметному та проблемному полі психологічної науки, що провокує психологів ступати на хисткий ґрунт “гуманітарщини”. Перехід на нього відбирає у психології чимало з колишньої респектабельності, проте помилкою було б сприймати періоди домінування гуманітарної методології як

такі, що нічого не дають для розвитку наукової психології, як фази стагнації, застою. Навпаки, гуманітарна парадигма розкріпає творчу думку вченого, відкриває простір для нових евристичних ідей, аналітико-синтетичних побудов і масштабних узагальнень, на заваді яким так чи інакше стояла жорстка природничонаукова орієнтація. Формулюються гіпотези, які згодом, можливо, і вдасться перевірити більш точними методами, подібними до тих, котрими послуговуються природничі науки, коли для цього з'являться відповідні інструментальні можливості. Зрозуміло, поява таких можливостей залежить від прогресу в інших науках – природничих, а може, й технічних; під цим кутом зору психологія є дуже залежною від них наукою. Однак попри таку залежність очевидно, що притаманні їй циклічні зміни природничонаукової та гуманітарної парадигм зумовлені внутрішньодисциплінарними причинами, потребами її власного розвитку.

Іншу природу і характер мають ті зрушення в методології психологічної науки, які в спеціальній літературі описують у термінах переходів до неklasичності, постнеklasичності та постмодерну [78; 239; 248; 278; 331; 377; 422]. Ці зрушення, що, як ми вважаємо, накладаються на процес переорієнтації психології з природничонаукової на гуманітарну парадигму, є лінійними, односпрямованими. При цьому сходження до стадій неklasичності та постнеklasичності (якщо воно справді поширюється на психологічне пізнання) зумовлюють не внутрішньо-, а міждисциплінарні, загальнонаукові причини. А постмодернового стану психологічні науки набувають узагалі з причин позанаукових, похідних від соціокультурної ситуації у глобальному вимірі.

Тема неklasичної та постнеklasичної стадій розвитку психології, неklasичного та постнеklasичного типів наукової раціональності протягом останніх десятиліть користується, переважно в Російській Федерації, надзвичайною популярністю. Їй російські психологи присвячують не лише окремі статті, а й цілі книги, видається навіть журнал “Постнеклассическая психология”. Проте коли знайомишся із цими публікаціями, важко позбутися враження, що авторам доводиться докладати значних, а інколи й надмірних зусиль, аби припасувати до методологічних зрушень у психологічному пізнанні ту саму модель трансформації класичної науки в

некласичну та постнекласичну, яку було розроблено на основі аналізу процесів, що відбуваються в методології природничонаукових дисциплін, передусім фізики [321]. Так, якщо у природничих науках розмежувальні ознаки некласичної та постнекласичної методологій простежуються доволі чітко і для їх переліку достатньо лише кілька друкованих рядків [278, 18], то при здійсненні аналогічних розмежувань психологи буквально тонуть у багатослів'ї [78, 26–28]. До того ж часом плутаються в ознаках, наприклад, проголошують категорію “сензитивних періодів розвитку” ознакою постнекласичної раціональності, тоді як відомо, що її активно використовували психологічні школи, які прийнято ототожнювати з некласичною традицією (культурно-історична психологія, школа діяльності).

Ще більші труднощі виникають, коли намагаються відносити психологічні школи та напрями до класичних, некласичних і постнекласичних за бодай якимись формальними критеріями [278]. Класичний період розвитку психологічної науки, неначе намокла шкіра, яку сушать на сонці, скукожується чи то до експериментальної психології рубежу XIX – XX століть, чи то до радикального бігевіоризму. Далі з'ясовується, що ідеї, нібито засновані на некласичних постулатах, перевірялися в радянській психології за допомогою експериментальної роботи за класичними стандартами природознавства (такий собі “гібрид класико-некласицизму”). А чітко розмежувати некласичні та постнекласичні напрями не вдається в принципі. Тому про постнекласичність доводиться забути зовсім і говорити вже лише про некласичну психологію, “принципи котрої відмінні від методологічних принципів і парадигмальних постулатів класичної моделі науки” [278, 23].

Чим же вони відмінні? *“Некласична психологія в широкому сенсі слова* – це всі способи побудови психологічного знання і психологічної практики, що відрізняються від класичного, – пише Д. О. Леонтьєв. – Під класичною психологією ми будемо при цьому розуміти психологію, що будується за зразком природничих наук, як суб'єкт-об'єктне пізнання, засноване на методології емпіричного дослідження... До характерних зразків класичної психології можна віднести бігевіоризм, особливо класичний, і

диференціальну психологію... а також (у більш сучасній модифікації) когнітивну психологію.

Відповідно, до неklasичної психології будуть належати всі підходи, що намагаються тією чи іншою мірою відійти від цієї парадигми або цілком її замінити, протиставити природничонауковій методології гуманітарну” [183, 80].

Далі цитований автор розглядає історичні тенденції розвитку психологічної науки у ХХ ст. “як різні сторони чи грані єдиного вектора”, що його можна позначити “як гуманітарний або неklasичний” [183, 92]. Тобто не бачить у неklasичності жодного іншого змісту, крім гуманітарного.

Аналогічну позицію висловлює Г. М. Андрєєва щодо терміна “*постнеklasична психологія*”. Не полемізуючи із його введенням, “оскільки в соціальній психології він укорінився”, вона ідентифікує його як акцент на “гуманітарному змісті” дисципліни [5, 245–246]. Згідно з А. В. Юревичем, конкретніше цей акцент “виявляється в посиленні ролі інтерпретативних процедур, убудованих у процес наукового спостереження, що сприяє підвищенню інформативності останнього, його збагаченню” [385, 25–26].

Так це чи ні – зводиться постнеklasичність до гуманітарних акцентів чи не зводиться – однозначно казати не беремось. Але не можемо пройти повз ту принципову обставину, що в природничих науках перехід до постнеklasичної методології був умотивований зміною самого об’єкта досліджень, яким стали відкриті саморозвивальні системи, складні природні комплекси, що вбирають у себе людину і, отже, характеризуються людиновимірністю [321]. Тим часом у психології, особливо в соціальній, такої вмотивованості не спостерігається, адже психологія – відтоді як позбулася характерної для раннього експериментального періоду настанови на поелементний аналіз психіки – завжди вивчала, вивчає і вивчатиме надалі не що інше, як особистості (а соціальна психологія – також і групи), котрі є відкритими, саморозвивальними і, зрозуміло ж, “людиновимірними” системами. То чи потрібно психологам шукати якоїсь особливої постнеklasичної методології, подібної до природничонаукової, і чи не є ці пошуки підсвідомо відтворюваним рецидивом усе того ж стократно

розкритикованого прагнення будувати психологічні науки за зразком наук природничих?

Можна припустити, що евристичний потенціал концептів не-класичності та постнекласичності був би значно вищий, якби у психології сьогодні неподільно домінувала природничонаукова парадигма, а не спостерігалось тяжіння до гуманітарної методології. Правомірним видається також припущення, що ці концепти за певних умов здатні справляти більш глибокий і позитивний за наслідками вплив на ту частину психологічного співтовариства, яка продовжує дотримуватися традицій природничонаукової парадигми. Утім, слідом за Г. М. Андреевою, не будемо полемізувати далі з концептами не-класичності та постнекласичності, які в пострадянській психології, схоже, міцно вкорінилися. І якщо вони справді дадуть змогу істотно розвинути її теоретико-методологічні засади, то залишаться їхніх розробників із цим тільки привітати та побажати їм подальших успіхів.

Актуальнішою видається проблематика, пов'язана з постмодерним вектором у психологічному пізнанні. На відміну від ідей не-класичності (постнекласичності), які мають скоріше загальнонаукове, ніж конкретно-дисциплінарне значення, ідеологія постмодернізму впливає на психологію в цілому та соціальну психологію зокрема безпосередньо, на конкретно-науковому рівні. Жодних сумнівів тут немає. Дискутувати можна хіба з інших приводів. Приміром, чи обов'язково науки, що вивчають постмодерний світ (а психологія належить до таких наук), самі мають набувати постмодернового стану, тобто чи повинен суб'єкт пізнання уподібнюватися пізнаваному об'єктові – не проективно, не мисленнєво, а онтологічно, сутнісно? Питання, як то кажуть, риторичне.

Під постмодерном розуміють глобальний стан цивілізації останніх десятиріч, який приходить на зміну добі Модерну в індустріально розвинутих країнах, а також особливий умонастрій людей, що відповідає цьому станові [80; 163; 194]. Відомий британський соціолог Е. Гідденс виділяє такі риси постмодерну:

- зміни буття відбуваються в контексті розривів у пізнанні;
- соціальні трансформації набувають відцентрового та безладного характеру;

- особистість зазнає розривів, розчленувань унаслідок того, що її життєвий досвід має фрагментарний характер;
- істина набуває контекстуального характеру;
- відчувається теоретична безпорадність перед лицем глобалізаційних тенденцій;
- виникає “спустошення” повсякденного життя як наслідок вторгнення в нього абстрактних систем;
- координація політичних зусиль позбавляється сприятливих можливостей через зростання ролі локального чинника та дисперсії.

На думку Гідденса, постмодерн поки що є реальністю, яка лише формується, і все ж почасти реальністю, котра вже настала і в якій відтак, подобається вона чи ні, належить жити [423, 150].

Умонастрій постмодерну втілюється у специфічному постмодерністському стилі, що формується передусім у літературі та мистецтві (як прагнення поєднати в одному творі найрізноманітніші стилі, мотиви та художні прийоми, взяті з різних епох та культур) і поширюється також на філософію та гуманітарні науки. Отже, що більше психологія орієнтується на гуманітарну парадигму, то більше підпадає під вплив постмодернізму, який породжує постмодерні модифікації цієї парадигми.

Що ж стосується терміна “постмодерністська наукова парадигма”, то його слід сприймати з великим ступенем умовності. Більш адекватним у даному разі є, на нашу думку, поняття *дискурсу*, чи *дискурсивної практики*, у тлумаченні, що йде від французьких структуралістів та постструктуралістів, передусім від М. Фуко [358; 417]. Спираючись на це тлумачення, постмодерністський дискурс у соціогуманітарних науках можна визначити як особливий стиль наукових міркувань, що відображає певну ментальність та ідеологію; як складну сукупність елементів мовної практики, що бере участь у формуванні уявлень про той об’єкт, існування якого ці елементи припускають. Поняття дискурсу, безперечно, містить у собі певний парадигмальний вимір, але до нього не зводиться і водночас аж ніяк не вичерпує змісту поняття парадигми.

До того ж, зважаючи на принципову розмитість і неоднорідність ідеології та стилістики постмодернізму, мабуть, варто

говорити не про якийсь один постмодерністський науковий дискурс, а про *сукупність дискурсів*, наслідки впливу котрих на стан психологічної науки виявляють як позитивні, так і негативні тенденції.

До безперечних позитивів слід віднести щонайменше такі.

По-перше, у науковому мисленні соціальних психологів²³ поступово утверджуються принципи методологічного плюралізму, чи, за А. В. Юревичем, методологічного лібералізму. Оскільки в постмодерновому трактуванні наукове пізнання постає “не як рух одним, єдино правильним шляхом до єдиної і неподільної істини, а як *одночасний рух у різних напрямках*, до різних істин, жодна з яких не краща і не гірша будь-якої іншої” [383, 290], це відкриває перспективу для співіснування та побудови різних психологічних теорій у спільному просторі, хоч і на різних парадигмальних засадах. Шляхи до такого співіснування прокладає, зокрема, демонстрація відносності альтернатив, обстоюваних природничо-науковою і гуманітарною парадигмами. Так, В. О. Татенко зіставляє ці альтернативи за допомогою п’яти опозицій (“об’єктивна” чи “суб’єктивна” методологія?; “описувати” чи “пояснювати”?; “споглядати” чи “перетворювати”?; “аналіз” чи “синтез”?; “есенція” чи “екзистенція”?) і переконливо показує, що їх цілком можна примирити, якщо не абсолютизувати, а розглядати в річищі загальної стратегії розвитку психологічної науки і психологічної практики [329]. Деякі автори навіть стверджують, що суперництво гуманітарної та природничонаукової парадигм уже змінюється усвідомленням потреби їх діалогічної взаємодії [210]. Звичайно, такі твердження відображають скоріше бажане, ніж те, що є насправді. Але дають надію, що в постмодерністському дискурсі це суперництво принаймні не виливатиметься у стигматизацію та остракізм, як це було за часів усесильності природничонаукової парадигми.

По-друге, постмодерністський дискурс сприяє вивільненню соціальної психології від комплексу меншовартості, зумовленого

²³ Далі ми будемо говорити переважно про соціальних психологів та соціальну психологію, оскільки до цього зобов’язує тема нашої роботи, хоча багато з того, що маємо сказати, стосується психологічної науки загалом.

“позитивістським перенапруженням” [383, 254], переживаннями з приводу неможливості рівнятися на жорсткі норми природничих наук [див. 8, 35–41]. Ідеться про норми, котрі, як з’ясовується, є непосильними і для самих природодослідників. Так, А. В. Юревич посилається на вражаючі випадки порушення офіційно декларованих вимог до обґрунтування теоретичних ідей навіть такими гігантами наукової думки, як Кеплер, Галілей, Ньютон та ін. [383, 72–90]. І хоча поширена сьогодні теза про стирання відмінностей між гуманітарними і природничими науками [43; 182], напевно, викликає в більшості фізиків чи біологів хіба що посмішку, сама її присутність у постмодерністському дискурсі легалізує так звану слабку версію науки, до якої відносять гуманітарні та суспільні дисципліни [232, 35]. Наукознавство дедалі більше переконується, що ця слабка версія має право на існування не через природжену ущербність соціогуманітарного пізнання, а з огляду на величезну складність його об’єктів і низьку передбачуваність їхньої поведінки. Це є надзвичайно важливим для прогресу соціальної психології, оскільки допускає розроблення її теорій у “пом’якшеному” вигляді і відтак стимулює їх творення.

По-третє, дискурсивні практики постмодерну стимулюють взаємопроникнення різних форм людського знання, що розширює джерельну базу соціальної психології як науки, а отже, й емпіричне підґрунтя соціально-психологічного теоретизування. Наукове (зокрема соціально-психологічне) знання сьогодні розглядають як форму культури, в якій його було сформовано й розвинуто; як певну картину світу, сегмент, спосіб пізнання у віялі інших пізнавальних можливостей – світогляду, міфопоетики, мистецтв тощо [35; 36; 56; 140; 182; 249]. Це дезавує ідею жорсткої демаркації наукового і позанаукового мислення. Так, В. О. Лекторський стверджує, що “різні способи мислення не просто співіснують, а взаємодіють один з одним, ведуть постійний діалог ... і змінюються в результаті цього діалогу”. На його думку, саме тому “межа між науковими та позанауковими формами мислення є гнучкою, змінною, історично варіативною”, що спонукає до посилення взаємодії науки, особливо наук про людину, з іншими пізнавальними традиціями [182]. Тому в процесі розроблення нових теорій соціальна психологія може й повинна активно залучати не

лише дані, отримані під час лабораторних експериментів та польових обстежень більших чи менших вибірових сукупностей респондентів, а й численні елементи психологічного знання, що містяться в досвіді психотерапії, повсякденних уявленнях людей, творах літератури та мистецтва, традиційному й сучасному фольклорі тощо. Треба тільки навчитися правильно “вичленовувати й оформлювати” це знання саме як наукове, “тобто у вигляді законів, закономірностей та закономірних тверджень”, а не лише у вигляді описів психологічної феноменології [383, 271].

Водночас є у постмодерністському дискурсі й тенденції, на нашу думку, контрпродуктивні, такі, що “гасять” перелічені позитиви. Зупинимося на тих із них, які викликають найбільше занепокоєння.

Перша. На тлі, здавалось би, найсприятливіших умов, які створює для розвитку суспільних та гуманітарних наук постмодернізм, дедалі частіше з’являються оцінки, що ставлять під сумнів їхній розквіт та їхнє майбутнє. “Сучасне соціогуманітарне знання ... незважаючи на тенденції фундаменталізації, інтеграції ... вступило у смугу випробувань, кризи, трансформацій... По суті в межах постмодернізму поставлено питання про зникнення соціальних та гуманітарних наук, які з огляду на зрослі темпи соціокультурних змін, що руйнують усталені суспільні зв’язки, закономірні стійкі взаємодії, втрачають об’єкт і предмет дослідження”, – констатує перший проректор Російського державного соціального університету доктор соціологічних наук С. І. Григор’єв [68, 136].

Тим часом, особливо не переймаючись об’єктом і предметом дослідження, адепти методології радикально-постмодернового штибу бадьоро проголошують перехід від абстрактного та універсального до соціально корисного знання [80, 66]. Такий перехід і справді дає іноді непогані плоди, наприклад, деякі знахідки постмодернізму (метафора тексту та ін.) виявляються суголосними запитам психологічної практики. Але якщо соціальну корисність не зводити лише до потреб психологічного консультування, а розглядати ширше, то тут далеко не все в порядку. Практика в широкому сенсі аж ніяк не в захваті від сучасної гуманітаристики.

“Гуманітарні науки перебувають нині у глухому куті, – заявляє в одному з інтерв’ю всесвітньовідомий польський кінорежисер Кшиштоф Зануссі. – Відтоді як з’явився постмодернізм, мені здається, що я читаю лише дурниці на цю тему. Через те ставлюся до нього легковажно” [106]. Можна, звісно, від таких оцінок відмахнутися, вважаючи їх дилетантськими та поверховими (хоча Зануссі – людина зовсім не поверхова: вивчав фізику у Варшавському університеті, філософію – у Краківському), проте неупереджений погляд на проблему змушує визнати, що декларована соціальна корисність постмодернового знання навряд чи є незаперечною. До того ж вона має і певний присмак ставлення науки до самої себе в розрізі ідеологем та методологем, що давно набили оскому. Однобічна науково-практична орієнтація, як зазначає В. О. Татенко, висуває на передній план по суті позитивістські, прагматичні принципи [329, ч. 2, 16]. Тобто вигнаний у двері позитивізм дивовижним чином повертається у соціогуманітарні дисципліни постмодерністськими вікнами.

Друга. Неприємно вражає відверто конфліктний, руйнівний характер багатьох постмодерністських теоретизувань, зокрема в соціальній психології, що більше пасують за своєю тональністю стилеві авангарду, ніж постмодерну. Ми тут маємо на увазі не їхній критичний пафос як такий (критика, як відомо, сприяє розвитку науки), а ті крайнощі, котрі фактично перекреслюють такі пріоритети самого ж постмодернового наукознавства, як принцип конкурентності ідей (П. Феєрабенд) та визнання права на існування різних наукових підходів (Ж. Дерріда) [142, 10–11]. Чого варті хоча б надмірні, безапеляційні претензії на єдино правильну істину К. Джерджена [84; 85; 420; 422], в основі яких часом лежить гіпертрофоване роздмухування тривіальностей, – скажімо, суб’єктивних сторін наукового пізнання, пов’язаних із конвенційним характером психологічних понять і теорій. У культивуванні таких претензій насправді немає нічого нового, в них проглядається незжита схильність представників психологічного цеху будувати системи психологічних знань із чистого аркуша [4]. Однак при цьому постмодерністські теоретики забувають, що так само можна оцінювати і їхні власні наукові здобутки.

На даний момент можливості соціального конструкціонізму в психології повністю продемонстровані й практично вичерпані, вважає Д. О. Леонтьєв. Зрозумівши, що психологічні теорії важливо аналізувати з погляду того соціального змісту, який у них може імпліцитно вкладатися, психологія відновлює свій інтерес до самої пояснюваної реальності, до об'єкта. Конструкціонізм поступово долає власну однобічність і набирає конструктивніших форм, зокрема форму діалогічної психології [183, 84]. Отже, коло, так би мовити, замкнулося. І вихід із нього слід шукати в тих версіях постмодерністської чи будь-якої іншої методології, що позбавлені надмірної конфронтаційності.

Третя. Останні десятиріччя ХХ ст. були позначені в психологічній науці численними методологічними новаціями зовнішньодисциплінарного походження, парадигмальними щепленнями, які повелося називати “поворотами” – історичним, антропологічним, лінгвістичним, семіотичним, культурологічним, наративним тощо [80, 51; 160, 1]. Ці “повороти”, що походять від соціогуманітарних наук, як і багато новітніх напрямів соціально-психологічної думки, котрі на них ґрунтуються, правомірно розглядати як постмодернові (і, можливо, постнекласичні) модифікації та мутації гуманітарної парадигми. Було б великою несправедливістю не визнавати їхнього евристичного потенціалу і продуктивності у вирішенні цілої низки актуальних завдань соціально-психологічних досліджень. Але не можна абстрагуватися не лише від їхніх обмежень та вузьких місць, а й від потенційної загрози, яку може становити їх абсолютизація для наукового статусу соціальної психології (і психології в цілому). Ідеться про те, що П. Я. Гальперін визначав як “зісковзування” психології зі свого предмета [52, 39], а В. А. Роменець називав “зникненням психології як своєрідного предмета” [286, 348].

Так, в основі більшості згаданих “поворотів” (лінгвістичного, наративного, культурологічного) лежить “фетиш мови як самостійної сутності” [116, 10]: “усе бачиться як текст і передбачає аналіз тексту” [80, 59]. Але доречно запитати, чи справді мовні структури відображають “усю психіку”, і відтак – чи можуть бути поглинуті метафорою тексту всі соціально-психологічні явища. Мабуть, ні. Хоча б тому, що поза нею залишаються довербальний і

позавербальний досвід людини і людських спільнот, особливості смислоутворення, які переживаються скоріше інтуїтивно, ніж дискурсивно [116, 6], тощо. Отже, користуючись перевагами цих “поворотів”, слід водночас не допускати лінгвістичного редукціонізму, який нічим не кращий “старих” редукціонізмів – біологічного, фізіологічного та ін.

Нічим не кращий також історичний редукціонізм. Хоча ідея соціальної психології як історії [85] у своїй основі є продуктивною, її визнання не означає, що соціально-психологічну методологію треба беззастережно перебудовувати за прикладом нинішньої історичної науки. Серед російських психологів до цього з найбільшим ентузіазмом постійно закликає М. С. Гусельцева, усіляко пропагуючи постмодерністську “просунутість” нинішнього покоління істориків [75; 77]. Але мовчить про те, що історію, зважаючи на її нинішній стан, за рішенням ЮНЕСКО виключено з переліку соціальних та гуманітарних наук [87, 7].

А вона ж так активно здійснювала “повороти”, подібні до тих, які відбуваються нині в психології! Як засвідчують зарубіжні історики, “прогрес історії за останні 50 років є результатом низки шлюбів: з економікою, з демографією, навіть із географією, <а також> етнологією, соціологією та психоаналізом. Загалом нова історія розглядає себе як дещо схоже на допоміжну науку для інших соціальних наук” [410, 5]. Ось такий результат: допоміжна наука. Не думаємо, що такої долі бажали би своїй дисципліні й соціальні психологи.

Четверта. Орієнтування на гуманітарну парадигму і постмодерні віяння не вберегли соціальну психологію та суміжні з нею галузі від реінкарнації атеоретизму, що був характерний для них упродовж 1920–1950-х років, коли в цих науках домінувала природничонаукова парадигма в її найбільш жорсткому – позитивістському – варіанті. У 1960–1970-х роках, на хвилі боротьби з позитивізмом і притаманним йому “голим емпіризмом”, соціологи, а затим і соціальні психологи та представники інших соціогуманітарних дисциплін почали виявляти дедалі більший інтерес до теоретичного знання, що вилився в бурхливі теоретичні дискусії. “Будь-якій людині, знайомій з історією ідей, зрозуміло, що справжній прогрес відбувається на основі теоретичної конфрон-

тації, а факти і методи відіграють відносно меншу роль”, – у полемічному запалі заявляв С. Московічі, розпочинаючи разом з іншими західноєвропейськими соціальними психологами так званий антиамериканський, а за своєю сутністю антипозитивістський, бунт. Він тоді закликав ні більше ні менше як створити *систему теоретичних досліджень* [225, 218, 225]. Нині, з відстані років, очевидно, що таку систему створити не вдалося, та й навряд чи вона була можлива, але західні соціальні психологи справді запропонували чимало теорій (теорія каузальної атрибуції, теорія справедливості, соціальний конструкціонізм К. Джерджена, теорія дискурсу та інші теоретико-методологічні напрацювання Р. Гарре, а також теорії соціальних уявлень, впливу меншості та колективних рішень самого Московічі), які здобули визнання як у соціальній психології, так і в психології загалом. Проте на рубежі ХХ – ХХІ століть цей, за визначенням соціологів Дж. Александера та А. Ріда, зсув угору (тобто в напрямку теорії) змінився на симптоматику зсуву вниз (повернення до емпірії) [3, 8]. “Нині ми дійшли межі, за якою соціологічне теоретизування в масштабі, що перевищує “тут і тепер”, видається і зовсім сумнівним. Добре відома позиція прихильників постмодерністського проекту: наратив – так, теоретизування – ні”, – констатує В. О. Ядов [387, 4]. Помітно змінилася також позиція Московічі, котрий хоч і продовжує вболівати за вдосконалення пояснювальних теорій у соціальній психології, однак наголошує, що значно важливіше займатися описом феноменів [223, 233].

Настрої атеоретизму швидко поширилися і в пострадянській психології. Уже в 1990-х роках деякі російські філософи та психологи в ході дискусій про співвідношення природничонаукової та гуманітарної парадигм стали розглядати психологічні теорії як рудимент, а саме теоретичне знання без достатніх на те підстав пов’язувати з маркером природничонаукового [див. 151, 232]. Праці доволі відомих російських і західних авторів рясніють мусуваннями теми спекулятивності будь-якої теорії, вправами на кшталт доведення оповідності психологічних теорій (психологічна теорія як story), несумісності теоретичного узагальнення з пізнанням унікальності людини тощо [див. 80, 52, 62]. Читати такі вправлення може й цікаво, але при цьому подеколи просто-таки

дивує методологічна наївність тих, хто до цих вправлянь удається. Адже вони не помічають, що теж *теоретизують*, хоч і контрпродуктивно.

Поряд із “відкритим” атеоретизмом у сучасному соціально-психологічному теоретизуванні дедалі частіше спостерігається *підміна предметного знання методологічним*²⁴, яка спричинюється до витіснення власне теоретизування тим, що, мабуть, доречніше називати методологуванням. На перший погляд, у цьому нібито немає нічого поганого, особливо якщо тлумачити методологування в найширшому сенсі, як робить, приміром, А. В. Фурман [171; 359]. Давно доведено, що теорія і метод перебувають у діалектичному взаємозв’язку, що ті чи ті теорії можуть мати методологічне значення, ставати методом наукового пізнання в широкому розумінні [151, 11; 206, 261]. Усе це так. Але, приймаючи ці постулати, не слід забувати, по-перше, що стосуються вони теорій, котрі є *предметним знанням*, а по-друге, що саме така, предметна, теорія може ставати методом, а не метод предметної теорією, предметним знанням. Тому має рацію В. О. Мазилів, коли підкреслює, що “потрібно розрізняти власне *методологію* психології і *теорію* психології, і, безперечно, методологія не повинна підмінювати собою теорію” [199, 15].

Нині ж у соціальній психології, особливо в її постмодерністських версіях, переважає теоретизування з приводу дослідницьких підходів та способів дослідження. Такі інтелектуальні побудови, котрі нерідко нагадують більше філософські теорії пізнання, є теоріями, якщо можна так висловитися, методологічного типу. До них належать і так звані теорії перформансу [3, 9], зокрема психотехнічні теорії, у яких Ф. Ю. Василюк та деякі інші автори неправомірно вбачають альтернативу предметним теоріям [40]. Не випадає ні заперечувати права на існування, ні применшувати важливості цих теорій. Однак їх можна плідно розвивати лише на основі примноження та теоретичного збагачення предметного

²⁴ Тут ми слідом за М. С. Роговіним та Г. В. Залевським під предметним знанням розуміємо знання про психічні явища та процеси, а під методологічним – знання про спосіб пізнання цих явищ і процесів [284, 8]. Крім того, на нашу думку, до методологічного знання правомірно відносити також способи використання предметних знань.

знання. Інакше воно буде зрештою вичерпане, і його заступатимуть, як уже й трапляється, суто умоглядні й далеко не безспірні уявлення постмодернових філософських течій про сучасну людину і світ, у якому вона живе.

Ми так детально зупинилися на різноспрямованих і суперечливих особливостях і тенденціях парадигмально-дискурсивних зрушень у психологічній і суміжних з нею науках, аби показати, що, окреслюючи методологічний простір соціально-психологічного теоретизування, треба брати з них те, що сприяє його розширенню та поглибленню, а не навпаки. На нашу думку, забезпечити це розширення та поглиблення сьогодні найкраще здатна *стратегічна гуманітарна орієнтація*, яка, з одного боку, передбачає “мирне співіснування” і розвиток усіх модифікацій гуманітарної парадигми, що не “гасять” позитивів постмодерністського ж дискурсу, а з другого – допускає стратегічно виправдане вбудовування у процес соціально-психологічного пізнання природничонаукових підходів – там, де це можливо, і тією мірою, якою це можливо. Тобто замість абстрактної поліпарадигмальності, про яку нині багато, але без видимих наслідків говорять, ми пропонуємо певну – історично зумовлену і, отже, історично минушу – *стратегію парадигмального синтезу*, жодною мірою не обтяжливу для прихильників різних парадигм та підходів і до того ж таку, що суб’єктивно може сприйматись як поліпарадигмальна, коли це комусь до вподоби. Однак така на перший погляд “ні-до-чого-не-зобов’язувальна” стратегія покликана виконати важливу функцію – утримувати побудову соціально-психологічних теорій в єдиному методологічному просторі, вказуючи водночас на його “цілинні”, теоретично не освоєні ділянки і тим самим стимулюючи їх освоєння.

Дотримуючись такої стратегії, спробуємо виокремити головні координати, котрі, як ми вважаємо, мають утворювати цей простір. Під методологічним простором у даному разі будемо розуміти *загальні напрями та принципи соціально-психологічного теоретизування*, а не деталізовану тематику можливих теорій як “згустків” [385, 292] предметного знання. Методологічний простір теоретизування у будь-якій науці визначається попередніми, бодай найзагальнішими (а можливо й краще, коли найзагальнішими) уявленнями про ту реальність, яку належить вивчати. Тож

виходячи з уявлень, що склалися історично (див. розділ 1.1), реальність, яку має вивчати соціальна психологія (її зазвичай позначають терміном “соціально-психологічна реальність”), можна уявити як таку, що існує і розгортається, по-перше, на свідомому і несвідомому рівнях, по-друге, в індивідуальних та надіндивідуальних формах. Відповідно координати, що утворюють простір соціально-психологічного теоретизування, можна описати в категоріях: а) “свідоме” і “несвідоме”; б) “індивідуальне” і “надіндивідуальне”. Тоді схематичне зображення простору, про який ідеться, набуде такого вигляду (див. рисунок).

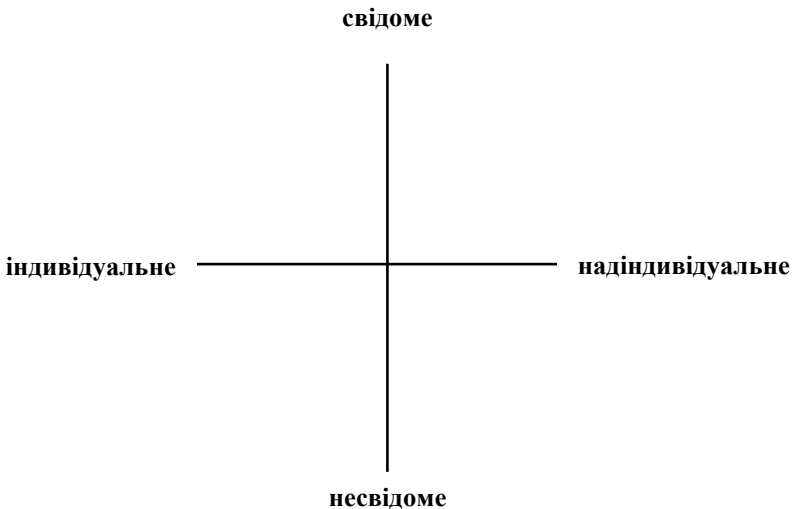

Рис. Змістові координати методологічного простору соціально-психологічного теоретизування

Координата “свідоме – несвідоме” характеризує, так би мовити, вертикальний зріз психічного, його рівневу будову. Це означає, що рівні свідомого і несвідомого присутні як в індивідуальних, так і в надіндивідуальних формах соціально-психологічної реальності, хоч і в різних співвідношеннях. Своєю чергою координата “індивідуальне – надіндивідуальне” відображає горизонталь-

ний зріз психічного. Іншими словами, його індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють певний континуум, а не перебувають у субординаційних зв'язках чи у відношеннях частини й цілого.

Нам, звичайно, зрозуміло, що таке твердження може викликати багато заперечень. Однак, висловлюючи його, ми в жодному разі не ставимо під сумнів того очевидного факту, що в реальному соціальному бутті взаємини індивідів і груп, їхні статусні позиції зазвичай підпорядковані субординаційному принципіві і зовні, “об’єктивно”, поглинаються відношенням частини і цілого. Мова про інше. Про те, що *феноменологічно* індивідуальні і надіндивідуальні форми психічного є в певному сенсі паралельними світами, і відтак можна говорити про їхню самодостатність та *онтологічну рівноцінність*. Недаремно ж провідні вітчизняні фахівці в галузі соціальної психології, зокрема Л. Е. Орбан-Лембрик, виступають проти фетишизації чи, навпаки, применшення значення як індивідуального, так і надіндивідуального (“групового”) [240, 22].

Ідея онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки, яку ми вперше оприлюднили в [306], вимагає, як полюбляють казати постмодерністські автори, постійної “зміни лінз” [80, 50] методологічного бачення. Це важко досягнути за допомогою лінійного мислення, але то є велика неправда, що індивід завжди діє як цілісність або, навпаки, як частина цілого. Насправді суб’єктивно він діє як цілісність лише тоді, коли позиціонує і витворює свою автономність, окремішність. В інших випадках він може діяти (якоюсь однією стороною своєї психіки) як частина іншої цілісності – групи, спільноти.

І це не суто гносеологічна метафора: за нею стоїть цілком конкретна онтологія. Так, іще Б. Ф. Ломов показав, що коли людина входить у ті чи ті системи відносин, її психіка та поведінка отримують вияв лише у певних планах і демонструють властивості, відсутні в інших системах [див. 17, 146]. Можна послатися й на думку Д. О. Леонтьєва, який зазначає, що до діалогу ми прилучаємося лише певними сферами нашого “Я”, тоді як інші сфери зберігаються поза цим діалогом, хоча межі між тими та іншими виявляються достатньо гнучкими і рухомими [183, 84].

Індивідуальне і надіндивідуальне перманентно переплітаються, у найрізноманітніших і найхімерніших виявах взаємодіють (як пише видатна українська поетеса Ірина Жиленко, “моя всеспільність, пафос, біль – народжені самосирітством і усамітненням в собі” [97, 24]), але ніколи повністю не зводяться одне до одного. “У кожному індивіді живе деяке співтовариство реальних або уявлюваних персонажів” [222, 18], однак він, “самовиражаючись у світі, в життєдіяльності, самоактуалізуючись, переживає труднощі, зумовлені незбіжністю індивідуального і суспільного” [1, 8]. Іншими словами, визнання онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм людського буття не означає їхньої безконфліктності. Під цим кутом зору марксистський постулат цілковитої гармонії взаємин між особистістю і колективом є всього лише прекраснодушною утопією. Відтоді як індивідуальне виділилося з надіндивідуального (колективного), воно перебуває з ним у глибокій суперечності. І розкрити всю глибину наявної суперечності, а також можливості її певного згладжування, локалізованого вирішення – одне з найважливіших завдань соціальної психології.

Проте завдання соціальної психології при цьому не можна обмежувати вивченням лише міжіндивідуальних, індивідуально-групових та міжгрупових взаємодій. Не менш важливо вести теоретичний пошук у напрямку дальшого пізнання передумов, чинників та закономірностей “власного активного функціонування” [229, 88] емпіричних референтів різних форм людської психіки, усебічного розвитку їхніх іманентних властивостей і потенцій, що передбачає, своєю чергою, розроблення фундаментальних психологічно обґрунтованих уявлень про цих референтів як індивідуальних і колективних акторів, індивідуальних та надіндивідуальних суб’єктів суспільного і, отже, спільного життя у національних межах і в глобальному цивілізаційному вимірі.

Наголошуємо: виокремлені координати (“свідоме” і “несвідоме”, “індивідуальне” і “надіндивідуальне”), на нашу думку, є цілком достатнім категоріальним каркасом, у просторі якого соціальна психологія може успішно впорядковувати наявне і продукувати нове теоретичне знання. На обраному нами рівні методологічної рефлексії цей категоріальний каркас дальшої деталізації не потребує, оскільки вона неминуче вилилась би у

претензію на побудову чергової макротеорії, час для якої в соціальній психології ще не настав, і відтак опинилась би серед перепон, що стоять на заваді процесові народження оригінальних ідей і підходів, нових, несподіваних ракурсів бачення соціально-психологічної реальності. Ми ж убачаємо своє завдання у стимулюванні цього процесу. Тому замість жорсткої і в цьому розумінні зайвої деталізації предметного поля соціальної психології вважаємо за доцільне запропонувати певні принципи, що, з нашого погляду, можуть сприяти розробленню нових соціально-психологічних теорій, підвищенню їхнього наукового і практично-перетворювального потенціалу.

Маємо на увазі не принципи на кшталт тих, якими колись так пишалася радянська психологія (принцип детермінізму, принцип відображення, принцип діяльності, принцип єдності свідомості і діяльності та ін.) і які тепер часом піддаються нищівній критиці [111, 114]. Ті принципи задавали скоріше певний спосіб пояснення психічного, ніж його пізнання, тобто мали більше онтологічний, ніж гносеологічний сенс. Натомість ми пропонуємо принципи, що стосуються суто процесу розроблення теорій.

За формальними ознаками вони належать до сфери так званої *нормативної методології* [151, 25]. Проте нам менш за все хотілось би, щоб ці принципи сприймалися як обов'язкові до виконання вимоги. Добре пам'ятаємо слова Е. Г. Юдіна про марність намагань проводити будь-які методологічні реформи згори. На його думку, наукове пізнання залишається дивовижно індиферентним до нав'язуваної йому іззовні методологічної допомоги; вона може в кращому разі виступати каталізатором внутрішніх процесів, які визрівають у самій науці, певною мірою інтенсифікувати, але не підмінювати її самосвідомість [378, 122]. Тож саме у плані каталізації процесу творення нових теорій, котрих сьогодні гостро не вистачає соціальній психології, ми й розглядаємо пропоновані принципи, що викладені нижче. Це своєрідні “підказки” тим, хто, замахуючись на розроблення теорії, таких підказок справді потребує, – і не більше.

Принцип контексту. Під ним розуміємо врахування родовидових зв'язків предмета теоретизування, зокрема експлікованих іншою термінологією, іншими мовами психологічної науки. Цей

принцип покликаний убезпечувати розробників нових теорій від побудови останніх, так би мовити, в теоретичному вакуумі, що, на жаль, вельми характерно для соціальної психології, зокрема для того її напрямку, який вивчає особистість. Час від часу з'являється мода на ті чи ті підходи (наприклад, пов'язані з концептами автентичності, ідентичності, темпоральності тощо), котрі фактично не співвідносяться ні між собою, ні з іншими суміжними теоріями (типологіями, класифікаціями). Як наслідок, відбувається не консолідація уявлень про досліджувану реальність, а, навпаки, їх подрібнення й розмивання. Тому розроблення нової теорії має супроводжуватися – і в цьому суть принципу контексту – визначенням її місця у предметному полі того напрямку соціально-психологічної науки, якого розроблювана теорія стосується. Тільки таким чином вдасться створити передумови для поступової розбудови знизу, тобто спільними зусиллями багатьох соціальних психологів, розвинутої системи соціально-психологічного знання, котру, як сьогодні зрозуміло практично всім, неможливо створити згори.

Принцип спадкоємності. Його можна розглядати почасти як доповнення, почасти як важливу передумову реалізації попереднього принципу – принципу контексту. Докладно принцип спадкоємності розкрито В. М. Аллахвердовим зі співавторами [4]. Вони розрізняють два види спадкоємності – *конвергентну* і *дивергентну*. Конвергентна має місце тоді, коли нова теорія розробляється на основі чинної, по суті, як її складова чи “дочірнє утворення” [321]. У цьому разі дотримання спадкоємності відбувається автоматично і спеціального обговорення не потребує. Інша річ – дивергентна спадкоємність. Потреба в ній виникає, коли нова теорія постає на протигагу наявній загалом у тому самому предметному полі науки, хоч і може його розширювати, видозмінювати. У такій методологічній ситуації нова теорія має не ігнорувати стару (що часто трапляється у психологічній науці і призводить до перебільшених уявлень про неспівмірність психологічних теорій²⁵), а підноситися на вищий рівень узагальнення, розглядаючи її як свій окремий випадок.

²⁵ Насправді цю “неспівмірність” за певних теоретичних зусиль вдається усунути. Так, В. М. Аллахвердов вивів єдиний “закон Фройда – Фестінгера”, що поєднує витіснення суперечностей (за Фрейдом) із неусвідомлюваним згладжуванням когнітивного дисонансу (за Фестінгером) [4, 178].

Отже, принцип спадкоємності застерігає соціальну психологію від продукування теорій, що значною мірою взаємоперетинаються і за великим рахунком нерідко дублюють одна одну. Пропонуючи нову теорію, недостатньо просто сказати, що ті чи ті концепти вичерпали свою пояснювальну спроможність. “Нова теорія, – підкреслює С. Московічі, – є виправданою лише в тому разі, коли вона допомагає передбачити нові факти або виявити невідомі раніше відношення між фактами”, відтак стару теорію не слід відкидати доти, “доки вона не буде переконливо спростована і не отримає гідної заміни” [223, 234–235]. Звісно, зважаючи на низький ступінь освоєності предметного поля соціальної психології, можна уявити й таку ситуацію, коли розроблювана теорія фактично не має попередниць. Приміром, А. Л. Журавльов і Т. П. Ємельянова визнають, що психологія великих груп досі позбавлена будь-яких атрибутів усталеної теорії [100, 6]. Однак і за відсутності попередниць нову теорію потрібно бодай співвідносити (за принципом контексту) із теоретичними побудовами, що височать на сусідніх ділянках предметного поля дисципліни.

Принцип “онтологічної скромності”. На нашу думку, ця, безперечно, метафорична назва²⁶ дає змогу поєднати в одному принципі низку змістовно близьких методологічних вимог до соціально-психологічних теорій, що їх різні автори висловлюють у термінах релевантності, адекватності, “обмеження теорією своєї центральної царини” тощо [8; 151; 201]. “Від психологів, з нашого погляду, вимагається чітке розуміння того, що універсальні концепції розробити сьогодні навряд чи вдасться, – наголошує В. О. Мазилів. – Тому, створюючи нову теорію, варто пам’ятати про те, що вона повинна мати свою сферу застосування, “зону адекватності” [201, 216]. Із цим слід повністю погодитись, оскільки історія психологічної науки і соціальної психології зокрема переповнена прикладами абсолютизації описуваних феноменів, тих чи тих їхніх сторін, надмірною генералізацією окремих понять і категорій, “розтягуванням” їх [383, 180] якщо не на всю психологічну реальність, то на таку її частину, яку вочевидь не під силу охопити пізнаваль-

²⁶ Її запозичено в А. В. Лубського, однак він тлумачить цю метафору дещо інакше [192].

ними засобами конкретної теорії. Так, перші соціально-психологічні теорії абсолютизували відносну незалежність надіндивідуальних психічних явищ від соціально-класових і соціокультурних особливостей їхніх носіїв, ототожнювали колективне з несвідомим та ірраціональним і т. ін. Неправомірність таких абсолютизацій та генералізацій розкрив С. Московічі [221], що, однак, не вберегло його самого від неправомірної генералізації категорії соціальних уявлень – аж до ототожнення їх із предметом соціальної психології [223]. Тим часом К. О. Абульханова та М. І. Воловикова доволі переконливо показали, що в контексті соціального пізнання соціальні уявлення доцільно розглядати лише як один із його механізмів – поряд із проблематизацією, інтерпретацією та категоризацією [1, 9].

Надмірна генералізація категорії, що окреслює центральну царину певної теорії, не лише збіднює уявлення про соціально-психологічну реальність, а й виявляється контрпродуктивною для самої теорії, раніше чи пізніше спричинюється до її виродження. Адже, згідно з афористично точною тезою Л. С. Виготського, коли “обсяг поняття зростає і тяжіє до безконечності, то за відомим логічним законом зміст його так само стрімко падає до нуля” [51, 308]. Втім, є у психології також і приклади дотримання принципу “онтологічної скромності”. Один із них, як нам видається, яскраво демонструє Д. О. Леонтьєв. Висвітлюючи переваги екзистенційного способу пізнання, він водночас трактує його як такий, зона релевантності котрого не поширюється на ті явища людської поведінки, які досліджують психологи класичними методами (“якщо традиційна психологія вивчає людину в тих її аспектах, у яких вона є детермінованою, то екзистенційна психологія вивчає людину в тих ситуаціях, коли вона є самодетермінованою”) [183, 88]. Саме такі приклади й гідні наслідування в процесі розроблення нових соціально-психологічних теорій.

Принцип рефлексивності. По-перше, йдеться про рефлексію вченим власної суб’єктивності як умову об’єктивності наукового пізнання, просування в напрямку “раціонально обґрунтованої істини” [13, 20]. І це не каламбур. Уже давно ніхто не заперечує права представників соціогуманітарних наук на власну активну позицію в дослідницькому процесі, проте важко погодитися з поширеними у постмодерністському дискурсі постулюваннями

цілковитої суб'єктивності вченого, що нібито позбавляє наукове знання питомо притаманних йому як особливій формі культури характеристик об'єктивності та істинності. Якщо розібратися, такі постулювання, попри вишукану термінологічну обгортку, культивують образ науковця як примітивної, недолугої істоти, абсолютно нездатної відокремити свої уподобання та упередження від пізнавальної дійсності. Однак, слушно зауважує Г. О. Балл, "аналізуючи діяльність учених (особливо вчених-гуманітаріїв), зазвичай обмежуються найпоширенішими в соціумі ситуаціями і не розглядають ні високих рівнів розвитку сенсів, що регулюють цю діяльність, ні високих рівнів рефлексії, яку здійснює суб'єкт цієї діяльності" [13, 23].

Зрозуміло, наукове знання, зокрема соціально-психологічне, завжди є принципово неповним, незавершеним. Відтак і об'єктивність у науковому дослідженні, згідно із сучасними (постнекласичними) наукознавчими уявленнями, ніколи не реалізується повністю, проте все ж має бути певною регулятивною засадою пізнання [170]. Неможливість цілковито усунути в дослідницькому процесі вплив суб'єктивного фактора вимагає від дослідника (в даному разі – від того, хто розробляє соціально-психологічну теорію) не пустопорожніх переживань із цього приводу чи войовничих атеоретичних декларацій, а здатності усвідомлювати свій суб'єктивізм, визначати його допустимі межі та можливий вплив на продукване знання. Дослідницька рефлексія мислиться в цьому контексті як мистецтво постійної зміни власної позиції, переходу від ролі дійової особи процесу, що досліджується, до ролі відстороненого спостерігача, зокрема й спостерігача за самим собою.

По-друге, принцип рефлексивності передбачає мисленнєве утримання впродовж усього процесу розроблення чи, радше, творення теорії її *логічної будови*, що має втілюватись у певній *структурі*. Потребу такого утримання не слід сприймати просто як заклик викладати соціально-психологічні теорії чіткіше, що, до речі, теж було б не зайвим. Вони, як і переважна більшість соціогуманітарних теорій, викладаються, як правило, в довільній і вельми аморфній формі [383, 178]. Ми свідомі того, що перевчити гуманітаріїв писати тексти інакше – марна справа. Соціальний психолог має право теоретизувати в тій формі, яка є для нього найбільш звичною і зручнішою. Однак важливо, щоб текстова

форма теоретизування бодай імпліцитно містила мінімально необхідні структурні елементи теорії, що піддаються розпізнаванню. При цьому, гадаємо, не обов'язково орієнтуватися на занадто складні структури, розроблені для аналізу теорій, котрі переросли в парадигми, наукові школи, у так звані дослідницькі програми, теоретичні напрями, глобальні психологічні ідеології тощо [176; 321; 383]. Достатньо усвідомлювати, що теорія має складатися з певного “твердого ядра”, яке охоплює кількісно невелику сукупність вихідних понять і тверджень, із яких випливає розгалужена система похідних тверджень (висновків, умовиводів, гіпотез, визначень тощо) [115]. Нічого надзвичайного в типовій структурі теорії, як бачимо, немає. Проте її наявність, як і усвідомлення цієї наявності, дуже потрібні. Без такого усвідомлення вчений інколи просто не зважується позиціонувати свій текст як теорію, хоч він того заслуговує.

Принцип економності (економічності). На відміну від викладених вище цей принцип можна вважати таким, що належить до загальноновизнаних у методології соціальної психології, принаймні в західній. Р. Сієрс визначає економічність теорії як “її здатність підпорядковувати багато спостережуваних відношень єдиному систематичному принципові” [487, 466]. В інших джерелах у значенні такого “систематичного принципу” послуговуються термінами “єдине об'єднавче начало”, “узагальнювальна ідея” тощо [115].

У наукознавстві вважається встановленим, що в основі кожної, бодай і найскладнішої, теорії лежить модель досліджуваної реальності, наділена невеликою кількістю властивостей і простою структурою [38, 29–31; 173, 30–31]. Це закономірно, адже наукове пізнання завжди є так чи інакше спрощенням реальності. Проте дотримання принципу економності теорії повинне мати розумні межі. Пошук простих моделей не слід робити самоціллю соціально-психологічного теоретизування, але їх не варто й боятися, а тим паче штучно ускладнювати. Ускладнення простих моделей “має мотивуватися не прагненням до зовнішньої солідності, наукоподібності, а *змістовно* – потребою врахування чинників, від яких простіші моделі абстрагувалися” [14, 9].

Принцип збагачення доказової бази теорії. У традиційному науковому дискурсі поняття збагачення доказової бази, мабуть, не

мало б особливого сенсу, оскільки відповідно до класичних уявлень (їх нині трактують часом як “міфологію науки” [383, 162]) наукові теорії завжди виводяться із твердих (достовірних) емпіричних фактів і залишаються не більш як гіпотезами, доки не витримують перевірку експериментом. Спираючись на ці уявлення, треба було б виокремлювати принцип не збагачення доказової бази теорії, а верифікації гіпотез або, за К. Поппером, їх фальсифікації [268; 270]. Однак постмодерністський дискурс різко змінив ситуацію: риторику верифікації та фальсифікації в соціогуманітарних науках почала витіснявати “риторика генерування теорії” [134, 97].

Найбільш відомим її репрезентантом стала методологія “обґрунтованої (чи заземленої, корінної тощо) теорії” [96; 134; 160; 161; 323], суть якої коротко полягає в тому, що дослідник замість висунення гіпотези починає збирати дані за допомогою взаємоперевірювальних методів, далі оформляє їх у вигляді тексту, вилучає з нього серію кодів, якими маркує отримані дані, затим групує ці коди у певні концепти, формує з них категорії, що й лягають в основу теорії. Тим, хто давно працює у сфері науки, очевидно, що хоч би як радикально маніфестувала ця методологія свою новизну, вона лише легітимізує та вибудовує у струнку систему способи пізнання, якими завжди послуговувалися вчені, хоч і волили про них мовчати. Так, учні Г. С. Костюка напівпошепки розповідали, що Григорій Сілович казав: “Ти роби, а гіпотеза потім буде...”. Але, напевно, метр мав на увазі строго сформульовану за усталеними стандартами гіпотезу, а не те інтуїтивне припущення, без якого взагалі немислима ні побудова теорії, ні будь-яке дослідження. Його І. Лакатос називає “наївним здогадом”. Здійснивши логічну реконструкцію реального процесу наукового пізнання, він дійшов висновку, що цей процес кожного разу розпочинається з руху саме від “наївного здогаду” (правильного щодо вельми простих випадків) до досить складної формули, котра охоплює великий спектр об’єктів. Така формула вибудовується не індуктивним і не однобічно дедуктивним шляхом, а в процесі конструктивного збагачення змісту теорії [176, 406].

Отже, “наївних здогадів” даремно соромитися. “Окрема історія з людського життя чи експеримент, проведений на занадто малій вибірці, не можуть слугувати підставою для констатації

психологічних закономірностей, але підставами для формулювання дослідницького завдання або для висунення гіпотези вони цілком можуть бути. Тим часом залучати такого типу матеріали, скажімо, до дисертацій зазвичай побоюються. Напевно, ці побоювання безпідставні – якщо ясно сказано, у якій функції використовуються такі матеріали, і якщо наукові роботи оцінюються компетентно” [14, 6].

Випускаючи “наївний здогад”, маскуючи його, розробник теорії ризикуює втратити щось істотне в логіці її обґрунтування. Але не можна й обмежуватися цим здогадом: міркування, що з нього випливають, потрібно “підперти” новим фактажем. Іншого шляху немає, оскільки соціально-психологічні теорії зазвичай належать до недедуктивних, “істинність тверджень яких доводять за допомогою фактів” [115, 633]. Ці факти можна нагромаджувати шляхом як верифікації/фальсифікації гіпотез, так і генерування теорії. Але не тільки. У межах гуманітарної парадигми, як уже говорилося, для збагачення доказової бази теорії можуть придатися й факти із психотерапевтичної практики соціального психолога, й ілюстрації з художньої літератури, і навіть відповідно опрацьована офіційна статистика. Треба лише, щоб залучуваних фактів було доволі і щоб їм не бракувало переконливості.

Принцип відкритості. На цьому аспекті наукових теорій акцентує увагу Т. Кун. Славені класичні праці (Аристотеля, Птолемея, Ньютона, Лавуазьє та багатьох інших), наголошує він, “були достатньо відкритими, щоб нові покоління вчених могли в їхніх межах віднайти для себе невирішені проблеми будь-якого різновиду” [174, 34]. Універсальним прикладом відкритості може слугувати періодична система елементів Д. І. Менделєєва.

Отож якщо соціальний психолог дбає про майбутнє розроблюваної теорії, її структура не має бути надто жорсткою, такою, що не допускає розвитку, побудови. У цьому розумінні як на протилежний приклад посилаються [див. 151, 150–151] на запропоновану Ф. Ю. Василюком типологію психологічних “одиниць” людського життя [39, 166]. У цій типології, що претендує на вирішення завдань побудови загальнопсихологічної теорії спілкування, людина та її життя описуються за допомогою чотирьох категорій (настановлення і діяльність, ставлення і спілкування), що

різко розмежовують “предметний світ” і “світ людей”, не враховуючи можливих взаємопереходів, нюансів різнотлумачення згаданих категорій і т. ін. Проте головний гандж цієї типології вбачається навіть не у спірності її окремих моментів, хоча вони є (наприклад, чому так категорично протиставляються настановлення і ставлення, адже існує ще й поняття фіксованого настановлення, цілком співмірне з поняттям ставлення у тлумаченні В. М. Мясищева?), а в закритості для нових поворотів думки, покладанні переліку категорій, напрацьованого в суто радянській психологічній традиції, як вичерпного, кінцевого. Природно, такої вичерпності під час розроблення соціально-психологічних теорій потрібно уникати. Добре також, якщо нова соціально-психологічна теорія буде своєрідним “запрошенням до діалогу”, комунікативною пропозицією, якщо вона перекидатиме – бодай і в полемічному плані – змістові й термінологічні “містки” до інших, суміжних, теорій, шукаючи в них передусім схожості, а вже потім відмінностей. Ці властивості наукової теорії вкладаються в уведене В. О. Мазилімовим поняття *комунікативної методології* [199].

Принцип операціональної/технологічної перспективи. Хоч би якою оригінальною і глибокою видавалася авторові та його найближчому оточенню розроблена теорія, її появу зрештою виправдовує чи не виправдовує можливість реалізації положень цієї теорії в подальших наукових дослідженнях і в суспільній практиці, зокрема у практиці психологічного консультування. А ще краще – і там, і там, тобто і в дослідженнях, які дають нові підтвердження теорії, розвивають її, і у сфері практики. Одначе так трапляється порівняно рідко. Зазвичай соціально-психологічна теорія торує шлях до практики через наукові дослідження, зорієнтовані на вирішення тих чи тих практично значущих проблем, хоча буває й навпаки. Скажімо, психоаналітичні теорії, що вирости безпосередньо із психотерапевтичної практики, як відомо, передусім у ній і знайшли своє застосування.

Перспективу наукового та практичного застосування теорії пов’язують, як правило, з *операціоналізацією* її понять і положень [321, 56; 383, 156–157], під якою розуміють надання теоретичним змістом емпіричних значень, котрі в принципі піддаються спостереженню (у більш жорсткому варіанті – вимірюванню) і з

котрими, відповідно, може працювати дослідник або практик. Зарубіжні соціальні психологи й соціологи описують цю процедуру переважно в термінах операціоналізації змінних, яку часом тлумачать як серію інструкцій щодо дій дослідника, спрямованих на встановлення значення тієї чи тієї змінної [398; 438]. Зрозуміло, операціоналізація вимагає від автора теорії спеціальних зусиль, на які в нього не завжди є час і до яких він не завжди готовий. Крім того, буває, що соціально-психологічна теорія “забігає вперед” [151, 50], стосується явища, до котрого поки взагалі невідомо з яким інструментарієм підступитися. Через те було б невинуватеною крайністю домагатися, щоб кожне соціально-психологічне теоретизування завершувалось операційними визначеннями. Але водночас бажано, щоб автор теорії вказав хоча б гіпотетичні способи чи напрями наближення до операціоналізації, бо інакше доля теорії цілком залежатиме від примх соціальної затребуваності, а вони своєю чергою – від рівня компетентності ймовірного користувача, на який особливо покладатися не випадає.

Викладені міркування дають підставу сформулювати обговорюваний принцип гранично “ліберально” – як принцип бодай перспективи операціоналізації теорії. Можна говорити також про перспективу її *технологізації*, що більше відповідає, як то кажуть, духові часу. Поняття “технологія” іноді співвідносять виключно з практикою, зокрема психотерапевтичною, а стосовно наукових досліджень вважають за можливе користуватися лише поняттям “методика” [383, 156–157]. Це неправильно. Як науковий опис засобів і методів, застосування яких веде до передбачуваного результату, технологія може бути й практично зорієнтованою, і дослідницькою. Науково-дослідна діяльність на рівні емпіричних досліджень теж, між іншим, є одним із видів практики, хоч і специфічним [150; 152].

Та коли йдеться про перспективу власне практичної реалізації теорії (якщо така перспектива передбачається), належить чітко розрізняти “технологічні” запити науковців і практиків. Типовою помилкою, доволі поширеною, зокрема в дисертаційних роботах, є намагання видати за придатні для практичного використання детальні описи соціально-психологічних явищ як закономірно, об’єктивно детермінованих. Але практика це мало цікавить. “Практикові не так уже й важливо, якими причинами

насправді зумовлене явище. Важливіше знайти шляхи впливу на нього. Якщо всі причини повністю об'єктивні й не залежні від контролю суб'єкта, не підвладні йому, то практикові, власне, нічого робити... Практикові, на відміну від академічного вченого, важливо знати не стільки об'єктивні чинники, що визначають ті чи ті процеси, скільки знайти ті з них, на які можна впливати, передусім замовникові” [264, 43]. Іншими словами, автор соціально-психологічної теорії має зорієнтувати творчу думку практика на використання його власних можливостей, а також – якщо практиком є фахівець, котрий працює з клієнтом, замовником, – їхніх власних можливостей, психічних ресурсів.

Напевне, не всі з наведених вище принципів можна розглядати як специфічні саме для соціально-психологічного теоретизування. Але ми й не прагнули, щоб усі вони конче відбивали цю специфіку як таку. Натомість, виокремлюючи той чи той принцип, виходили з наявного стану теоретичного знання в соціальній психології та заснованого на його аналізі розуміння завдань і перспектив не лише примноження теоретичних надбань вітчизняних соціальних психологів, а й підвищення їхньої якості, наукового та практично-перетворювального потенціалу.

Наступний крок у цьому напрямку вбачаємо в тому, щоб запропонувати певні критерії оцінювання соціально-психологічних теорій – як тих, що вже є, так і тих, на появу яких сподіваємося і процес напрацювання яких хотіли би стимулювати. Почасти такі критерії можна почерпнути з наукознавчих джерел і праць, присвячених проблемам методології психологічної науки, зокрема соціальної психології [8; 48; 151; 223; 369]. Однак можливості прямих запозичень у нашому випадку вельми обмежені, адже критерії, на які натрапляємо у згаданих джерелах, або ж надміру універсальні (призначені для оцінювання різних видів наукового знання, а не лише теорій), або ж, навпаки, надто спеціалізовані (передбачають оцінювання, приміром, лише таких найбільших “блоків” теоретичного знання, як бігевіоризм і когнітивізм, пояснювальна і розуміюча психологія тощо). До того ж автори праць із методологічних проблем психології зазвичай тяжіють до порівняння теорій за змістовими ознаками [8, 39–41; 369, 13–14]. Ми ж маємо на меті виробити критерії оцінювання соціально-психологічних теорій безвідносно їхнього предметного змісту, а

також незалежно від того, в якій парадигмі й коли та чи та теорія була розроблена.

Чи можлива така система надпарадигмальних і позачасових критеріїв? На це запитання відповімо словами Т. В. Корнілової: так, бо здорового глузду поки ще ніхто не відміняв [150, 120].

Підхід, що передбачає опис різних фрагментів знання безвідносно предметного змісту, широко використовує наукознавство, яке виробило для цього спеціальну мову так званих метапредметних термінів [48], але він, зрозуміло, потребує адаптації до цілей оцінювання саме соціально-психологічних і саме теорій. На нашу думку, підставою для формулювання критеріїв їх оцінювання може слугувати *життєспроможність теорії*. Це поняття час від часу трапляється в методологічній літературі, ним послуговується, скажімо, А. В. Юревич [383, 181], але, наскільки нам відомо, воно ніколи не піддавалося концептуалізації. Тому зауважимо, що життєспроможність теорії ми розуміємо не як її консервацію в незмінному вигляді, а як здатність до розвитку, експансії і в перспективі – до діалектичного заперечення, адже, згідно з К. Поппером, функція теорій полягає в тому, щоб, акцентувавши низку важливих гносеологічних проблем, згодом бути спростованими і заміненіми новими, більш досконалішими теоріями [див. 383, 266]. Поняття життєспроможності, з нашого погляду, є інтегральною характеристикою наукового і практично-перетворювального потенціалу соціально-психологічної теорії, а також її самодостатності, що є особливо значущим, зважаючи на потребу становлення вітчизняної соціальної психології як науки з потенціалом “самодостатнього розвитку” [241, 43]. При цьому самодостатність теорії потрібно тлумачити не в сенсі штучної ізоляції від теорій, котрі вона має за попередниць, а в тому розумінні, що на її основі науковці та/або практики дістають змогу розгортати власну діяльність, не апелюючи до теорій-попередниць.

Пропоновані нами критерії оцінювання соціально-психологічних теорій можна звести в систему, яку описано нижче. Її утворюють три критеріальні групи, а саме: первинні критерії (тобто ті, оцінки за якими уможливають подальше оцінювання теорії в аспекті власне життєспроможності), основні та допоміжні критерії.

СИСТЕМА КРИТЕРІЇВ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

Первинні критерії

Критерій ідентифікації. Текст, у якому описано теорію, не має зводитися до емпіричних узагальнень [321], але, з другого боку, не повинен бути й вільними інтелектуальними вправами “на тему”, що не містять аналізу фактів та їх узагальнення. Теорія має піддаватися розпізнаванню бодай за мінімальними ознаками – як система взаємопов’язаних тверджень стосовно якогось феномена чи групи феноменів [див. 383, 143], що дає цілісне і систематизоване уявлення про їхні сутнісні характеристики та притаманні їм закономірності [115].

Критерій обґрунтованості. Поняття обґрунтованості ми розглядаємо як пов’язане з поняттям достовірності теорії, але воно в певному сенсі ширше і менш зобов’язувальне. Достовірність можна було мати за неодмінний, “твердий” критерій не лише оцінювання, а й первинного розпізнавання теорій, коли ними визнавалися лише ті, що пройшли перевірку за допомогою строго визначених процедур верифікації/фальсифікації. Однак загострення потреби у випереджувальному розвитку теоретичного знання та постмодерністські уявлення про множинність істини і, отже, про лише відносну достовірність будь-якої теорії суттєво змінили ситуацію.

Так, П. Фесрабанд висунув принцип проліферації (розмноження) теорій. Він узаконює створення нових теорій, які суперечать наявним і загальноновизнаним з метою їх критики ще до зіткнення з контрприкладми [344, 166]. Тож тепер навряд чи когось шокують заяви про те, що “відсутність “емпіричних підтверджень” не є заборонаю на введення нового поняття і тим паче на розроблення нової теорії. У більшості випадків (це стосується будь-якої науки) нове поняття “вкидається” з випередженням, а нова теорія може взагалі суперечити наявним фактам” [362]. Усе це дає підстави говорити не стільки про достовірність теорії, особливо нової, скільки про її обґрунтованість. Але ретельно обґрунтованою вона має бути обов’язково, позаяк не слід забувати крилатого вислову А. Маслоу про те, що наука – єдиний спосіб змусити нас проковтнути невгодну істину [213, 18]. Вихідні

твердження теорії зазвичай обґрунтовують посиленнями на положення інших теорій, що вважаються достовірними (мають аксіоматичний статус), логічними доведеннями тощо. Головним же способом обґрунтування соціально-психологічних теорій, які, нагадаємо, зазвичай належать до типу недедуктивних, залишається аргументація фактами – бодай і не здобутими самим автором чи колективом, де він працює, шляхом спеціальної (дослідної) перевірки, але принаймні такими, що не викликають відвертого сумніву.

Критерій рівня теорії. За усталеними уявленнями кожен соціально-психологічну теорію можна віднести до нижнього, середнього чи верхнього рівня. Природно, що вищий рівень теорії, то ширшу царину предметного поля науки вона охоплює. З огляду на це рівневий критерій дає змогу оцінити в першому наближенні наукову та практичну значущість теорії. Але, наполягаємо, тільки в першому наближенні, адже саме по собі віднесення теорії до будь-якого рівня ще нічого не говорить про її якість і відповідно про життєспроможність. Через те таке первинне, рівневе, оцінювання теорії потребує конкретизації за допомогою більш локальних якісних критеріїв, які ми називаємо основними. На нашу думку, саме вони характеризують потенціал життєспроможності та самодостатності теорії.

Основні критерії

Критерій евристичності. Оцінювання соціально-психологічної теорії за критерієм евристичності передбачає встановлення її здатності породжувати так звані задачі-головоломки (вони, за Т. Куном, приваблюють учених, оскільки дають їм змогу продемонструвати свій талант і дослідницьку майстерність) [174, 65], бути опертям для наукового пошуку, спрямованого на виявлення невідомих раніше властивостей і закономірностей тих чи тих процесів і явищ, а також/або орієнтиром для соціального втручання в ці явища та процеси, напрацювання нових рішень і підходів у сфері практичної діяльності, психологічного консультування, психотерапевтичної роботи тощо.

При цьому, встановлюючи ступінь евристичності теорії, належить розрізняти слідом за І. Лакатосом *негативні й позитивні евристики* [151, 57]. Перші мають швидше оборонний характер,

захищають від руйнування тверде ядро теорії, тоді як другі є наступальними – спонукають до її розвитку, вдосконалення і втілення в життя постульованих нею положень. Природно, цінність будь-якої теорії визначають передусім позитивні евристики.

Критерій інтерпретаційності. Під інтерпретаційністю тут маються на увазі пояснювальні можливості соціально-психологічних теорій, які істотною, а подеколи й вирішальною мірою впливають на їхню долю. Трапляються навіть твердження, що “теорії гуманітарного профілю є суто інтерпретаторськими: вони надають сенсу вже відомим фактам, але нічого не говорять про невідомі” [264, 24]. Це, звичайно, не так. Є скільки завгодно прикладів, коли соціогуманітарні теорії відкривали не лише нові факти, а й закономірності розвитку людства, зміни цивілізацій тощо. Проте й пояснювальні, інтерпретаційні можливості цих теорій мають величезне наукове та практичне значення. Інтерпретації, які дає соціогуманітарна, зокрема соціально-психологічна, теорія тим явищам, що становлять її предмет, важливі не тільки для вчених, а й, можливо насамперед, для широкого суспільного загалу. Вони допомагають людям зрозуміти навколишній соціальний світ і самих себе, наповнити життя ціннісним сенсом. Тож і не дивно, що соціогуманітарні теорії часом отримували суспільний резонанс іще до визнання в науковому середовищі або й усупереч їх невизнанню, як було, приміром, з теоріями Г. Лебона, З. Фрейда, К. Г. Юнга. З огляду на це критерій інтерпретаційності, безперечно, належить до основних і виконує самостійну роль у процесі оцінювання соціально-психологічних теорій.

Критерій прогностичності. Науковим теоріям прогностичність має бути притаманна, так би мовити, за визначенням. “Теоретичне знання є системою не лише тверджень, а й передбачень із приводу виникнення різних феноменів, переходів від одного твердження до іншого поза безпосереднім зверненням до чуттєвого досвіду”, – наголошує А. В. Петровський [256, 5]. Більшість авторів, які розглядають психологічні й зокрема соціально-психологічні теорії, або вводять ознаку прогностичності в саму дефініцію теорії [див. 383, 143], або ж виокремлюють її як обов’язковий атрибут чи критерій “хорошої теорії” [див. 8, 38]. Нерідко, правда, прогностичність тлумачать завузько – лише як здатність теорії передбачувати

результати здійснюваних на її основі емпіричних, передусім експериментальних, досліджень. Тому С. Московічі ще на початку 1970-х років обстоював “більшу незалежність прогностичної функції теорії” [225, 226]. За такого, ширшого, розуміння прогностичності соціально-психологічні теорії правомірно оцінювати також із огляду на можливості їх використання для цілей *соціального прогнозування*.

Водночас треба мати на увазі, що в останні десятиріччя прогностична функція соціально-психологічних, як і соціальних теорій у цілому, піддається нищівним атакам постмодерністського штибу [18; 84; 85]. До них удаються, зокрема, прихильники синергетичного підходу, що зажив значної популярності як у природничих, так і соціогуманітарних науках. На основі хибно витлумачених постулатів синергетики деякі гуманітарії проголошують абсолютну непрогнозованість функціонування і розвитку складних відкритих систем, що перебувають у стані нестійкої, динамічної рівноваги, до яких належать, зрозуміло, й особистість, і соціум. Проте така апологетика непрогнозованості, як було показано нами раніше [301, 219–225], не витримує критики. Насправді із синергетичної картини світу випливає, що майбутнє є *обмежено передбачуваним*, а не абсолютно непередбачуваним [261, 39]. Тож абсурдно відмовлятися від соціальних прогнозів на тій підставі, що вони збуваються обмежено, адже ніхто не відмовляється від прогнозів погоди, хоча їхня вірогідність не перевищує 65 % [127]. Як зазначають В. Г. Кремень та його співавтори, соціальний аналіз без прогнозу не має довершеного вигляду [166, 296]. У соціальному прогнозуванні сьогодні практикують створення ймовірнісних сценаріїв суспільного розвитку. Такі сценарії активно розробляються [109], і в їх розробленні мають відігравати свою роль соціально-психологічні теорії.

Критерій ідеологічності. На його виокремлення наштовхує позиція соціального конструкціонізму, згідно з якою головними критеріями оцінювання соціально-психологічних теорій слугують не їхня відповідність справжньому світові чи прогностичність, а соціальна інтелігібельність і здатність генерувати нові поведінкові феномени [239]. Не поділяючи категоричності такої позиції, слід, однак, визнати її певну слушність. За К. Джердженом, соціально-

психологічна теорія покликана каталізувати в суспільстві соціальну сприйнятливість і чутливість, надавати людям концептуальні та методичні засоби поглиблення їхніх суджень, постачати інформацію про доцільні в певних умовах поведінкові акти [84, 44–45]. Неважко помітити, що такого роду уявлення про результати соціально-психологічного теоретизування цілком укладаються в поняття *ідеології*, яку Н. Луман тлумачив як “практично скеровувальне знання”, своєрідне “серединне утворення” між наукою і практикою [195, 199]. Критерій ідеологічності соціально-психологічних теорій відповідає також вітчизняному концептові введення психології у більш загальну сферу “ідеологічних композицій”, висунутому В. А. Роменцем [286, 826].

Критерій операціоналізованості. За ним соціально-психологічна теорія підлягає оцінюванню в континуумі від окресленої в найзагальніших рисах перспективи операціоналізації її понять і положень до наявності операційних визначень як таких. При цьому теорії середнього рівня, а також верхнього (якщо такі будуть) за відсутності очевидних ознак операціоналізації доцільно оцінювати з погляду пропозицій (гіпотез), які можуть бути покладені в основу теорій нижнього рівня і відповідно на цьому рівні операціоналізовані. Та хоч би як там було, операціоналізація або принаймні її перспектива виступає важливою умовою продуктивності соціально-психологічної теорії, що вимірюється за критеріями евристичності, прогностичності та, з певними застереженнями, ідеологічності. (Докладніше уявлення про критерій операціоналізованості можна скласти, повернувшись до міркувань з приводу принципу операціональної/технологічної перспективи соціально-психологічного теоретизування.)

Критерій естетичності. Порівняно з іншими критеріями його визначити найважче, хоча кожному вченому, думається, загалом зрозуміло, що він означає. Попри те, що естетичні чинники, здавалось би, не мають безпосереднього стосунку ні до змістових, ні до формальних характеристик наукової теорії, популярність її в середовищі науковців і, отже, життєспроможність істотно від них залежать. Через те в наукознавстві сьогодні цілком серйозно обговорюють естетичні засади методології науки [232, 53–55]. Навіть такий незаперечний авторитет у галузі точних наук,

як А. Ейнштейн, котрого не запідозриш у гуманітарних слабкостях, надавав оцінюванню наукових теорій за критерієм естетичності великого значення, тлумачачи її як витонченість, красу та гармонійність теорії [див. 151, 65].

Допоміжні критерії

Критерій актуальності. Ми усвідомлюємо всю “єретичність” віднесення найбільш офіційно пошановуваного критерію актуальності до групи допоміжних, але вважаємо його саме таким. Актуальність як відповідність наукового знання злободенним суспільним запитам – явище минуле і з погляду життєспроможності теорії не визначальне, оскільки котрась із них, яка видається неактуальною сьогодні, може виявитися гостро затребуваною якщо не в найближчому, то у віддаленішому майбутньому. Таке неодноразово траплялося в історії науки. Тому в аспекті актуальності соціально-психологічні теорії треба оцінювати розумною мірою.

Критерій новизни. Новизна теорії, подібно до її актуальності, теж є ознакою хоч і вельми привабливою, але нестійкою та “примхливою”, а головне – несамодостатньою. Згадаймо міркування С. Московічі про те, що нова теорія виправдана лише тоді, коли допомагає виявити невідомі раніше факти чи відношення між ними, і що, відповідно, стару теорію не годиться відкидати, доки нова не доведе своєї більшої продуктивності. Отже, оцінюючи певний теоретичний підхід, його новизну, звісно, варто враховувати, але не підмінювати нею основних критеріїв і не ототожнювати цю новизну із оригінальним чи таким, що претендує на оригінальність, описом відомих явищ.

Критерій структурності. Ідеться не стільки про зовнішню (текстову) структурованість теорії, скільки про її внутрішню структурність. Це питання не потребує дальшого уточнення, оскільки воно було достатньо висвітлене в ході обґрунтування принципу рефлексивності як однієї із засад соціально-психологічного теоретизування (див. вище). Критерій структурності допоможе оцінити соціально-психологічну теорію як під кутом зору її продуктивності, тобто евристичності, прогностичності тощо (тут формальним показником може слугувати, наприклад, співвідношення вихідних і похідних положень теорії), так і з погляду її

естетичних властивостей (більш структурна теорія за інших однакових умов справляє приємніше естетичне враження).

Критерій несуперечливості. Мається на увазі формально-логічна узгодженість положень теорії. На тлі інших цей критерій може видатися якимось примітивним, дріб'язковим і навіть таким, що зачіпає самолюбство вченого (мовляв, ставлять під сумнів мою здатність мислити логічно!). Проте досвід аналізу наукових текстів засвідчує, що формальнологічні суперечності трапляються в соціогуманітарних теоретизуваннях не так уже й рідко. Тому критерій несуперечливості потрібен оцінювачу теорії, щоб очистити від такого роду нашарувань розгляд її евристичності. Іншими словами, щоб розібратися, де продуктивні запитання (головолімки), які вона породжує, а де ті, до котрих спричинюються тривіальні непорозуміння, банальна плутанина в судженнях автора.

Слід підкреслити, що, напевно, немає і, мабуть, не буде в соціальній психології теорій, які могли б отримати найвищі оцінки за всіма виокремленими критеріями. Та це й не потрібно: адже різні теорії мають різне призначення, адресуються різним споживачам чи принаймні характеризуються різним авторським розумінням покладеної на них місії. Проте водночас вважаємо за правомірне стверджувати, що реально чи потенційно життєспроможною є/буде найбільшою мірою та соціально-психологічна теорія, котру можна позитивно оцінити за якомога більшою кількістю критеріїв.

4. 2. Параметри залежності та перспективи автентичності вітчизняної соціальної психології

Навряд чи можна знайти вченого, який не хотів би зробити свій власний оригінальний внесок у розвиток науки. Так само свого оригінального внеску має прагнути й національне співтовариство представників будь-якої наукової дисципліни. Це – питання престижу національних наукових шкіл, а відтак і їхньої конкурентоздатності. Саме з таких позицій ми б і хотіли повести мову в цьому розділі про шляхи розвитку вітчизняної соціальної психології.

Природно, гідний внесок у світову соціально-психологічну науку і водночас у розв'язання нагальних проблем українського

суспільства вона може зробити лише за умови утвердження власної автентичності, самодостатності. Про це почасти йшлося вище. Тепер настав час обговорити проблему автентичності української соціальної психології конкретніше. Для цього потрібно спершу розібратися, наскільки, якою мірою залежить сьогодні її розвиток від впливу зарубіжних ідей і теорій.

Не підлягає сумніву, що вплив одних наукових поглядів на інші є цілком нормальним і поширеним явищем у сучасній науці. Наявність такого впливу і взаємовпливу слугує необхідною передумовою розвитку науки: та чи та концепція або підхід, викликаючи резонанс у представників інших концепцій і підходів, “підживлює” їх інтелектуально та енергетично, зумовлює полеміку й дискусії, стимулює творчий ресурс. Проте цей вплив може виявляти себе і в таких контрпродуктивних формах, як підштовхування до прямих наслідувань і некритичних запозичень. Найгірше, коли ці “сліпі” запозичення стосуються методологічних засад, що визначають як об’єкт, так і основні шляхи дослідження. Тому, аналізуючи вплив зарубіжних соціально-психологічних ідей та концепцій на розвиток вітчизняної соціальної психології, слід зупинитися на деяких загальних питаннях впливу (взаємовпливу) одних наукових поглядів на інші в дискурсі теорії розвитку науки [270].

Насамперед потрібно визначити, в яких формах аналізований вплив може виявляти себе, які індикатори вказують на його наявність чи відсутність у наукових концепціях вітчизняних авторів. Суттєво також з’ясувати методологічний рівень ідей, що впливають: від нього залежить масштабність впливу (від трансформацій поняттєво-категоріального апарату науки до запозичення окремих технічних прийомів емпіричних досліджень). Важливою є й оцінка впливу як конструктивного чи деструктивного, оскільки вплив, здійснений у різних формах, за різних обставин і в різні історичні періоди, може бути по-різному сприйнятий і в результаті як стимулювати, так і гальмувати розвиток науки.

Отже, почнемо із **форм впливу**. На нашу думку, основні з них є такими:

А. *Запозичення*. У даному випадку мається на увазі, що запозичуються пояснювальний принцип, модель, концепт, конструкт, термін, інструмент емпіричного дослідження тощо. При цьому за-

позичений елемент не змінюється, майже не модифікується. Така ситуація небажана через те, що наслідком прямого запозичення є або еклектичність теоретичної побудови (неузгодженість її окремих елементів), або трансформація логіки дослідження в тому напрямку, який задає запозичений елемент. Це стосується передусім запозичень із тих наукових напрацювань, що здійснені в зовсім іншому соціокультурному середовищі. За наявності значних соціокультурних відмінностей істотно різняться не лише методологічні підходи; сама соціальна реальність, яка вивчається, є також досить різною. Відтак пряме запозичення у західних науковців навіть психодіагностичних методик, що часто практикується, навряд чи є виправданим: цілком адаптувати таку методику до іншого соціокультурного середовища без істотних змін її структури і змісту неможливо. Те саме значною мірою стосується й аналогічного запозичення методик у російських науковців – уже хоча б тому, що ці методики здебільшого запозичені в тих же західних учених, та ще й спотворені при адаптуванні до російського соціокультурного середовища.

Б. *Наслідування*. Ця форма впливу стосується ситуацій, коли автор прямо не запозичує конкретних ідей та концепцій, але намагається копіювати загальний стиль досліджень, деякі характерні риси загальнометодологічних підходів, особливості поняттєвого апарату, науковий сленг тощо. Наслідування виправдане тоді, коли об'єкт впливу є новачком, початківцем, наприклад, уперше розпочинає дослідження в якійсь галузі науки і ставить перед собою завдання опанувати основи цієї галузі. Але застрягання на фазі наслідування свідчить про брак власного творчого потенціалу або невпевненість у ньому. Орієнтація на наслідування доволі поширена у вітчизняній психології загалом і в соціальній зокрема (особливо в дисертаційних дослідженнях). Найімовірніше це пов'язано з багаторічною радянською традицією відмови науковців союзних республік від національної автентичності, звички беззастережно довіряти зовнішнім авторитетам. За обставин, коли український соціальний психолог слабо орієнтується у вирі світових досліджень, не відчуває традицій своєї науки, не може спертися на потужне вітчизняне філософсько-методологічне підґрунтя, він почувається вельми невпевнено як учений і продовжує відтворювати цю традицію.

В. Модифікація. Сутність її полягає в тому, що дослідник, вивчаючи певну зарубіжну теорію, концепцію чи модель, аналізує її в ракурсі можливостей пізнавати за її допомогою той локус реальності, якого вона стосується. Ця форма впливу не передбачає механічного застосування чужих ідей (теорій, концепцій). Запозичене автор видозмінює, і завдяки цьому воно не спотворює його власного наукового бачення дійсності. Потреба модифікації зумовлена тим, що соціальна реальність у різних культурах неідентична, як неідентичне й бачення різних культур науковцями. Така неідентичність зазвичай активізує потребу бодай частково “реконструювати” інструмент аналізу, а тим паче модель досліджуваного явища.

Г. Дискусія. Це одна з найконструктивніших форм впливу. Тут осмислення “чужої” ідеї, теорії чи концепції зумовлює тенденцію не копіювання, а, навпаки, дистанціювання. Автор намагається критично осмислити її, визначитися з тим, що саме він приймає в ній, а що відкидає. Здатність дотримуватися такої лінії поведінки свідчить про достатньо розвинуту суб’єктність і зрілість науковця. Саме такий підхід зумовлює полеміку, в ході якої викристалізуються власна думка й аргументи на її захист. Це допомагає чіткіше визначити свою позицію, краще обґрунтувати її. Без такого позиціонування будь-яка наукова теорія виглядає аморфною і незрілою.

Д. Стимулювання творчого пошуку. Ця форма впливу вочевидь найоптимальніша. Її спостерігаємо, коли ознайомлення з чужими поглядами не пригнічує власний творчий потенціал ученого, а пробуджує його. Тож не дивно, що виявити стимулювальний вплив найскладніше, оскільки немає явних індикаторів, що вказують на його наявність. Ознаки такої форми впливу є здебільшого непрямими.

Не менш важливе значення, ніж форма, має **масштаб впливу**. У науці можна віднайти приклади, коли запозичувалися як масштабні ідеї – на рівні, скажімо, пояснювального принципу чи методології, так і ті, що стосуються всього-навсього вдосконалення якихось технічних прийомів. Що масштабнішою є запозичена ідея, то більший програмувальний вплив вона здійснює. У чому ж причина такого стану речей? Оскільки наука є раціональною формою пізнання дійсності, будь-яка наукова модель чи система має бути внутрішньо несуперечливою. Це означає, що всі логічні неузго-

дженості в ній мають бути усунені. Тому прийняття (запозичення) ідеї, яка є, за своєю суттю, певним пояснювальним принципом і програмує певне тлумачення соціальної реальності як такої, буде доволі жорстко регламентувати всі подальші наукові розвідки у відповідній сфері досліджень. Натомість локальна ідея вимагатиме лише узгодженості з аналогічними супідрядними ідеями.

Можна виокремити такі рівні впливу за його масштабом:

А. *Світоглядно-парадигмальний рівень*. Якщо запозичується ідея, що має статус світоглядно-методологічної парадигми, такий вплив визначає не лише загальний напрям, а практично всю проблематику досліджень і всі деталі бачення соціальної реальності. При цьому будь-які відхилення від прийнятої доктрини (скажімо, від позитивістської) тавруються як ненаукові. Іншими словами, у такий спосіб задається співвідношення дозволів і заборон – той своєрідний коридор, інколи досить вузький, у якому дослідник має здійснювати свої наукові розвідки.

Б. *Рівень пояснювального принципу*. Ідея, що має статус пояснювального принципу, також задає певне бачення соціальної реальності, хоч і меншою мірою. Так, ідея позитивних та негативних підкріплень змушувала соціальних психологів, які її сповідували, шукати пояснень індивідуальної чи групової поведінки в силі та спрямованості винагород і покарань. Феномени солідарності, згуртованості чи, навпаки, суперництва, ворожості тощо пояснювалися не інакше як похідні від позитивних та негативних підкріплень [8, 54-62; 131; 363; 434]. Засвоєння ідей подібного статусу так чи інакше спонукає науковця рухатися в річищі наукової школи, що запровадила цей пояснювальний принцип, дотримуватися прийнятої в ній логіки тлумачення дійсності.

В. *Рівень окремого елемента конкретної теорії чи концепції*. Коли запозичуються (в модифікованому або немодифікованому вигляді) такі елементи (ті чи інші концепти, ідеї, наукові конструкти тощо), ідеться, умовно кажучи, про середній рівень впливу. Його можна співвіднести з теоріями, які прийнято називати теоріями “середнього рівня” або “середньої руки” [369]. Такі ідеї більшою мірою піддаються логічному узгодженню з елементами інших наукових концепцій, їхній вплив не є настільки регламентувальним, як на попередніх рівнях. Наприклад, ідея персонального кон-

структу Дж. Келлі [133] самим автором пов'язується лише з утвореннями так званого здорового глузду, а отже, не суперечить ні ідеї архетипу, ні ідеї лібідо, ні ідеї самоактуалізації як основного мотиваційного рушія особистості, тобто цілком може співіснувати з ними.

Г. *Операціонально-інструментальний рівень*. Про цей рівень можна говорити за умови, якщо вплив стосується лише технічного інструментарію емпіричного дослідження, його особливостей і вдосконалення. Він є достатньо “толерантним” щодо теоретичних конструкцій, хоча, звичайно, може більшою чи меншою мірою (залежно від форми впливу) позначатися на їхньому змісті.

Нарешті, важливим критерієм, що дає змогу оцінити, як саме зарубіжні ідеї і теорії впливають на українську соціальну психологію, на нашу думку, має бути *опосередкованість/неопосередкованість впливу*. У ролі посередника тут виступають передусім соціокультурні відмінності. Вони істотним чином визначають характер і зміст ідей, котрі народжуються в лоні певної культури і поширюються в ній. У цьому сенсі можна сказати, що абсолютно не випадково психоаналіз виник саме в Європі, а бігевіоризм – у США. Ідеї і теорії зазвичай конгруентні тим культурам, у яких вони визріли. Тому застосування якоїсь ідеї поза межами “рідної” культури нерідко суттєво трансформує її, а отже, її вплив стає більше чи менше опосередкованим. Залежно від цього можуть по-різному проявлятися результати впливу.

Правомірно виокремити щонайменше чотири рівні опосередкованості/неопосередкованості впливу.

А. *Безпосередній пресинг*. Для цього випадку характерним є нав'язування реципієнтові впливу наукової доктрини або ідеї, що супроводжується ігноруванням та запереченням наявних соціокультурних відмінностей, претензією на їх стирання, пропагандою уніфікованості, моноваріантності. Саме така ситуація мала місце в радянській “інтернаціональній” науці, яка вибудовувалася за одним, заданим з єдиного центру зразком. Чи стираються насправді відмінності внаслідок тривалого пресингу, сказати важко. Але в будь-якому разі культура, яка його зазнає (зокрема й культура наукового мислення, наукових диспутів і досліджень), неминуче спотворюється. Як стверджує О. Гнатюк, наслідком такої взаємодії

культур є не стільки акультурація, скільки декультурація – і це явище нерідко спостерігається у стосунках метрополії та колонії [59].

Б. *Прямий вплив*, тобто не опосередкований культурою реципієнта. Він природним чином виникає під час обміну думками між науковцями або науковими школами в межах спільної культури. За таких обставин можливий і взаємовплив. Однак про взаємність прямого впливу годі говорити, якщо він здійснюється поза межами спільної культури.

В. *Непрямий вплив*. Під ним ми розуміємо вплив, опосередкований соціокультурними відмінностями реципієнта. Він має місце тоді, коли ті чи ті ідеї сприймаються крізь призму іншої культури. Це спричинює розбіжності в їх тлумаченні, оцінюванні та встановленні зв'язків між ними, що, як правило, активізує національний творчий ресурс.

Г. *Багаторазово опосередкований вплив*. Цей варіант впливу стає можливим тоді, коли чийсь ідеї чи теорії наукова спільнота отримує, що називається, “через треті руки”. Іншими словами, вплив заломлюється крізь призму не лише культури самого реципієнта, а й інших культур. Так відбувався вплив на українську соціальну психологію з боку Заходу за пізньорадянських часів. Ба більше, навіть за умов незалежної України існує практика кількаразового перекладу англомовних психодіагностичних методик, які запозичують вітчизняні фахівці. Текст методики перекладається українською не з оригіналу, а з російськомовного перекладу.

Далі ми, спираючись на описані вище критерії (індикатори), спочатку коротко розглянемо соціокультурні умови розвитку вітчизняної соціальної психології, рефлексія яких необхідна для належного розуміння проблеми впливу на неї зарубіжних ідей і теорій, а потому проаналізуємо тенденції, конкретні прояви, форми і рівень цього впливу.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК РЕЦІПІЄНТА ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ

Маємо достатньо підстав стверджувати, що зовнішні наукові впливи здійснювалися на вітчизняну соціальну психологію не в

природному, а у штучному режимі. Тому сам хід історичного розвитку ставить її перед дилемою компенсації тих впливів, які вона “недоотримала”, і дистанціювання від впливів, яких було отримано надміру. В останньому випадку йдеться про впливи російсько-радянської наукової і водночас цивілізаційної традиції.

Потрібно враховувати, що попри зовнішню близькість мовно-культурних ознак існують істотні цивілізаційні відмінності між українським і російським народами. Аналіз відповідних наукових та публіцистичних джерел [20; 59; 91; 141; 156; 252; 372; 389] засвідчує, що на цивілізаційному і глибинно-культурному рівнях – це доволі різні людські спільноти. Зокрема, висловлюється думка, що українство у своїй визначальній складовій формувалося як осіла спільність (з відповідними традиціями та звичаями), тоді як на російську спільноту значно більшою мірою справили вплив традиції кочовиків (Володимир Белінський, наприклад, дотримується думки, що витoki російської державності беруть початок із Золотої Орди [20]). Звідси походить багато світоглядних відмінностей, що накладає істотний відбиток на традиції наукового пізнання. Російство всередині себе жорстко ієрархізоване, з яскраво вираженою поляризацією верхів і низів, що неминуче виявляється і в організації наукового життя. Ієрархізованість підкріплюється спільною готовністю визнавати її нормальною, оптимальною формою організації, тоді як українству такого роду ієрархізація і поляризація є чужою. Цінності свободи (зокрема особистої свободи) шануються в українській спільноті більше, ніж у російській [20; 59].

На думку багатьох сучасних авторів, Україна не лише географічно, а й цивілізаційно ближча до Заходу, ніж Росія [20; 59; 141; 252]. А наукове осмислення світу, як відомо, залежить від його світоглядних основ. Тим часом, як зазначалося, українська соціальна психологія змушена була сприймати вплив західної психології крізь призму російсько-радянської ментальності. Через те відшукати у вітчизняних дослідженнях прямі свідчення такого впливу буде, можливо, й складно, але попри це загальна логіка досліджень, що ґрунтується на спільних основах бачення дійсності, може виявитися подібною. І навпаки, хоча вплив радянської науково-психологічної традиції на вітчизняну соціальну психологію здійснювався у формі пресингу, він не сприймався нею органічно, а вів

радше до руйнації автентичних наукових традицій або зовнішньої конформності.

Як уже зазначалося (див. Вступ), процеси розвитку соціально-психологічних знань були в Україні загалом тотожними тим, що відбувалися за рубежом. Водночас попри те, що в Україні майже синхронно із Заходом з'явилися і розвивалися оригінальні соціально-психологічні протоідеї, це не спричинилося до формування власних потужних соціально-психологічних шкіл, які б давали підставу говорити про тяглість традицій вітчизняної соціальної психології як наукової дисципліни. Причини такого становища не мали нічого спільного ні з внутрішньою логікою розвитку науки, ні із запитами українського соціуму, а були пов'язані з перебуванням України у складі Російської імперії в її класичному варіанті та в більшовицькій її реінкарнації – у складі Радянського Союзу, що неминуче зумовлювало вторинність та периферійність української соціально-психологічної науки [307].

Особливо посилилися ознаки її вторинності та периферійності в радянські часи, коли утвердилися тоталітарні методи керування наукою. Це означало відсутність самостійності та необхідність орієнтуватися на думку “центру” в усьому – і у визначенні проблематики досліджень, і у виборі способів досліджень та їх інструментарію. Спроби “оглядатися” на Захід сприймалися як крамола і відповідно приборкувалися. Про західну соціальну психологію можна було говорити лише в критичному плані й далеко не всім; дізнаватися про західні соціально-психологічні розробки широкому заголові науковців можна було аж ніяк не з оригінальних публікацій, а лише з окремих (офіційно схвалених) книжок, де західна психологія таврувалася як буржуазна; суть її положень викладалася обмежено і не завжди коректно. Саме тому навряд чи є сенс аналізувати вплив західних соціально-психологічних ідей і теорій на хід наукової думки українських соціальних психологів радянського періоду (зокрема, періоду 1970–1980-х років, коли вже офіційно дозволялося розробляти соціально-психологічну проблематику). Вочевидь варто здійснювати такий аналіз, маючи на увазі більш самостійну соціальну психологію 1990-х і подальших років.

Напередодні та після проголошення державної незалежності України в багатьох вітчизняних психологічних установах (лабора-

торіях, кафедрах, інститутах) склалася вельми неоднозначна ситуація: підспудно, латентно існував досить виражений інтерес до західних психологічних ідей та досліджень, але на актуалізованому рівні офіційних наукових пріоритетів ще тривалий час залишалася орієнтація на московські зразки.

Найгіршим спадком радянського впливу на психологічну і зокрема соціально-психологічну науку були звичка до схоластики, готовність ігнорувати соціальну реальність на користь усталеним теоретичним стереотипам, при проведенні досліджень зважати на політичну кон'юнктуру більше, ніж на об'єктивну дійсність. Усе це перетворило надзвичайно цікаву науку на рутинний набір безглузвих конвенцій, породжувало традицію недовіри до власних наукових ідей (та до власної автентичності загалом), викликало відразу до науки, спричинювало відхід від неї багатьох талановитих, динамічних особистостей і прихід людей протилежного ґатунку.

Відтак вітчизняним соціальним психологам довелося розв'язувати дуже непросте завдання: розбудовувати свої концепції та наукову інфраструктуру, долаючи не тільки відсутність достатніх напрацювань, а й стереотипи та догмати мислення, які тривалий час обмежували науковий пошук. Саме тому цікаво звернути увагу на факти, які засвідчують, що загальна логіка розвитку науки таки існує. Це ми й зробимо нижче, аналізуючи вплив західної соціальної психології на вітчизняну.

ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОЯВИ ТА ФОРМИ ВПЛИВУ ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ І ТЕОРІЙ НА ВІТЧИЗНЯНУ СОЦІАЛЬНУ ПСИХОЛОГІЮ

Намагаючись виявити особливості та масштаб впливу зарубіжних соціально-психологічних ідей і теорій на вітчизняну соціальну психологію, слід відрефлексувати, навіщо ми це робимо. Річ у тому, що вітчизняна соціальна психологія отримала безпрецедентний шанс автентичного розвитку. Але невідомо, скористається вона цим шансом чи продовжить рух в ар'єргарді уже наявної динаміки розвитку російської, європейської або американської соціальної психології. Щоб оцінити потенціал автентичності і, відповідно, перспективи розвитку української соціальної психології,

важливо відстежити тенденції залежності – автентичності в ній уже сьогодні.

Для цього ми застосуємо ілюстративний метод, який, на нашу думку, є адекватним поставленому завданню. Це означає, що аналізові піддаватимуться далеко не всі соціально-психологічні концепції та дослідження, створені та здійснені протягом відповідного періоду в Україні. Ілюстративний метод дає можливість зосередитися лише на тих із них, які достатньо яскраво демонструють певні тенденції розвитку соціальної психології на наших теренах.

Протягом більш як двадцятирічного періоду відновлення української державності розпочали своє формування і частково сформувалися (хоча, на нашу думку, не остаточно) нові вітчизняні соціально-психологічні школи. Їхнє народження та розвиток відбувалися здебільшого в межах академічних науково-дослідних інститутів (Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інститут соціології НАН України), а також у деяких великих університетах. Це зумовлено, з одного боку, тим, що в цих закладах працювали відомі та продуктивні соціальні психологи, які змогли акумулювати навколо себе необхідні ресурси (людські, організаційні, інформаційні). Але не меншою мірою це пов'язано з наявністю відповідної наукової інфраструктури, на базі якої можна було проводити кваліфіковані професійні дослідження. (В умовах периферії, де наукова психологічна інфраструктура дуже слабка або відсутня, а наукові традиції ще менш розвинуті, ніж у столиці, навіть дуже потужний науковий талант залишається нереалізованим).

Найбільш відомими в Україні стали оригінальні концепції: *соцієтальної психіки* (О. А. Донченко) [91], *суб'єктно-вчинкового підходу в психології загалом і в соціальній психології зокрема* (В. О. Татенко) [330]; *психології влади* (В. О. Васютинський) [41], *життєтворчості людини та її приватного життя* (Л. В. Сохань) [315], *життєвих стратегій особистості* (О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович) [113], *життєвої кризи особистості* (Т. М. Титаренко) [335], *соціальної психології організацій* (В. П. Казміренко [117], Л. М. Карамушка [120]), *розробки в галузях соціальної та економічної психології* (В. В. Москаленко) [220]. Цікавим і цінним для соціальної психології є вивчення проблем *аксіологічної психології*,

здійснене З. С. Карпенко [123]. Слід звернути увагу також на цікаву і поки що безпрецедентну ініціативу спільних соціально-психологічних досліджень, що виконуються українськими і польськими соціальними психологами: це співпраця Варшавського і Львівського національних університетів (М. Левицька і С. Л. Грабовська) у контексті проблеми *психології соціального утриманства* [67; 460]. Водночас важко не помітити, що поряд із цими та деякими іншими оригінальними концепціями і дослідженнями існує багато робіт наслідувального характеру.

Можна виокремити три тенденції розвитку соціальної психології в Україні, що виявляють себе як у виборі наукової проблематики досліджень, так і у спробах та масштабі запозичень. *Перша тенденція* характеризується тим, що в центр своїх досліджень учені ставили актуальні, зловоденні феномени поточного суспільного життя і спиралися при їх вивченні не лише на наявні у психології підходи, а й на традиції політичної та публіцистичної аналітики. *Друга тенденція* полягала у трансформуванні методологічних напрацювань радянської психології. *Третя тенденція* відображає орієнтацію на західну психологію, що іноді супроводжується цілковитою відмовою від вітчизняних методологічних настанов і теоретичних конструктів (що ж до запозичення західного методичного і технічного інструментарію досліджень, то це взагалі стало повсюдною практикою).

Проілюструємо означені тенденції показовими, з нашого погляду, прикладами.

Доба незалежності розпочалася для української соціальної психології, як і для західної понад століття тому, яскраво вираженим інтересом до масових процесів. Те, що відбувалося в Україні на рівні масової свідомості та поведінки, несло із собою значно більше новизни, ніж, наприклад, поведінка еліт, чия свідомість тривалий час залишалася майже незмінною, сформованою радянськими номенклатурними традиціями. У той період українські соціальні психологи запропонували громадськості чимало наукових робіт, присвячених *психології мас*, *етнопсихології*, *політичній психології* [91; 276; 308]. Ці роботи, що прикметно, аналізували події та явища, які мали місце у вітчизняному суспільному житті. Вони характеризувалися, по-перше, відсутністю схоластичності й

максимальним зв'язком із життям, по-друге, високим рівнем автентичності. Досить творчою і евристичною, присвяченою вельми актуальним проблемам масової психології була монографія О. А. Донченко “Соцієтальна психіка” [91]. Строгістю наукових висновків, органічним поєднанням теоретичних і прикладних аспектів досліджень вирізнялися роботи В. О. Васютинського [42] і П. Д. Фролова [356]. Доробок цієї групи дослідників виглядав цілком зрілим, без ознак еклектики чи наслідування.

Другу тенденцію демонструє наукова школа В. О. Татенка, що базується на суб'єктноорієнтованій парадигмі досліджень [327]. Оскільки перші розробки цієї парадигми розпочалися в Росії (спочатку у філософському дискурсі, потім – у психологічних роботах, зокрема А. В. Брушлінського [32], К. О. Абульханової [2]), можна стверджувати, що тут мало місце запозичення. Масштаб запозиченої ідеї був доволі значним – це був рівень світоглядно-методологічної парадигми. Таким чином, сам вибір проблематики досліджень представників наукової школи В. О. Татенка був суголосним тому, що обиралося в Росії. Тут вочевидь можна говорити про істотний вплив російсько-радянської психології (зокрема методології психології) на згадану наукову школу.

Утім, запозичена ідея стала відправним пунктом автентичного шляху розвитку цієї парадигми. Осмислюючи і розвиваючи цю ідею під власним кутом зору, В. О. Татенко органічно ввів її в контекст вітчизняної наукової психологічної та соціально-психологічної традиції. Це вдалося йому здійснити за рахунок творчого синтезу згаданого вчення про суб'єктність і вчення В. А. Роменця про вчинок [285, 713–806; 286, 39–83]. На основі цього В. О. Татенком було розроблено авторську методологічну парадигму – *суб'єктно-вчинковий підхід*. І хоча ця парадигма стосується психологічної науки загалом, вона показала себе достатньо результативною і в галузі соціальної психології. З позицій цієї парадигми виглядає цікавим розв'язання традиційної дихотомії “особистість – соціум”. Тож не випадково послідовники В. О. Татенка реалізують цю парадигму саме в річищі соціально-психологічної проблематики (так, В. О. Васютинський аналізує інтерсуб'єктну взаємодію [41], О. В. Яремчук – можливості побудови національного міфу на основі ідеї суб'єктності [390]).

Отже, запозичення в даному разі пояснюється такими причинами. По-перше, об'єктивною актуальністю розроблення нової методологічної парадигми для психології загалом (з огляду на кризу, в якій вона перебуває). По-друге, суголосністю наявної в російській науці концепції суб'єктності ідеалам українського світогляду, яскраво втіленим, зокрема, В. А. Роменцем.

Разом із тим в українській соціальній психології простежується й безпосереднє наслідування зразків західної соціальної психології [83; 207; 347]. Запозичуються, зокрема, жорстка сцієнтистська орієнтація на емпіричні дослідження, а також висока диференційованість і дискретність результатів на шкоду цілісності й методологічній обґрунтованості поглядів. Тому ця тенденція розвитку вітчизняної соціальної психології постає амбівалентною. З одного боку, цілком природним є прагнення долучитися до західної психологічної науки, з другого – тут спостерігається, на нашу думку, радше зовнішня спрямованість на західні пріоритети при збереженні старих стереотипів радянської психології: подеколи знову відтворюється еталон деформування об'єктивної реальності на догоду певній кон'юктурі.

Що й казати, такі дослідження часто позитивно сприймаються науковим загалом. Але слід зауважити, що практика необережних запозичень (хай навіть із найкращих західних учень) ризикує виявитися глухокутною. Так, російський психолог А. Ф. Коп'єв, аналізуючи аналогічну тенденцію в російській психотерапії, зазначає: чимало консультуючих психологів запозичують різні західні підходи настільки буквально, що відриваються від вітчизняної реальності й живуть начебто “там” і “так, як там”. Вони застосовують наївну американську психотерапію до нащадків мешканців комунальних квартир, чиє колективне несвідоме перевантажено всілякими психологічними потворами. Консультанти-психологи воліють не помічати цього і спрямовують свій терапевтичний вплив на те, що є актуальним для американців. Це аж ніяк не покращує імідж таких психологів в очах потенційних споживачів їхніх послуг [148].

Утім, поряд із прямими запозиченнями існують і приклади більш творчого ставлення вітчизняних дослідників до західних теорій. Маємо на увазі насамперед теорії архетипу, стереотипу, деякі етнопсихологічні теорії. Доцільним видається розглянути, в

якій формі та якою мірою вони впливають на вітчизняну соціальну психологію.

Дуже привабливою для українських соціальних психологів виявилася *теорія архетипу* К. Г. Юнга [381], що запозичується на рівні пояснювального принципу. Отже, масштаб її впливу є досить широким. Водночас вона істотно модифікується і своєрідно тлумачиться у різних дослідженнях. Ба більше, ідея архетипу послужила відправною точкою цілком нового поняття в соціальній психології – концепту *психофракталу*, запровадженого О. А. Донченко [90]. Якщо юнгівський архетип означає праобраз найбільш типових явищ, який знову і знову переживається душею, то психофрактал О. А. Донченко – це праособистість, “яка неначе зі сторони контролює соціально заангажовану плоть і супроводжує її по життю” [90, 51].

Таким чином, найчастіше трапляються такі форми впливу теорії Юнга, як модифікація і стимулювання творчого пошуку. Як відомо, схожий вплив ця теорія справила й на Заході. У цьому ми вбачаємо певну подібність шляхів розвитку науково-психологічного мислення і соціально-психологічних ідей у масштабах світової наукової спільноти.

Почасти те саме можна сказати й про запозичення з *теорії стереотипу*. Найчастіше у вітчизняних соціально-психологічних дослідженнях ідеться про такі види стереотипів, як етностереотипи та статево-рольові стереотипи. Чимало робіт присвячено, зокрема, статево-рольовим і гендерним стереотипам. Т. В. Говорун та О. М. Кікінеджи аналізують останні з погляду їхнього змісту, – наприклад, особистісних рис, що вважаються чоловічими або жіночими, статево співвіднесених соціальних та професійних ролей [61]. Л. М. Долгих порівнювала шляхи стереотипізації гендерної ідентичності у чоловіків і жінок; у її дослідженні вивчалися також перспективи професійної самореалізації чоловіків і жінок залежно від поширених у побуті гендерних стереотипів [88]. На нашу думку, цими дослідженнями започатковано потужну конструктивну традицію дослідження статево-рольових стереотипів у вітчизняній соціальній психології. У даному випадку маємо справу із ситуацією, коли запозичене поняття знайшло адекватне застосування, не стало чужорідним еклектичним елементом у запропонованій теоре-

тичній моделі, а саме вчення про стереотип отримало певний розвиток, збагатившись новими, достатньо систематизованими емпіричними результатами.

Окремо слід згадати цілу низку *етнопсихологічних досліджень*. Можна виокремити щонайменше три їхні напрями: 1) вивчення національного характеру [58; 167; 305]; 2) проблеми білінгвізму [98]; 3) проблеми етнічної свідомості та її різноманітних складових [189].

Що ж стосується досліджень *національного характеру*, то ця проблематика активно розроблялася в американській етнології та етнопсихології в першій половині XX ст. (Р. Бенедикт, Ф. Боас, А. Кардинер, М. Мід, М. Спіро та ін. [див. 167]). Саме тоді в західній етнопсихології утвердилося положення про національний характер кожного народу як унікальну цілісну структуру. Ґрунтуючись на цьому положенні, вітчизняні науковці пішли вперед. І. В. Кривонос, аналізуючи стан західних студій національного характеру, зазначає: “найвпливовіші концепції емпіричного дослідження національного характеру центруються на індивіді як носієві етноспецифічних ознак, що стає на заваді пізнанню його (національного характеру) цілісної структури” [167, 1]. Натомість українські соціальні психологи обстоюють розуміння національного характеру як надперсонального феномена. Згадана дослідниця розвиває вчення про національний характер як певну змістово-структурну цілісність і лише потім вичленовує його індивідуально-типологічні варіанти.

Отже, вітчизняні науковці не лише збагатили вчення про національний характер інформацією про його український інваріант, а й істотно розвинули це вчення.

У межах вивчення проблеми *білінгвізму* в Україні порушується питання інтеграції російськомовної спільноти в український мовно-культурний простір. На думку О. І. Жорнової, ця інтеграція залежить від того, чи відбудеться остаточно переорієнтація російськомовної спільноти із протестного об’єднання, яке виступає проти українізації, на таке, що прагне подолати своє відчуження від суспільства на засадах довіри до україномовних громадян, усвідомлення, що вони не становлять загрози російськомовній культурі, розуміння сенсу появи інакших вимірів власної ідентичності [98].

Цікавими й різноманітними є дослідження *етнічної свідомості*. Так, О. М. Лозовою проведено психосемантичну реконструкцію структур свідомості давніх східних слов'ян: досліджено специфіку оцінковості, емоційності, реактивності, просторової та часової категоризації світу [189]. Розглядаючи структуру етнічної свідомості, авторка кількісно та якісно аналізує її компоненти: поняття-універсалії, кваліфіковані як етнічні константи; поняття-трансформанти; неоміфологічний компонент. На основі отриманих результатів О. М. Лозова підтверджує гіпотезу про семантичну збереженість українського етносу.

Чимало робіт присвячено *етнічній ідентичності*, а також етнокультурним чинникам ідентичності (зокрема статево-рольової), взаємній перцепції та ідентифікації у міжособовій взаємодії [26; 93; 128; 367].

Отже, вітчизняні етнопсихологічні дослідження є значною мірою автентичними. Порівняно з ними сучасна російська етнопсихологія набагато більше запозичує із західної (наприклад, різноманітні методики оптимізації міжкультурної взаємодії – культурний асимілятор тощо).

Однак за всієї автентичності й цінності вітчизняних етнопсихологічних досліджень слід зазначити, що їхній стан свідчить про неготовність українських етнопсихологів відповісти на виклики сьогодення, породжені явищем глобалізації. Ризики, які вона несе, вимагають від суспільства готовності утверджувати свою національну ідентичність і бути максимально ефективним у міжнаціональній взаємодії найрізноманітнішого характеру. Але такі або дотичні проблеми у вітчизняній етнопсихології поки що не порушено бодай у вигляді загальної постановки.

Можна назвати ще чимало зарубіжних ідей і теорій, які справили та справляють вплив на вітчизняну соціальну психологію. До них належать, зокрема, теорії соціальної перцепції, ідеї новітніх течій економічної, фінансової, юридичної психології тощо.

На підставі викладеного правомірно стверджувати, що сьогоденні українська соціальна психологія починає набувати свого власного обличчя. Вона щодалі помітніше відрізняється як від сучасної російської, так і від західної:

- по-перше, обраними напрямками досліджень;

- по-друге, зверненням до аналізу української соціальної дійсності, в тому числі її унікальних феноменів;
- по-третє, істотним розвитком та переосмисленням окремих зарубіжних наукових підходів.

Водночас українська соціальна психологія продовжує бути об'єктом суттєвого впливу з боку російської та західної не лише на операціонально-інструментальному, а й на вищих рівнях – аж до світоглядно-парадигмального. При цьому якщо раніше вплив російської соціальної психології (в радянському варіанті) був прямим, то тепер він стає дедалі опосередкованішим. Що ж до ступеня опосередкованості впливу з боку західних колег, то він поступово знижується. Такий вплив стає дедалі більш прямим, безпосереднім, що, безперечно, допомагає українським соціальним психологам налагоджувати міжнародні наукові зв'язки; проте, з другого боку, вітчизняний науковий доробок загалом залишається позначеним вторинністю і відтак є малоцікавим для зарубіжних учених.

Та найприкріше, що українські автори рідко доводять свої розробки до рівня повноцінних теорій бодай середнього чи нижнього рівня. Через те вітчизняні наукові школи позбавлені надійного “захисного поясу” [176], який давав би змогу ефективно обстоювати власні пріоритети, убезпечував їх від розмивання зарубіжними теоретико-методологічними ін'єкціями, зміцнював тенденції автентичності. Отже, методологічні підвалини самодостатності української соціально-психологічної традиції, яка формується, треба якомога активніше зміцнювати й розширювати.

ВИСНОВКИ

Основний зміст описаних у монографії історико-психологічних досліджень, методологічних рефлексій та пропозицій можна резюмувати, на нашу думку, у вигляді таких підсумкових тез.

1. Відтворено загальну картину історіогенезу соціально-психологічного знання. Доведено наукову неспроможність і теоретико-методологічну безперспективність міфу про зародження соціальної психології “в лоні двох наук” – соціології та психології, що спричинюється до тлумачення її як гібридної субдисципліни з невиразним науковим статусом. Уточнено місце соціальної психології в системі психологічного знання. Показано, що вона, з одного боку, розширює предметне поле психологічної науки в цілому до його дійсних онтологічних меж і, з другого – слугує теоретико-методологічною базою для розвитку цілої низки наукових дисциплін, які можна вважати дисциплінами соціально-психологічного профілю, а також для інших змістовно і функціонально споріднених із нею галузей психологічного знання. Тим самим поглиблено запропоновану раніше (М. М. Слюсаревський) концепцію соціальної психології як фундаментальної, базової психологічної дисципліни.

2. Реконструйовано і співвіднесено основні траєкторії розвитку соціально-психологічного знання в країнах Заходу і в Україні. Установлено, що на теренах України, як і в Західній Європі, зародження та розвиток певних соціально-психологічних ідей і протоїдей простежуються вже у XVI – XVIII століттях, зокрема у філософсько-публіцистичній спадщині Станіслава Оріховського, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди. Описано структурно-динамічні особливості та сутнісні характеристики процесу інтенсивного становлення української соціально-психологічної думки, що відбувалося в другій половині XIX – на початку XX ст. Доведе-

но значну зумовленість її актуалізації появою в Західній Європі перших соціально-психологічних теорій, передусім теорії психології народів і теорії психології мас, формування яких припадає на той самий період. У тогочасній інтелектуальній спадщині українських авторів (Л. Є. Владимиров, А. С. Звоницька, Б. О. Кістяківський, М. В. Країнський, Д. М. Овсянко-Куликовський, О. О. Потєбня, І. О. Сікорський, І. Я. Франко та ін.) виявлено низку соціально-психологічних ідей та концептів, які можна вважати самобутніми або такими, що істотно уточнювали і творчо розвивали теоретичні положення західноєвропейських учених.

3. Показано, що основні напрями української соціально-психологічної думки XIX – початку XX ст. (психологія великих груп, психологія масових явищ та впливу на маси, психологія спілкування та міжособової взаємодії, соціальна психологія особистості) загалом кореспондують із сучасною структурою соціально-психологічного знання, хоча з огляду на відомі історичні причини не дістали свого часу належного розвитку. Так само не дістали його або й узагалі були ошельмовані та вилучені з наукового вжитку чимало соціально-психологічних ідей, концепцій і теорій, висунутих у 1920–1950-х роках ученими, котрі працювали тоді в Україні чи були пов’язані з Україною своїм походженням. Попри це їх порівняльно-ретроспективний аналіз і зіставлення з теоретично значущими публікаціями, які здобули офіційне визнання, дають змогу краще зрозуміти історіогенез поняттєво-категоріального апарату соціальної психології, адекватніше оцінити все нею зроблене та врахувати упущене на шляху становлення як науки.

4. Здійснено критичний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду теоретичних напрацювань у галузі соціальної психології. Описано системотвірні принципи, на яких базуються провідні зарубіжні та радянські соціально-психологічні теорії XX ст. Показано, що функцію таких принципів виконують наукові ідеї, спрямовані на пояснення соціальної поведінки людини та її психологічних механізмів, а саме ідеї атитюда, символічно опосередкованої комунікації, динамічного цілого, колективного і соціального несвідомого, “наївної психології” тощо. Наголошено, що зони релевантності проаналізованих теорій навіть сукупно, разом охоп-

люють лише частину предметного поля соціальної психології. Досліджено (на прикладі дисертаційних робіт здобувачів докторського ступеня) стан теоретичного знання в сучасній українській соціальній психології. Констатовано, що загалом воно характеризується порівняно невисоким рівнем узагальнень та певною звуженістю тематичних преференцій і методологічних засад. При цьому в працях вітчизняних соціальних психологів превалює спосіб теоретичного пізнання, що підпадає під визначення дискурсивної практики, якій властиве не стільки проникнення в сутність пізнаваного об'єкта, скільки збільшення власної знакової системи та варіативності.

5. Розроблено концепцію методологічного простору побудови та критеріального оцінювання соціально-психологічних теорій, головними складовими якої є:

1) наукові уявлення про циклічний та лінійний характер тих багатомірних і багаторівневих парадигмально-дискурсивних зрушень, що відбуваються сьогодні у психології та інших соціогуманітарних науках і, отже, зумовлюють особливості, здобутки та ганджі соціально-психологічного теоретизування;

2) категоріальний каркас, який утворюють категорії, з одного боку, свідомого і несвідомого, з другого – індивідуального і надіндивідуального, що мають задавати змістовий обсяг і напрями соціально-психологічного теоретизування;

3) методологічні принципи, спрямовані на вдосконалення процесу розроблення соціально-психологічних теорій, що дістали назви принципів контексту, спадкоємності, “онтологічної скромності”, рефлексивності, економності (чи економічності), збагачення доказової бази теорії, відкритості та операціональної/технологічної перспективи;

4) система критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій, яку складають три критеріальні групи: а) первинні критерії (ідентифікації, обґрунтованості, рівня теорії); б) основні критерії (евристичності, інтерпретаційності, прогностичності, ідеологічності, операціоналізованості, естетичності); в) допоміжні критерії (актуальності, новизни, структурності, несуперечливості). При

цьому запропоновані критерії можна використовувати як для синхронного (актуального), так і асинхронного (ретроспективного) оцінювання соціально-психологічних теорій.

6. Окреслено методологічні засади вивчення проблематики впливу зарубіжних соціально-психологічних ідей і теорій на розвиток вітчизняної соціальної психології. Розроблено критерії, що дають змогу фіксувати наявність/відсутність і міру вираженості такого впливу. Цими критеріями слугують: 1) форма впливу (запозичення, наслідування, модифікація, дискусія, стимулювання творчого пошуку); 2) масштаб впливу (світоглядно-парадигмальний рівень, рівень пояснювального принципу, рівень окремого елемента конкретної теорії чи концепції та операціонально-інструментальний рівень); 3) опосередкованість/неопосередкованість впливу (безпосередній пресинг, прямий, непрямий та багаторазово опосередкований вплив). На основі результатів дослідження, проведеного за допомогою вказаних критеріїв, зроблено висновок, що сьогодні українська соціальна психологія починає набувати свого власного обличчя. Разом із тим не підлягає сумніву, що вона продовжує зазнавати впливу з боку російської та західної соціальної психології як на операціонально-інструментальному, так і світоглядно-парадигальному рівні. Наслідки цього впливу не піддаються однозначній оцінці, оскільки почасти не підвищують, а знижують конкурентоспроможність доробку вітчизняних соціальних психологів, хоча, безперечно, сензитивність щодо зарубіжних віянь допомагає налагоджувати наукові зв'язки.

7. Обґрунтовано головну умову успішного розвитку вітчизняної соціальної психології та підвищення її конкурентоспроможності на світовому рівні. Такою умовою, як нам видається, сьогодні є інтенсифікація процесу розроблення широкого спектра автентичних і самодостатніх теорій, здатних ініціювати емпіричні дослідження і сприяти вирішенню важливих проблем суспільної практики. При цьому самодостатність теорії потрібно тлумачити не в сенсі штучної ізоляції від теорій, котрі вона має за попередниць, а в тому розумінні, що на її основі науковці та/або практики дістають

змогу розгортати власну діяльність, не апелюючи до теорій-попередниць.

Ми усвідомлюємо, що не всі з порушених проблем нам уда-лося висвітлити достатньою мірою. Багато чого залишилось, як мо-виться, за дужками аналізу. Але, говорячи словами поета, їй-Богу, не бачимо в тому біди, адже переконані: краще своєчасно сказати те, що автор знає вже сьогодні, ніж відкладати діалог із читачем до моменту досягнення примарної досконалості. Будь-яке знання сьо-годні швидко “старіє”, збільшується імовірність втрати пріоритетів унаслідок їх невисловленості. І якщо ми справді дбаємо про розви-ток вітчизняної соціальної психології, то повинні без острахів і зволікань ділитися назрілими думками із цього приводу, запрошу-ючи до їх обговорення якомога ширше коло представників нашої професійної спільноти. Отже, будемо раді, якщо таке обговорення відбудеться, а те, чого ми не встигли чи не зуміли зробити, розохотить до відповідних досліджень інших авторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова К. А.* Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений / К. А. Абульханова, М. И. Воловикова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 5. – С. 5–14.
2. *Абульханова-Славская К. А.* О субъекте психической деятельности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1973. – 287 с.
3. *Александр Дж.* Социальная наука как чтение и перформанс : культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александр, А. Рид // Социс. – 2011. – № 8. – С. 3–17.
4. *Аллахвердов В. М.* Принцип преемственности, или Как возможны научные открытия / В. М. Аллаxвердов, А. С. Кармин, Ю. М. Шилков // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 167–180.
5. *Андреева Г. М.* Итоги столетия (К вопросу о прогрессе в социальной психологии) / Г. М. Андреева // Прогресс психологии: Критерии и признаки : сб. статей / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 237–261.
6. *Андреева Г. М.* Социальная психология : учебник для высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 363 с.
7. *Андреева Г. М.* Социальная психология и социальные изменения / Г. М. Андреева // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26, №5. – С. 5–15.
8. *Андреева Г. М.* Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 288 с.
9. *Анишакова В. В.* Проблема личности в экспериментальном, эмпирическом и духовно-нравственном направлениях отечественной психологической мысли в конце XIX – начале XX столетий : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Анишакова Валентина Васильевна. – Астрахань, 2005. – 365 с.

10. *Асмолов А. Г.* О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности / А. Г. Асмолов, А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1978. – № 1. – С. 70–80.
11. *Балагутрак М. П.* Українська етнопсихологія XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Балагутрак Михайло Петрович. – Львів, 2004. – 198 с.
12. *Балей С.* Вибрані праці із соціальної і педагогічної психології / Степан Балей : [перекл. і впорядкув. Н. та С. Ткачових]. – Тернопіль : Терноп. експерим. ін-т пед. освіти, 1995. – 46 с.
13. *Балл Г. А.* Нормативный профессиональный идеал ученого / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 3. – С. 17–26.
14. *Балл Г. А.* “Психология” методологии: радиогуманистический взгляд / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.
15. *Бандура А.* Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
16. *Бандура А.* Принципы социального научения / А. Бандура, Р. Уолтерс // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 55–60.
17. *Барабанщиков В. А.* Системный подход в психологии (к 80-летию со дня рождения Б. Ф. Ломова) / В. А. Барабанщиков // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 145–151.
18. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
19. *Бекаревич Т. И.* Понятие “подход” в теоретических исследованиях по методике преподавания иностранных языков в начальной и средней школе / Т. И. Бекаревич // Теория и практика образования в современном мире : материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). – СПб. : Реноме, 2012. – С. 314–316.
20. *Белинский В.* Страна Моксель, или Открытие Великороссии: Роман-исследование / Владимир Белинский. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги”, 2006. – Т. 1. – 408 с.
21. *Беннис У.* Теория группового развития / У. Беннис, Г. Шепард // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 142–161.

22. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевич; Моск. филос. фонд]. – М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. – 336 с. – (Первые публикации в России).
23. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: пер. с англ. / Эрик Берн. – М.: Прогресс, 1988. – 400 с.
24. *Бехтерев М. В.* Коллективная рефлексология / М. В. Бехтерев. – Петроград: Колос, 1921. – 432 с.
25. *Бехтерев В. М.* Роль внушения в общественной жизни: речь, произнесенная в актовом годичном собрании Императорского Военно-медицинского академического общества 18 декабря 1897 г. / В. М. Бехтерев. – СПб.: К. Л. Риккер, 1898. – 53 с.
26. *Бичко О. В.* Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Бичко Олександр Васильович. – К., 2004. – 263 с.
27. *Білуха М. Т.* Методологія наукових досліджень: підручник / М. Т. Білуха. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.
28. *Блинова О. Є.* Трудова міграція населення України: соціально-психологічні механізми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. Є. Блинова. – К., 2011. – 30 с.
29. *Блонский П. П.* Реформа науки / П. П. Блонский. – М.: Изд-во Отдела народного просвещения М.С.Р. и К.Д., 1920. – 49 с.
30. *Блумер Г.* Коллективное поведение / Герберт Блумер // Американская социологическая мысль: Тексты / пер. Д. А. Водотынского; сост. Е. И. Кравченко; под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 168–215.
31. *Блумер Г.* Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 173–179.
32. *Брушлинский А. В.* Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М.: Ин-т психологии РАН, 1994. – 109 с.
33. *Будилова Е. А.* Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М.: Наука, 1983. – 336 с.
34. *Бутилье Р.* Кризис в социальной психологии: опыт сравнения двух направлений / Р. Бутилье, Ч. Роуэд, Э. Свендсен // Социальная психо-

- логия: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 173–198.
35. *Быстрицкий Е. К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – К. : Наук. думка, 1991. – 195 с.
36. *Быстрицкий Е. К.* Научное познание и проблема понимания / Е. К. Быстрицкий / АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1986. – 132 с.
37. *Бэр К. М.* Об этнографических исследованиях вообще и в России в особенности / К. М. Бэр // Записки Русского Географического общества. Кн. 1. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1846. – С. 64–81.
38. *Вартофский М.* Модели. Репрезентация и научное понимание / М. Вартофский. – М. : Прогресс, 1988. – 507 с.
39. *Василюк Ф. Е.* Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. – М. : Моск. гор. психол.-пед. ун-т; Смысл, 2003. – 240 с.
40. *Василюк Ф. Е.* От психологической практики к психотехнической теории / Ф. Е. Василюк // Московский психотерапевтический журнал. – 1992. – № 1. – С. 15–32.
41. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
42. *Васютинський В. О.* Масова політична свідомість українського суспільства як об'єкт політико-психологічного вивчення / В. О. Васютинський // Наукові студії з політичної психології : матеріали звіт. наук. сесії Наук.-практ. центру політ. психології АПН України 25–26 січня 1995 р. ; [ред. кол.: М. М. Слюсаревський (гол. ред.) та ін.]. – К : Реклама, 1995. – С. 9–22.
43. *Вахитов Р.* “Корабль” как символ природы в ньютоновской физике (анализ мифологического ядра механистической парадигмы) [Электронный ресурс] / Рустем Вахитов. – Режим доступа : <http://nevmenandr.net/vaxitov/navale.php>
44. *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетное явление [Электронный ресурс] / В. И. Вернадский ; отв. ред. А. Л. Яшин. – М. : Наука, 1991. – 270 с. – Режим доступа : <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.html>
45. *Владимиров Л. Е.* Психологическое исследование в уголовном суде / Л. Е. Владимиров. – М. : Тип. А. А. Левенсона, 1901. – 293 с.

46. *Владимиров Л. Е.* Психологические особенности преступников по новейшим исследованиям / Л. Е. Владимирова // Юридический вестник. – 1877. – Кн. VII-VIII. – С. 105–141.
47. *Володарская Е. А.* Социальная психология как учебная дисциплина (материалы круглого стола) // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 3. – С. 139–141.
48. *Воронова Е. Ю.* Полисистемный подход в исследовании научной школы / Е. Ю. Воронова // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее : материалы междунар. конф. по истории психологии “IV московские встречи”, 26–29 июня 2006 г. – М. : Ин-т психологии РАН, 2006. – С. 35–40.
49. *Вундт В.* Проблемы психологии народов : пер. с нем. / Вильгельм Вундт. – Изд. 3-е. – М. : Книж. дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 144 с.
50. *Выготский Л. С.* История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. Т. 3. Проблема развития психики / под. ред. А. М. Матюшкина. – М. : Педагогика, 1983. – С. 5–328. – (Акад. пед. наук СССР).
51. *Выготский Л. С.* Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии / под. ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1982. – С. 291–436.
52. *Гальперин П. Я.* Лекции по психологии : учеб. пособие для студ. вузов / П. Я. Гальперин. – М. : Книж. дом “Университет” : Высш. шк., 2002. – 400 с.
53. *Гарфинкель Г.* Исследования по этнометодологии / Гарольд Гарфинкель ; пер. с англ. З. Замчук, Н. Макарова, Е. Трифонова. – СПб. : Питер, 2007. – 335 с.
54. *Гарькавец С. О.* Психологічні засади змінювання соціально-нормативної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / С. О. Гарькавец. – К., 2011. – 41 с.
55. *Гельвеций К. А.* Об уме : пер. с фр. / Клод Гельвеций ; под ред. Э. Л. Радлова. – М. : Мир книги, Литература, 2007. – 559 с.
56. *Герасименко В. А.* Личностное знание и научное творчество / В. А. Герасименко. – Минск : Наука и техника, 1989. – 206 с.
57. *Гибш Г.* Введение в марксистскую социальную психологию / Г. Гибш, М. Форверг ; пер. с нем. Т. А. Рябушкиной. – М. : Прогресс, 1972. – 296 с.

58. *Гнатенко П. І.* Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К. : ДОК-К, 1997. – 195 с.
59. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність : авториз. пер. з пол. / Оля Гнатюк ; Укр. наук. ін.-т Гарвард. ун-ту ; Ін-т критики. – К. : Критика, 2005. – 348 с.
60. *Гоббс Т.* Сочинения : в 2-х томах / Томас Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – Ч. II. О государстве. – С. 129–287.
61. *Говорун Т. В.* Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджі. – К. : Вид. центр “Академія”, 2004. – 308 с.
62. *Головаха Е. И.* Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
63. *Горностай П. П.* Психологія рольової самореалізації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / П. П. Горностай. – К., 2009. – 32 с.
64. *Гофман А. Б.* Социология Эмиля Дюркгейма / А. Б. Гофман // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Б. Гофмана. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – С. 7–44.
65. *Гофман А. Б.* Существует ли общество? От психологического редукционизма к эпифеноменализму в интерпретации социальной реальности / А. Б. Гофман // Социс. – 2005. – № 1. – С. 18–25.
66. *Гоффман Э.* Представление себя другим / Э. Гоффман // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 139–144.
67. *Грабовська С.* Феномен “вимагаючої” поведінки: соціально-психологічний аналіз / С. Грабовська // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С. 84–91.
68. *Григорьев С. И.* Постмодернизм и социология в условиях кризиса / С. И. Григорьев // Социс. – 2010. – № 7. – С. 136–142.
69. *Грот Н. Я.* Основания экспериментальной психологии / Н. Я. Грот // Вибрані психологічні твори / М. Я. Грот ; упоряд. М. Д. Бойправ. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – С. 107–113.
70. *Грот Н. Я.* Критика понятия свободы воли в связи с понятием причинности / Н. Я. Грот. – М. : Тип. А. Гатцука, 1889. – 106 с.
71. *Грот Н. Я.* Эгоизм и альтруизм перед судом здравого смысла и науки / Николай Яковлевич Грот // Новь. – 1884. – Т. 1, № 3 (дек.). – С. 22–447.

72. Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах / Н. Я. Грот. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1879-1880. – 569 с.
73. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – С. 307–323.
74. Гусельцева М. С. Психологическое знание и культурно-историческая эпистемология / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2011. – № 3. – С. 3–16.
75. Гусельцева М. С. Психология и история: смена типов рациональности / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 13–24.
76. Гусельцева М. С. Психология и социология: точки пересечения / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2010. – № 6. – С. 144–149.
77. Гусельцева М. С. Психология и история: после постмодернизма / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 136–140.
78. Гусельцева М. С. Понятие прогресса и модели развития психологической науки / М. С. Гусельцева // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 13–31.
79. Гусельцева М. С. Парадигмы развития в психологии / М. С. Гусельцева, А. Г. Асмолов // Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 18–31.
80. Гусельцева М. С. Постмодернистские перспективы развития психологии / М. С. Гусельцева // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 45–73.
81. Гусельцева М. С. Методологические кризисы и типы рациональности в психологии / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 3–15.
82. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони (кінець XIX – початок XX століття). Проблеми періодизації та основні напрямки : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Данилюк Іван Васильович. – К., 1998. – 195 с.
83. Демків О. І. Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. І. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 104–119.
84. Джерджен К. Дж. Движение социального конструкционизма в современной психологии / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН,

- лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51–73.
85. *Джерджен К. Дж.* Социальная психология как история / К. Дж. Джерджен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 23–50.
86. Дискуссия о проблемах деятельности / Алексей Леонтьев, Александр Запорожец, Петр Гальперин, Даниил Эльконин // Деятельность. Сознание. Личность : авторский сб. / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл : Академия, 2005. – С. 303–338.
87. *Доган М.* Социология среди социальных наук / М. Доган // Социс. – 2010. – № 10. – С. 3–13.
88. *Долгих Л. М.* Вплив статево-рольових стереотипів на кар'єрні домагання молоді : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / Л. М. Долгих. – К., 2007. – 14 с.
89. *Домс М.* Инновация и влияние меньшинства / М. Домс, С. Московичи // Социальная психология / под ред. С. Московичи. – СПб. : Питер, 2007. – С. 61–99.
90. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология. Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
91. *Донченко Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
92. *Драгомиров М. И.* Курс тактики для г.г. офицеров Учебного пехотного батальона : [с 5-ю планами для решения тактич. задач] / сост. проф. Николаев. акад. Ген. штаба М. Драгомировым. – 2-е изд., испр. – СПб. : Тип. А. П. Червякова, 1867. – 362 с.
93. *Духніч О. Є.* Етнокультурні чинники наративного самоконститування та взаємної ідентифікації слов'ян та кримських татар : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. Є. Духніч. – К., 2009. – 19 с.
94. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Б. Гофмана. – 3-е изд., доп. и исправл. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 400 с. – (СОЦИО-ЛОГОС).

95. Емельянова Т. П. Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия / Т. П. Емельянова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 6. – С. 39–47.
96. Жеребцов М. В. Метод “Grounded theory” как метод качественного анализа данных / М. В. Жеребцов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2004. – № 1. – С. 89–104.
97. Жиленко І. Вікно у сад. Поезії / Ірина Жиленко. – К. : Молодь, 1978. – 119 с.
98. Жорнова О. Громадянськість російськомовної спільноти: психологічні аспекти прояву / Олена Жорнова // Психологічні перспективи. – 2011. – Спецвипуск “Психологічні виміри українського соціокультурного простору”. – С. 78–88.
99. Журавлёв А. Л. Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы / А. Л. Журавлёв // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 5. – С. 72–80.
100. Журавлёв А. Л. Психология больших социальных групп как коллективных субъектов / А. Л. Журавлёв, Т. П. Емельянова // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30, № 3. – С. 5–15.
101. Журавлёв А. Л. Особенности междисциплинарных исследований в современной психологии / А. Л. Журавлёв // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 15–32.
102. Журавлёв А. Л. Социальная психология : учеб. пособие для вузов / А. Л. Журавлёв, В. А. Соснин, М. А. Красников. – М. : Форум : ИНФРА-М, 2008. – 412 с. – (Высшее образование).
103. Завацька Н. Є. Психологічні основи соціальної реадaptaції особистості зрілого віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / Н. Є. Завацька. – К., 2010. – 44 с.
104. Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
105. Залужный А. С. Учение о коллективе / А. С. Залужный. – М. – Ленинград : Работник просвещения, 1930. – 236 с.
106. Занусси К. Гетман Хмельницький оказал Украине медвежью услугу / [интервью с классиком польского кино Кшиштофом Занусси ; провел Богдан Ворон] // Зеркало недели. – 2012. – № 29, 22 авг. – С. 13.

107. *Зборовский Г. Е.* Метопарадигмальная модель теоретической социологии / Г. Е. Зборовский // Социс. – 2008. – № 4. – С. 3–15.
108. *Звоницкая А.* Опыт теоретической социологии. Т. 1. Социальная связь / А. Звоницкая. – К. : И. И. Самоненко, 1914. – 294 с.
109. *Згуровський М. З.* Застосування методології системного аналізу до проблем пенсійного забезпечення в перехідній економіці України / М. З. Згуровський, А. В. Доброногов. – К. : Наук. думка, 1998. – 53 с.
110. *Зеньковский В. В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. – М. : Изд-во Свято-Владимир. Братства, 1993. – 224 с.
111. *Зинченко В. П.* Преходящие и вечные проблемы психологии / В. П. Зинченко // Методология психологии : труды Ярослав. методол. семинара. – Ярославль, 2003. – С. 98–134.
112. *Зинченко В. П.* Человек развивающийся: Очерки российской психологии / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
113. *Злобіна О. Г.* Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К. : Стило, 2001. – 237 с.
114. *Иванова Е. А.* Стереотип как феномен культуры : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Иванова Елена Ивановна. – М., 2000. – 172 с.
115. *Йолон П.* Теорія / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 633–634.
116. *Кабрин В. И.* Нозтическая коммуникация: на пути к релевантному исследованию психологического опыта / В. И. Кабрин // Методология и история психологии. – 2009. – Т. 4. – Вып. 3. – С. 5–23.
117. *Казміренко В. П.* Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / В. П. Казміренко. – К., 1994. – 42 с.
118. *Кальницька Ю. С.* Становлення соціально-психологічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Кальницька Юлія Сергіївна. – К., 2013. – 212 с.
119. *Кант И.* Антропология с прагматической точки зрения / Иммануил Кант ; пер. с нем. Н. Соколова. – Изд. 3-е. – М. : URSS, 2012. –

- 194 с. – (Из наследия мировой философской мысли. История философии).
120. *Карамушка Л. М.* Психологія управління закладами середньої освіти / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 330 с.
121. *Карвасарский Б. Д.* Психотерапия : учебник для вузов / Б. Д. Карвасарский. – Изд. 2-е, перераб. – СПб. : Питер, 2002. – 672 с. – (Национальная медицинская библиотека).
122. *Карвасарский Б. Д.* Введение в психотерапию [Электронный ресурс] : видеозапись лекции / Б. Д. Карвасарский. – Режим доступа : <http://video.mail.ru/mail/ntl0000/18836/50639.html>
123. *Карпенко З. С.* Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
124. *Касьян В. І.* Філософія. Відповіді на питання екзаменаційних білетів : навч. посіб. / В. І. Касьян. – 5-те вид., випр. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 347 с.
125. *Касьян В. І.* Ідея, проблема, гіпотеза, теорія як гносеологічні поняття [Електронний ресурс] / В. І. Касьян // Філософія. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/15950210/filosofiya/ideya_problema_gipoteza_teoriya_gnose-ologichni_ponyattya
126. *Качанов Ю. Л.* Полипарадигмальный подход, логика и социологические понятия / Ю. Л. Качанов // Социс. – 2010. – №8. – С. 12–19.
127. *Кашницкий С.* Провидцу не верят / Савелий Кашницкий // Аргументы и факты. – 2012. – № 42, 17–23 окт. – С. 37.
128. *Квас О. В.* Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Квас Олена Валеріївна. – К., 2003. – 203 с.
129. *Кедров Б. М.* Классификация наук / Б. М. Кедров. – М. : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1961. – Т. 1. – 470 с.
130. *Келли Г.* Две функции референтных групп / Г. Келли // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 145–149.
131. *Келли Г.* Межличностные отношения. Теория взаимозависимости / Г. Келли, Дж. Тибо // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 61–91.
132. *Келли Г.* Процесс каузальной атрибуции / Г. Келли // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андрее-

- евой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 127–137.
133. *Келли Дж.* Теория личности. Психология личных конструктов / Джордж Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 256 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).
134. *Клюшкіна О. Б.* Построение теории на основе качественных данных / О. Б. Ключкина // Социс. – 2000. – № 10. – С. 92–101.
135. *Кобзарь В. И.* Логика в вопросах и ответах [Электронный ресурс] : учеб. пособие для студ. гуманитар. ф-тов / В. И. Кобзарь. – СПб. : Наука, 2001. – 106 с. – Режим доступа : http://www.krotov.info/libr_min/11_k/ob/zar.htm/
136. *Ковалевский П. И.* Одаренные безумием. Психиатрические эскизы из истории / П. И. Ковалевский. – К. : Украина, 1994. – 302 с.
137. *Ковалевский П. И.* Вырождение и возрождение : социально-психологические эскизы. Преступник и борьба с преступностью / П. И. Ковалевский. – 3-е изд. – СПб. : тип. М. И. Акинфиева и И. В. Леонтьева, 1903. – 372 с.
138. *Ковалевский П. И.* Отцеубийцы. Социально-психологический очерк / П. И. Ковалевский // Вестник знания. – 1903. – № 1. – С. 58–68.
139. *Козлов В. В.* Седьмая волна в развитии психологии / В. В. Козлов // Предмет психологии : труды Ярослав. методол. семинара. – Ярославль, 2004. – С. 185–206.
140. *Козлова Н. Н.* Кризис классической методологии и современная познавательная ситуация / Н. Н. Козлова, Н. М. Смирнова // Социс. – 1995. – № 11. – С. 12–23.
141. *Кокотюха А.* Почему Украина не Россия / Андрей Кокотюха. – Х. : Фолио, 2005. – 398 с.
142. *Кольцова В. А.* Актуальные проблемы методологии современной отечественной психологической науки / В. А. Кольцова // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 2. – С. 5–18.
143. *Кон М. Л.* Социальная структура и личность: подлинно социологический подход к социальной психологии / М. Л. Кон // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 161–172.
144. *Кондильяк Э. Б.* Сочинения : в 3 т. Т. 1. Опыт о происхождении человеческих знаний / Э. Б. Кондильяк ; под общ. ред. В. М. Богуславского. – М. : Мысль, 1980. – 334 с.

145. *Кондорсе Ж. А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума : пер с фр. / Ж. А. Кондорсе. – М. : Либроком, 2011. – 280 с.
146. *Кони А. Ф.* Нравственные начала в уголовном процессе / А. Ф. Кони // Избранные произведения / А. Ф. Кони. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 19–48.
147. *Кони А. Ф.* Обвиняемые и свидетели / А. Ф. Кони // Избранные произведения / А. Ф. Кони. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 116–152.
148. *Копьев А. Ф.* Особенности индивидуального психологического консультирования как диалогического общения : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология, психология личности, история психологии” / А. Ф. Копьев. – М., 1991. – 18 с.
149. *Корнєв М. Н.* Соціальна психологія : підручник / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – К. : Геопринт, 2006. – 400 с.
150. *Корнилова Т. В.* Означает ли свободная конкуренция идей отказ от критериев научности в психологии? / Т. В. Корнилова // Прогресс психологии: Критерии и признаки / под ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 111–125.
151. *Корнилова Т. В.* Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 320 с.
152. *Корнилова Т. В.* Экспериментальная парадигма, или Ложные дихотомии в психологии / Т. В. Корнилова // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 95–118.
153. *Корнилова Т. В.* Экспериментальная психология: Теория и методы : учебник для вузов / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 381 с.
154. *Корольчук М. С.* Історія психології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук, П. П. Криворучко. – К. : Ельга : Ніка-Центр, 2004. – 248 с.
155. *Коростеліна К. В.* Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / К. В. Коростеліна. – К., 2003. – 28 с.
156. *Костомаров М. І.* Слов’янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 279 с.

157. *Костомаров М.* Книги битія українського народу / Микола Костомаров. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1967. – 30 с.
158. *Костомаров Н. И.* Две русские народности / Н. И. Костомаров ; обраб. текста и ред. А. П. Ковалевой ; авт. предисл. В. А. Дорошенко. – К. – Х. : Майдан, 1991. – 71 с.
159. *Коул М.* Комментарии к комментариям книги “Культурно-историческая психология: наука будущего” / М. Коул // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 4. – С. 93–101.
160. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості в інтерсуб’єктивному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. М. Кочубейник. – К., 2011. – 32 с.
161. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості у її життєвому світі: модуси, процеси, статуси / О. М. Кочубейник. – К. : Вид-во пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 272 с.
162. *Кравченко С. А.* Социология в движении к взаимодействию теоретико-методологических подходов / С. А. Кравченко // Социс. – 2011. – № 1. – С. 11–18.
163. *Кравченко С. А.* Модерн и постмодерн: “старое” и новое видение / С. А. Кравченко // Социс. – 2007. – № 9. – С. 24–34.
164. *Краинский Н. В.* Психология павших людей / Н. В. Краинский. – Вильна : Губернская тип., 1910. – 34 с.
165. *Краинский Н. В.* Порча, кликуши и бесноватые как явления русской народной жизни : [Соч.] д-ра мед. Н. В. Краинского, дир. Колмов. психиатр. больницы, с предисл. акад. В. М. Бехтерева, дир. Клиники душевн. и нервн. болезней Имп. Воен. мед. акад. / Н. В. Краинский. – Новгород : Губернская тип., 1900. – 243 с.
166. *Кремень В.* Україна: проблеми самоорганізації : [в 2 т.] Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – 464 с.
167. *Кривонос І. В.* Психологічна структура українського національного характеру: реконструкція за творами художньої літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / І. В. Кривонос. – К., 2008. – 19 с.
168. *Кричевец А. Н.* О категориях, экзистенциалах и психологическом понимании / А. Н. Кричевец // Методология и история психологии. – 2009. – Т. 4. – Вып. 3. – С. 25–39.

169. *Кричевский Р. Л.* Социальная психология малой группы : учеб. пособие для вузов / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 318 с.
170. “Круглый стол” журналов “Вопросы философии” и “Науковедение”, посвященный обсуждению книги В. С. Степина “Теоретическое знание” // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 3–32.
171. *Кубаєвський М.* Методологування як засіб розуміння смислу / Микола Кубаєвський, Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 47–57.
172. *Кубаєвський М. К.* Роль універсалій у процесі методологування / Микола Кубаєвський // Психологія і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 115–123.
173. *Кузнецов И. В.* Избранные труды по методологии физики / И. В. Кузнецов. – М. : Наука, 1975. – 296 с.
174. *Кун Т.* Структура научных революций : [пер. с англ.] / Томас Кун // Структура научных революций / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 9–268.
175. *Ладига О. І.* Суспільно-політична думка в Російській імперії другої половини XIX – на початку XX століття. Д. М. Овсянко-Куликовський : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук : спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О. І. Ладига. – Луганськ, 2003. – 20 с.
176. *Лакатос И.* История науки и ее рациональные реконструкции / Имре Лакатос // Структура научных революций / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 454–524.
177. *Ланге Н. Н.* Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания / Н. Н. Ланге. – О. : Тип. Штаба Одесского военного Округа, 1893. – 297 с.
178. *Ларионов А. В.* Становление и развитие юридической психологии в России (XVIII – начало XX вв.) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Ларионов Александр Владимирович. – Нижний Новгород, 2004. – 194 с.
179. *Лебон Г.* Психология масс : [пер. с фр.] / Гюстав Лебон // Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – Челябинск : Социум, 2010. – С. 171–378.
180. *Левин К.* Теория поля в социальных науках / Курт Левин ; [пер. Е. Сурпина]. – СПб. : Речь, 2000. – 364 с.
181. *Лейбниц В.* Монадология / Готфрид Вильгельм Лейбниц // Сочинения в 4-х томах. Т. 1 / ред. и сост., авт. вступ. ст. и примеч.

- В. В. Соколов; пер. Я. М. Боровского и др. – М. : Мысль, 1982. – С. 413 – 439. – (Философское наследие. Т. 85).
182. *Лекторский В. А.* Научное и вненаучное мышление: скользящая граница [Электронный ресурс] / В. А. Лекторский // Научные и вне-научные формы мышления / В. А. Лекторский. – М. : ИФРАН, 1996. – С. 27–45. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z00000043>
183. *Леонтьев Д. А.* Неклассический вектор в современной психологии / Д. А. Леонтьев // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 74–94.
184. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919–1926 / В'ячеслав Липинський. – Відень, 1926. – 580 с.
185. *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні / Володимир Литвинов. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2000. – 472 с.
186. *Липпман У.* Общественное мнение / Уолтер Липпман ; пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
187. *Ліщинська О. А.* Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості в деструктивних тоталітарних організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи” / О. А. Ліщинська. – К., 2010. – 31 с.
188. *Логіка : підручник для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Титов, С. Д. Цалін, О. П. Невельська-Гордєєва та ін. ; за заг. ред. проф. В. Д. Титова.* – Х. : Право, 2005. – 208 с.
189. *Лозова О. М.* Психосемантична структура етнічної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / О. М. Лозова. – К., 2008. – 36 с.
190. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 443 с.
191. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое “зло”) : пер. с нем. / Конрад Лоренц. – М. : Прогресс, 1994. – 272 с.
192. *Лубский А. В.* Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века / А. В. Лубский // Общественные науки и современность. – 2009. – № 3. – С. 158–168.

193. *Лудченко А. А.* Основы научных исследований : учеб. пособие / А. А. Лудченко, Я. А. Лудченко, Т. А. Примак. – 2-е изд., стер. – К. : Знання, 2001. – 113 с. – Режим доступу : http://www.npu.edu.ua/!e-book/book/djvu/A/ikpp_kl_Osn_naychn_issled_Lydchenko.pdf
194. *Лук'янець В.* Постмодерн / В. Лук'янець // Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – С. 501.
195. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / Николас Луман ; пер. с нем. А. Ф. Филиппова // Социо-Логос : Социология. Антропология. Метафизика. – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. Общество и сферы смысла. – С. 194–216.
196. *Мазилев В. А.* Основные направления методологических исследований в психологической науке в современной России / В. А. Мазилев // ЧФ : Социальный психолог. – 2010. – № 2. – С. 34–55.
197. *Мазилев В. А.* Методология психологии, междисциплинарные связи и предмет психологии / В. А. Мазилев // ЧФ : Социальный психолог. – 2010. – № 1. – С. 27–37.
198. *Мазилев В. А.* История психологии в контексте истории гуманитарного знания (Рецензия на книги Роджера Смита “История гуманитарных наук” и “История психологии”) / В. А. Мазилев, Ю. Н. Слепко // Методология и история психологии. – 2009. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 178–186.
199. *Мазилев В. А.* Методология современной отечественной психологии / В. А. Мазилев // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 9–24.
200. *Мазилев В. А.* Предвестник психологии нового века: о методологическом значении исследований А. Г. Маслоу / В. А. Мазилев // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 155–161.
201. *Мазилев В. А.* Научная психология: тернистый путь к интеграции / В. А. Мазилев // Методология истории : труды Ярослав. методол. семинара. – Ярославль, 2003. – Т. 1. – С. 205–237.
202. *Майерс Д.* Социальная психология: Интенсивный курс : пер. с англ. / Дэвид Майерс. – 4-е междунар изд. – СПб. ; М. : Прайм-Еврознак ; Олма-Пресс, 2004. – 510 с. – (Мэтры психологии).
203. *Макаренко А. С.* О личности и обществе / А. С. Макаренко // Избранные произведения : в 3 т. Т. 3: Общие проблемы педагогики / сост., авт. вступ. ст., примеч. и коммент. Н. Д. Ярмаченко; изд. второе. – К. : Рад. шк., 1984. – С. 536–540.

204. *Максименко С. Д.* Експериментальна психологія : підручник / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко ; МОН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
205. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
206. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – 319 с.
207. *Максимова Н. Ю.* Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків / Н. Ю. Максимова. – К. : ВІПОЛ, 1997. – 208 с.
208. *Марочко В.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хіллів. – К. : Наук. світ, 2003. – 302 с.
209. *Марцинковская Т. Д.* К вопросу о прогрессе современной психологии / Т. Д. Марцинковская // Прогресс психологии : Критерии и признаки / под. ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – С. 63–76.
210. *Марцинковская Т. Д.* Методологический семинар на тему естественнонаучной и гуманитарной парадигм в психологии / Т. Д. Марцинковская // Вопросы психологии. – 2007. – № 4. – С. 185–188.
211. *Марцинковская Т. Д.* Актуальные проблемы методологии современной психологической науки / Т. Д. Марцинковская // Вопросы психологии. – 2007. – № 2. – С. 171–174.
212. *Марцинковская Т. Д.* Междисциплинарность как системообразующий фактор современной психологии / Т. Д. Марцинковская // Методологические проблемы современной психологии / под. ред. Т. Д. Марцинковской. – М. : Смысл, 2004. – С. 61–81.
213. *Маслоу А.* Психология бытия / Абрахам Маслоу. – М. : Рефл-бук, 1997. – 304 с.
214. *Мединська Ю. Я.* Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Ю. Я. Мединська. – О., 2004. – 20 с.
215. *Мейжис И. А.* Социальная психология общественного развития : учеб. пособие / И. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К. : Миллениум, 2007. – Ч. 1. – 310 с.

216. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.
217. *Мид Дж. Г.* Избранное : сб. переводов / Джордж Герберт Мид ; сост. и переводчик В. Г. Николаев ; отв. ред. Д. В. Ефременко. – М. : РАН, ИНИОН, 2009. – 290 с. – (Теория и история социологии).
218. *Мироненко И. А.* Монизм, плюрализм и реальность / И. А. Мироненко // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 145–148.
219. *Москаленко В. В.* Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К. : Центр навчальної л-ри, 2008. – 688 с.
220. *Москаленко В. В.* Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – № 3. – С. 3–21.
221. *Московичи С.* Век толп : исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи ; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой]. – М. : Академический проект, 2011. – 395 с.
222. *Московичи С.* Область социальной психологии / Серж Московичи // Социальная психология. – 7-е изд. / под ред. Сержа Московичи. – СПб. : Питер, 2007. – С. 18–35.
223. *Московичи С.* Предпосылки объяснения в социальной психологии / С. Московичи // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 213–248.
224. *Московичи С.* Социальные представления: исторический взгляд / Серж Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 3–18.
225. *Московичи С.* Общество и теория в социальной психологии / С. Московичи // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 208–228.
226. *Надеждин Н. И.* Об этнографическом изучении народности русской / Н. И. Надеждин // Записки Русского Географического общества. Кн. 2. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1847. – 160 с.
227. *Надирашвили Ш. А.* Развитие психологической науки в Советской Грузии / Ш. А. Надирашвили, И. В. Имедадзе // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 25–32.
228. *Найдьонов М. І.* Формування рефлексивного управління в організаціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол.

- наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / М. І. Найдьонов. – К., 2010. – 36 с.
229. *Никитин Е. П.* Объяснение – функция науки / Е. П. Никитин. – М. : Наука, 1970. – 280 с.
230. *Ніколаєнко О. В.* Становлення та розвиток психологічної теорії колективу у вітчизняній психології (1920–1990 роки) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01/ Ніколаєнко Олена Василівна. – Х., 2004. – 188 с.
231. *Никольская А. В.* Теория отражения vs конструктивизм / А. В. Никольская // Вопросы психологии. – 2010. – № 1. – С. 66–77.
232. *Новиков А. М.* Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Книж. дом “ЛИБРИКОМ”, 2010. – 280 с.
233. *Ньюком Т. М.* Социально-психологическая теория: интеграция индивидуального и социального подходов / Т. М. Ньюком // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 16–31.
234. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного) // Собрание сочинений / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 15–51.
235. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Идея бесконечного в положительной науке и в реальном искусстве // Собрание сочинений / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 136–162.
236. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* К психологии понимания // Собрание сочинений / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 1–14.
237. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Лирика как особый вид творчества // Собрание сочинений / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Изд. 3-е. – СПб. : Изд. И. Л. Овсяннико-Куликовской, 1914. – Т. 6. – С. 163–207.
238. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Собрание сочинений : Т. VI : Психология мысли и чувства. – Художественное творчество. – Основы ведаизма / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб. : Т-во “Общественная польза”, 1909. – 232 с.
239. *Онучин А. Н.* “Новая парадигма” в социальной психологии / А. Н. Онучин // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 90–97.

240. *Орбан-Лембрик Л.* Перспективні напрямки розвитку соціальної психології в контексті реальних потреб суспільства / Лідія Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 5–26.
241. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с.
242. *Оріховський С.* Твори / С. Оріховський ; упоряд., пер. з латин. та старопольськ., вступ. ст., прим., словник імен, назв, термінів В. Литвинов. – К. : Дніпро, 2004. – 672 с.
243. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 352 с.
244. Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
245. *Павко А. І.* Основні напрями формування викладацького та наукового складу університетів в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / А. І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / голова редкол. О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 290–304.
246. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. : сб. науч. трудов / сост., вступ. и примеч. М. В. Кашуба ; отв. ред. М. Н. Верников. – К. : Наук. думка, 1987. – 528 с.
247. *Панок В. Г.* Роль, місце і специфіка практичної психології у системі психологічної практики / В. Г. Панок // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць. Серія “Психологічні науки”. – Миколаїв, 2011. – Т. 2. – Вип. 6. – С. 234–238.
248. Парадигмы в психологии: науковедческий анализ / отв. ред. А. Л. Журавлев, Т. В. Корнилова, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2012. – 468 с.
249. *Парахонский Б. А.* Язык культуры и генезис знания / Б. А. Парахонский ; АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1988. – 212 с.
250. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология : учеб. пособие / Б. Д. Парыгин. – СПб. : Гуманит. ун-т профсоюзов, 2003. – 615 с.
251. *Паттерсон С.* Теории психотерапии / С. Паттерсон, Э. Уоткинс. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
252. *Пахльовська О.* Ave, Europa! / Оксана Пахльовська. – К. : Пульсари, 2008. – 656 с.

253. *Перлз Ф.* Эго, голод и агрессия / Фредерик Перлз ; [пер. с англ. Н. Б. Кедровой, А. Н. Кострикова] ; под ред. Д. Н. Хломова. – [2-е стер. изд.]. – М. : Смысл, 2005. – 358 с.
254. Перспективы социальной психологии / под ред. М. Хьюстона, В. Шкребе, М. Стефенсона. – Второе международное издание. – М. : ЭКСМО, 2001. – 688 с.
255. *Петровский А. В.* Категориальная система психологии / А. В. Петровский, В. А. Петровский // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 3–17.
256. *Петровский А. В.* Теоретическая психология как основание “общей” психологии / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 2000. – № 4. – С. 3–8.
257. *Петровский А. В.* История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 416 с.
258. *Петровский А. В.* Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М. : Политиздат, 1982. – 255 с.
259. *Петрунько О. В.* Соціалізація дитини в агресивному медіасередовищі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / О. В. Петрунько. – К., 2010. – 32 с.
260. *Пиаже Ж.* Психология, междисциплинарные связи и система наук / Жан Пиаже // XVIII Международный психологический конгресс, 4–11 августа 1966 г. – М. : Наука, 1969. – С. 125–155.
261. *Пигалев А. И.* Самоорганизация в организации социальной реальности / А. И. Пигалев // Мир психологии. – 2011. – № 2. – С. 38–51.
262. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / О. І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
263. *Подольська Є. А.* Основні форми наукового пізнання : підручник / Є. А. Подольська. – К. : Інка, Центр навч. літ., 2006. – С. 622–630.
264. *Подшивалкина В. И.* Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. – Кишинев : Центр. тип., 1997. – 352 с.
265. *Полани М.* Личностное знание : монография / М. Полани. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.
266. *Поліщук В. М.* Соціальна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : навч. посіб. / В. М. Поліщук. – Суми : Універ. книга, 2006. – 217 с.

267. *Попова І. М.* Соціологія. Пропедевтичний курс : підручник для студ. вищ. навчальних закладів / І. М. Попова. – К. : Тандем, 1996. – 271 с.
268. *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный подход / Карл Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 384 с.
269. *Поппер К.* Нищета историцизма / Карл Поппер. – М. : Прогресс, 1993. – 187 с.
270. *Поппер К.* Логика и рост научного знания / Карл Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.
271. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – 3-е изд. – Х. : Тип. “Мирный труд”, 1892. – 225 с.
272. *Прангшвили А. С.* Исследования по психологии установки / А. С. Прангшвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1967. – 340 с.
273. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства імені Шевченка // Етнографічний збірник. – Львів, 1985. – Т. 1. – С. 1–16.
274. Прогресс психологии : Критерии и признаки / под. ред. А. Л. Журавлева, Т. Д. Марцинковской, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психологии РАН, 2009. – 336 с.
275. *Прокопович Ф.* Філософські твори : в 3-х томах : [пер. с латин.] / Феофан Прокопович. – К. : Наук. думка, 1979–1981.
276. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / за ред. В. О. Васютинського. – К. : ДОК-К, 1997. – 164 с.
277. Психологическая теория коллектива / под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1979. – 239 с.
278. *Пурло Е. Ю.* Естественнонаучные парадигмы в психологической науке: классическая, неклассическая и постнеклассическая модели / Е. Ю. Пурло // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 5. – С. 15–24.
279. *Пэнто Р.* Методы социальных наук : пер с фр. / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М. : Прогресс, 1972. – 372 с.
280. *Р. Л. Н. (Драгоманов М. П.)* Порча украинских народных песен / Р. Л. Н. // Киевская старина. – 1893. – С. 459–473.
281. *Ранк О.* Миф о рождении героя / Отто Ранк ; [сост. С. Л. Удовик] ; [пер. с англ. А. П. Хомик, М. Кобылинская]. – М. : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 1997. – 249 с.
282. *Репников А. В.* Сикорский. О жизни и научных трудах известного русского психиатра и националиста / А. В. Репников // Русское

- слово. – 2009. – № 2. – С. 32–33. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/smi/505.htm>
283. *Рибалка В. В.* Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : навч. посіб. / В. В. Рибалка. – О. : Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
284. *Роговин М. С.* Теоретические основы психологического и патопсихологического исследования / М. С. Роговин, Г. В. Залевский. – Томск : [б. и.], 1988. – 230 с.
285. *Роменець В. А.* Історія психології ХІХ – початку ХХ століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Роменець ; [голов. ред. С. В. Головка ; вступ. ст. : В. О. Татенко, Т. М. Титаренко]. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.
286. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
287. *Росс Л.* Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт ; пер. с англ. В. В. Румынского ; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 429 с.
288. *Руденко О. В.* Істини в епістемології та філософії науки / О. В. Руденко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія. – 2009. – № 91–93. – С. 38–41.
289. *Савчин М. В.* Соціальна психологія : підручник / М. В. Савчин. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 274 с.
290. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция / под ред. В. А. Ядова. – 2-е, расшир. изд. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
291. *Сачкова М. Е.* Западноевропейский подход к исследованию феноменов власти и статусных отношений в группах разного типа / М. Е. Сачкова // Психологическая наука и образование. – 2010. – № 5. – С. 180–189.
292. Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки, воспоминания, материалы: К 100-летию со дня рождения / отв. ред Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1989. – 435 с.
293. *Сигеле С.* Преступная толпа. Опыт коллективной психологии / С. Сигеле ; пер. с фр. П. П. Афанасьев. – СПб : Изд-во Ф. Павленкова, 1893. – 116 с.
294. *Сикорский И. А.* Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении / И. А. Сикорский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 770 с.

295. *Сикорский И. А.* Основы теоретической и клинической психиатрии с кратким очерком судебной психологии / И. А. Сикорский. – К. : тип. С. В. Кульженко, 1910. – 702 с.
296. *Сикорский И. А.* Начатки психологии / И. А. Сикорский. – 2-е изд., доп. – К. : тип. С. В. Кульженко, 1909. – 138 с.
297. *Сикорский И. А.* Психологические основы воспитания / И. А. Сикорский. – К. : Тип. Тов-ва Кушнерева, 1905. – 28 с.
298. *Сикорский И. А.* Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии / И. А. Сикорский. – К. : Типо-литография Имп. Унив. Св. Владимира, 1893. – 46 с.
299. *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Григорій Сковорода. – К. : Наук. думка, 1983. – 542 с.
300. *Скребець В. О.* Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / В. О. Скребець. – К., 2006. – 32 с.
301. *Слюсаревський М. М.* “Ми” і “Я” в сучасному світі : Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
302. *Слюсаревський М. М.* Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 5–24.
303. *Слюсаревський М. М.* Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і перспективи розвитку / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – С. 3–23.
304. *Слюсаревський М. М.* Соціальна психологія як наука в українському і світовому вимірах / М. М. Слюсаревський // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць до 15-річчя АПН України у 5 томах. Т. 3. Психологія, вікова фізіологія, дефектологія. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 61– 71.
305. *Слюсаревський М.* Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження: парадигмальні засади та досвід побудови / М. Слюсаревський, І. Кривонос // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 3–17; 2006. – № 1 (15). – С. 14–26.
306. *Слюсаревський М. М.* Інститут соціальної та політичної психології: перші підсумки і подальші перспективи / М. М. Слюсаревський //

- Соціальна психологія в Україні: Довідник / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2004. – С. 179–195.
307. *Слюсаревський М. М.* На шляху до самодостатності (замість вступу) / М. М. Слюсаревський // Соціальна психологія в Україні: Довідник / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2004. – С. 5–18.
308. *Слюсаревський М. М.* Ілюзії і колізії: Нариси, статті, інтерв'ю на теми політичної та етнічної психології / М. М. Слюсаревський. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.
309. *Смирнов С. Д.* Методологический плюрализм и предмет психологии / С. Д. Смирнов // Вопросы психологии. – 2005. – № 4. – С. 3–8.
310. *Смит А.* Теория нравственных чувств : пер. с англ. / Адам Смит. – М. : Республика, 1997. – 350 с.
311. *Смит Н.* Современные системы психологии : пер. с англ. / Н. Смит ; под общ. ред. А. А. Алексеева. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. – (Психологическая энциклопедия).
312. *Смит Р.* История психологии : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. “Психология” и психол. спец. / Роджер Смит ; [пер. с англ. А. Р. Дзкуя, К. О. Россиянова]. – М. : Академия, 2008. – 416 с.
313. *Смит Р.* История гуманитарных наук / Роджер Смит ; [пер. с англ. Д. М. Носов, Ю. В. Горбатова и др.] ; Гос. ун-т. – Высш. шк. экономики. – М. : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. – 392 с.
314. Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 255 с.
315. *Сохань Л.* Життєве проектування: концепція і психологічний механізм / Л. Сохань // Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова. – К. : Богдана, 2003. – С. 262–276.
316. Социальная психология / под ред. Сержа Московичи. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с. – (Серия “Мастера психологии”).
317. Социальная психология : саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – 252 с. – (Социальная психология).
318. *Спенсер Г.* Принципы социологии / Герберт Спенсер // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология / пер. с англ., нем., фр. ; сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М. : Канон+, 1998. – Т. 2. – С. 5–26.

319. *Ставропольский Ю. В.* “Минимальная групповая парадигма” в теории социальной идентичности Генри Тэджфела / Ю. В. Ставропольский // Общество : социология, психология, педагогика. – 2011. – № 3-4. – С. 69–73.
320. *Стасюк В. В.* Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / В. В. Стасюк. – К., 2005. – 34 с.
321. *Степин В. С.* Теоретическое знание: структура, историческая эволюция / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
322. *Страйкер Ш.* Еще раз о двух психологиях / Ш. Страйкер // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН, лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 199–212.
323. *Страусс А.* Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники / А. Страусс, Дж. Корбин ; пер. с англ. и послесловие Т. С. Вастильевой. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
324. *Тарасенко В. І.* Соціологія / В. І. Тарасенко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – С. 516 – 520.
325. *Тард Ж. Г.* Законы подражания : [пер. с фр.] / Тард Жан Габриель. – М. : Академический Проект, 2011. – 304 с.
326. *Тард Г.* Социальные законы / Габриель Тард; пер. с фр. Ф. Шипулинского. – Изд. 2-е. – М. : Либроком, 2009. – 63 с. – (Из наследия мировой социологии).
327. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении / В. А. Татенко. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
328. *Татенко В.* Соціальна психологія впливу : монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 214 с.
329. *Татенко В. О.* Методологічні проблеми сучасної психології / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2012. – Ч. 1. – № 1 (74). – С. 14–21; Ч. 2. – № 2 (75). – С. 11–18.
330. *Татенко В.* Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / Віталій Татенко // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 3–13.
331. *Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива* / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – 528 с.

332. Теория научная [Электронный ресурс] // Словари и энциклопедии на Академике. Философская энциклопедия. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/eng_philosophy/1216/ТЕОРИЯ
333. *Тернер Р. Х.* Личность в обществе: вклад социальной психологии в социологию / Р. Х. Тернер // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН, ИНИОН, Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 136–160.
334. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. / за наук. ред. Л. М. Карамушки. – К. : ІНКОС, 2005. – 366 с.
335. *Титаренко Т. М.* Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.
336. *Тощенко Ж. Т.* Парадигмы, структура и уровни социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социс. – 2007. – № 9. – С. 5–16.
337. *Третьяченко В. В.* Соціально-психологічні механізми формування й розвитку колективних суб'єктів управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / В. В. Третьяченко. – К., 2009. – 32 с.
338. *Трусов В. П.* Теории атрибуции в зарубежной психологии / В. П. Трусов // Психология межличностного познания ; под ред. А. А. Бодалева. – М. : Педагогика, 1981. – С. 139–157.
339. *Узнадзе Д.* Психология установки / Дмитрий Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 414 с. – (Психология-классика).
340. Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2-х т. / под ред. Ф. К. Волкова и др. – СПб. : изд-во М. А. Славинского, 1914.– Т. 1. – 360 с. ; Т. 2. – 707 с.
341. *Улановский А. М.* Теория речевых актов и социальный конструкционизм / А. М. Улановский // Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 15–21.
342. *Уманский Л. И.* Психология организаторской деятельности школьников / Л. И. Уманский. – М. : Просвещение, 1980. – 160 с.
343. *Фейерабенд П.* Наука в свободном обществе : пер. с англ. / Пол Фейерабенд. – М. : АСТ, 2009. – 378 с.
344. *Фейерабенд П.* Против метода. Очерк анархистской теории познания / Пол Фейерабенд // Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. – М. : Прогресс, 1986. – С. 125–467.
345. *Фестингер Л.* Введение в теорию диссонанса / Л. Фестингер // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред.

- Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 97–110.
346. *Философия науки и техники : конспект лекций для адъюнктов и аспирантов* / [К. Н. Хабибуллин, В. Б. Коробов, А. А. Луговой, А. А. Тонконогов] ; под общ. ред. В. С. Артамонова. – § 3.2. Структура эмпирического и теоретического знания [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/103628/9/Filosofiya_nauki_i_tehniki_konspekt_lekcii.html.
347. *Філь О. А.* Технологія розвитку конкурентоздатності персоналу освітньої організації : навч.-метод. посіб. / О. А. Філь ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України та ін. – Біла Церква : КОІПОПК, 2008. – 52 с.
348. *Фортунатов Г. А.* Педология : учебник для школ. отд.-пед. техникумов / Г. А. Фортунатов, М. В. Соколов. – Изд. второе. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1936. – 248 с.
349. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. Введение в социальную психологию / С. Л. Франк // Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – С. 13–146.
350. *Франко І.* Мислі о еволюції в історії людськості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 76–139.
351. *Франко І.* Із секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т.– К. : Наук. думка, 1981. – Т. 31. – С. 45–119.
352. *Франко І.* Політичний огляд / Іван Франко // Правда. – Львів : Друк. тов-ва ім. Шевченка, 1888. – Т. 1. – С. 49–55.
353. *Франко І.* Із заграничних літератур / Іван Франко // Зоря. – Львів, 1883. – Ч. 12. – С. 201–202.
354. *Фрейд З.* Психология масс и анализ человеческого Я / Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”. Труды разных лет : в 2-х кн. / Зигмунд Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
355. *Фрейд З.* Тотем и табу / Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”. Труды разных лет : в 2-х кн. / Зигмунд Фрейд.– Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 2. – С. 34–69.
356. *Фролов П. Д.* Методи оцінки ефективності інформаційних впливів на процес формування іміджу політика / П. Д. Фролов // Наукові студії з політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук. України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Агропромвидав України, 1998. – Вип. 3. – С. 155–167.

357. *Фромм Э.* Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Эрих Фромм ; [пер. с англ. А. В. Александровой]. – М. : Астрель, 2012. – 314 с.
358. *Фуко М.* Археология знания / Мишель Фуко ; [пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой]. – СПб. : Гуманитар. академия, 2004. – 412 с.
359. *Фурман А. В.* Идея професійного методологування : монографія / А. В. Фурман. – Ялта – Тернопіль : Екон. думка, 2008. – 205 с.
360. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія ; психологія соціальної роботи” / Н. В. Хазратова. – К., 2005. – 33 с.
361. *Харре Р.* Вторая когнитивная революция / Р. Харре // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 2. – С. 3–15.
362. *Холодная М. А.* Проблема духовного интеллекта (отклик на статью Г. В. Ожигановой “Психологические аспекты духовности. Ч. 1. Духовный интеллект” и на комментарии к ней А. А. Федорова) / М. А. Холодная // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32, № 5. – С. 100.
363. *Хоманс Дж.* Социальное поведение как обмен / Дж. Хоманс // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 82–91.
364. *Хомская Е. Д.* О методологических проблемах современной психологии / Е. Д. Хомская // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 112–125.
365. *Хьелл Л.* Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1998. – 608 с.
366. *Челпанов Г. И.* Психология и марксизм / Г. И. Челпанов. – М. : Русский книжник, 1924. – 32 с.
367. *Шевченко О. В.* Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Шевченко Олена Василівна. – К., 2005. – 213 с.
368. *Шибутани Т.* Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; пер. с англ. В. В. Ольшанский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 539 с.
369. *Шихирев П. Н.* Современная социальная психология : учеб. пособие / П. Н. Шихирев ; [науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : ИП РАН; КПС+; Академический Проект, 2000. – 447 с.

370. *Шорохова Е. В.* Из истории социально-психологической проблематики в отечественной науке и общественной мысли: 1880–1917 / Е. В. Шорохова // Социальная психология : учеб. пособие / под ред. А. Л. Журавлева. – М. : Per Se, 2002. – С. 10–22.
371. *Штейнберг С.* Рецензия на книгу Б. Кистяковского “Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie von Dr. Th. Kistiakowski” (Berlin, 1899, 205 p.) / С. Штейнберг // Жизнь. – СПб., 1899. – Т. 10. – С. 379–381.
372. *Штепа П.* Українець і москвин: дві протилежності / Павло Штепа. – Дрогобич : Відродження, 2010. – 688 с.
373. *Шумский Б. В.* “Смерть” и “возрождение” субъекта: индивидуальность в историко-культурном и экзистенциальном контекстах / Б. В. Шумский // Мир психологии. – 2011. – № 1. – С. 44–55.
374. *Шутц У.* Комплементарная функция лидера / У. Шутц // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 162–172.
375. *Щерба С. П.* Філософія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада. – К. : МАУП, 2004. – § 1.5. Форми наукового пізнання. – С. 202–207.
376. *Щукин А. Н.* Методика преподавания русского языка как иностранного : учеб. пособие для вузов / А. Н. Щукин. – М. : Высш. шк., 2003. – 334 с.
377. *Эльконин Д. Б.* Об истоках неклассической психологии / Д. Б. Эльконин // Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин ; под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. – М. : Педагогика, 1989. – С. 475–478.
378. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
379. *Юнг К. Г.* Очерки по психологии бессознательного / Карл Густав Юнг ; пер. с англ. ; под общ. ред. В. В. Зеленского. – [Изд. 2-е]. – М. : Cogito centre, 2010. – 352 с.
380. *Юнг К. Г.* Психология переноса / Карл Густав Юнг. – М. : Ваклер, 1997. – 155 с.
381. *Юнг К. Г.* Архетип и символ : пер. с нем. / Карл Густав Юнг. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.

382. *Юревич А. В.* Методология и социология психологии / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2010. – 272 с. – (Методология, теория и история психологии).
383. *Юревич А. В.* Психология и методология / А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2005. – 312 с.
384. *Юревич А. В.* Структура теорий в социогуманитарных науках / А. В. Юревич // Наука глазами гуманитария / отв. ред. В. А. Лекторский. – М. : Наука, 2005. – С. 202–228.
385. *Юревич А. В.* Социальная психология науки / А. В. Юревич. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. ин-та, 2001. – 306 с.
386. *Ягупов В. В.* Військова й соціальна психологія : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Вид. 2-ге, доповн., і переробл. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2000. – 522 с.
387. *Ядов В. А.* Каким мне видится будущее социологии / В. А. Ядов // Социс. – 2012. – № 4. – С. 3–7.
388. *Яноушек Я.* Значение книги С. Л. Рубинштейна “Человек и мир” для философских основ социальной психологии / Я. Яноушек // Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки, воспоминания, материалы: К 100-летию со дня рождения / отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1989. – С. 239–244.
389. *Ярема Я.* Українська духовість в її культурно-історичних виявах / Яким Ярема. – Львів : накладом автора, 1937. – 77 с.
390. *Яремчук О. В.* Психологія етнокультурної міфотворчості особистості : [монографія] / О. В. Яремчук. – Одеса : Фенікс, 2013. – 431 с.
391. *Ясницкий А.* Психология в первой столице : История и современность / А. Ясницкий // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія “Психологія”. – 2012. – С. 309–351.
392. *Advances in historiography of psychology* / Georg Eckardt, Lahar Sprung (eds). – Berlin : Deutscher Verlag Wissenschaften, 1983. – 269 p.
393. *Ajzen I.* The theory of planned behavior / I. Aizen // Handbook of theories of social psychology / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins (eds). – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – P. 438–459.
394. *Allport G.* The historical background of social psychology / G. Allport // Handbook of social psychology. – 3rd edn. – Vol. 1 / G. Lindzey, E. Aronson (Eds). – New York : Random House, 1985. – P. 1–46.

395. *Allport G.* The historical background of modern social psychology / G. Allport // The handbook of social psychology / Ed. G. Lindzey, E. Aronson. – 2nd ed. – Addison-Wesley, 1968. – Vol. 1. – P. 3–56.
396. *Allport G.* The historical background of modern social psychology / G. Allport // Handbook of social psychology / G. Lindzey (Ed.). – Cambridge : Addison-Wesley, 1954. – Vol. 1. – P. 3–56.
397. *Allport F. H.* Social psychology / F. H. Allport. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1924. – 433 p.
398. *Babbie E.* The basics of social research / Earl Babbie. – Wadsworth : Cengage Learning, 2013. – 576 p.
399. *Baker K. M.* Condorcet: from natural philosophy social mathematics / K. M. Baker. – Chicago : University of Chicago Press, 1975. – 538 p.
400. *Bar-Tal D.* A new perspective for social psychology / D. Bar-Tal, Y. Bar-Tal // The social psychology of knowledge. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – P. 83–108.
401. *Bastian A.* Der Mensch in der Geschichte: Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung / A. Bastian. – Leipzig : O. Wigand, 1860. – B. 1. Die Psychologie als Naturwissenschaft. – 623 p. ; B. 2. Psychologie und Mythologie. – 623 p. ; B. 3. Politische Psychologie. – 429 p.
402. *Blumer H.* Sociological implications of the thought of George Herbert Mead / H. Blumer // American Journal of Sociology. – Vol. 71, № 5. – 1966. – P. 535–544.
403. *Brinol P.* A history of attitudes and persuasion research / Brinol P., Petty R. E. // Handbook of the history of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 283–320.
404. *Burnett J.* Of the origin and progress of language / James Burnett. – 2nd ed. – Edinburgh : Balfour, 1744. – Vol. 1. – 678 p.
405. *Burr V.* An introduction to social constructionism / Vivien Burr. – London : Routledge, 2003. – 240 p.
406. *Cabanis P. J. G.* Rapports du physique et du moral de l'homme : 2 vols / P. J. G. Cabanis. – Paris : Crapart, Caille et Ravier, 1985. – Vol. 2. – 624 p.
407. Canadian Psychology / Psychologie canadienne. – 1992. – Vol. 33. – Is. 3. – P. 521–661.
408. *Castells M.* The rise of the network society / M. Castell. – 2nd ed. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2010. – 594 p.
409. *Chaiken Sh.* A theory of heuristic and systematic information processing / Chaiken Sh., Ledgerwood A. // Handbook of theories of social

- psychology / Van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – P. 246–266.
410. *Chaunu P.* Interview / P. Chaunu // *Le Courrier du CNRS*. – 1979. – № 33. – P. 5.
 411. *Copans J.* Aux origines de l'anthropologie française / J. Copans, J. Jamin. – Paris : Le Sycomore, 1978. – 230 p.
 412. *Degerando J.-M.* The observation of savage peoples / J.-M. Degerando ; transl. by F. T. C. Moore. – London : Routledge and Kegan Paul, 1969. – 123 p.
 413. *Durkheim E.* Sociologie et philosophie / Emile Durkheim. – Paris : PUF, 1924. – 228 p.
 414. *Farr R. M.* Roots of modern social psychology (1872–1954) / Robert M. Farr. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1996. – 206 p.
 415. *Farr R.* Attitudes, social representation and social attitudes / Robert Farr // *Papers on Social Representations*. – 1994. – Vol. 3 (1). – P. 33–37.
 416. *Fiske S.* The continuum model and the stereotype content model / S. Fiske // *Handbook of theories of social psychology* / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – P. 267–287.
 417. *Foucault M.* The discourse on language / M. Foucault // *Critical Theory Since 1965* / [ed. by H. Adams & L. Searle]. – Tallahassee : Florida State University Press, 1986. – P. 148–162.
 418. *Fresenius F. C.* Die Natur der Masse / F. C. Fresenius // *Deutsche Vierteljahrsschrift*. – 1866. – № 29. – P. 112–178.
 419. *Gergen K.* The social dimension of social psychology: a historical analysis / K. Gergen // *Handbook of the history of social psychology* / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 137–157.
 420. *Gergen K.* An invitation to social construction / K. Gergen. – 2nd edition. – Los Angeles : Sage, 2009. – 200 p.
 421. *Gergen K.* Realities and relationships: soundings in social construction / K. Gergen. – Cambridge : Harvard University Press, 1997. – 368 p.
 422. *Gergen K.* Toward a postmodern psychology / K. Gergen // *Psychology and postmodernism* / [ed. S. Klave]. – London : Sage, 1992. – P. 17–31.
 423. *Giddens A.* The consequences of modernity / A. Giddens. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 186 p.
 424. *Ginneken J.* Crowds, psychology and politics (1871–1899) / J. Ginneken. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 269 p.

425. *Goethals G. R.* A century of social psychology: individuals, ideas, and investigations / G. R. Goethals // *SAGE Handbook of social psychology*. – London ; Thousand Oaks, California : Sage, 2003. – 525 p. – P. 3–24.
426. *Goode W. J.* A theory of role strain / W. J. Goode // *American Sociological Review*. – 1960. – Vol. 25, № 4. – P. 483–496.
427. *Gross N.* Explorations in role analysis / N. Gross, W. S. Mason, A. W. McEachern. – New York : Wiley, 1958. – 379 p.
428. *Hacking I.* The social construction of what? / Ian Hacking. – Cambridge : London : Harvard University Press, 1999. – 272 p.
429. *Hackman R.* Group behavior and performance / R. Hackman, N. Katz // *Handbook of social psychology*. Vol. I / S. Fiske, D. Gilbert, G. Lindzey (Eds.). – 5 edn. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – P. 1208–1252.
430. *Handbook of social psychology* / Susan T. Fiske, Daniel T. Gilbert, Gardner Lindzey (Eds.). – 5th Edition : in 2 vol. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – 2000 p.
431. *Handbook of social psychology* / D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.) : in 2 vol. – 4th edn. – Boston : McGraw Hill ; New York : Oxford University Press, 1998. – 1085 p.
432. *Handbook of the history of social psychology* / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds.). – New York : Psychology Press, 2012. – 532 p.
433. *Handbook of theories of social psychology* / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – 568 p. ; Vol. 2. – 568 p.
434. *Higgins E. T.* Regulatory focus theory / E. T. Higgins // *Handbook of theories of social psychology* / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – P. 483–504.
435. *Hollander E.* Influence processes in leadership–followership: inclusion and the idiosyncrasy credit model / E. Hollander // *Advances in social and organizational psychology: a tribute to Ralph Rosnow* / ed. D. A. Hantula. – Mahwah : Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2006. – P. 293–312.
436. *House J. S.* The three faces of social psychology / J. S. House // *Sociometry*. – 1977. – Vol. 40. – P. 161–171.
437. *Hovland C. I.* Social judgment: assimilation and contrast effects in communication and attitude change / C. I. Hovland, M. Sherif. – Westport : Greenwood, 1980. – 218 p.

438. *Howitt D.* First steps in research and statistics for psychology students / D. Howitt, D. Cramer. – London : Routledge, 2000. – 284 p.
439. *Hume D.* A treatise on human nature [Електронний ресурс] / David Hume. – London : Dent, 1911. – Book 2 : Of the Passions. – Режим доступу : <http://oll.libertyfund.org/title/342/55131>
440. *Hume D.* Of national characters / David Hume // Essays literary, moral and political. – New York : Cosimo Ins., 2006. – P. 202–221.
441. *Hutcheson F.* An inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue: in two treatises / Francis Hutcheson ; edited and with an introduction by W. Leidhold. – Indianapolis : Liberty Fund, 2004. – 304 p.
442. *Ingham A.* The Ringelmann effect: Studies of group size and group performance / A. Ingham, G. Levinger, J. Graves, V. Peckham // Journal of Experimental Social Psychology. – 1974. – № 10 (4). – P. 371–384.
443. *Jahoda G.* History of social psychology: From the eighteenth-century enlightenment to the Second World War / G. Jahoda. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 242 p.
444. *Janis I. L.* Groupthink: psychological studies of policy decisions and fiascoes / I. L. Janis. – Boston : Houghton Mifflin, 1982. – 349 p.
445. *Jauffret L.-F.* Introduction aux Mémoires de la Société des observateurs de l'Homme / L.-F. Jauffret // Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris. – 1909. – Vol. 10, Is. 10. – P. 476–487
446. *Jones E. E.* Foundations of social psychology / E. E. Jones, H. B. Gerard. – New York : Wiley, 1967. – 743 p.
447. *Kant I.* Anthropology from a pragmatic point of view / Immanuel Kant. – The Hague : Martinus Nijhoff, 1974. – 210 p.
448. *Katz D.* The functional approach to the study of attitudes / D. Katz // Public Opinion Quarterly. – 1960. – № 24. – P. 163–204.
449. *Kelley H. H.* The social psychology of groups / H. H. Kelley, J. W. Thibaut. – New York : Wiley, 1959. – 313 p.
450. *Kelman H. C.* Attitudes are alive and well and gainfully employed in the sphere of action / H. C. Kelman // American Psychologist. – 1974. – № 29. – P. 310–324.
451. *Kenrick D. T.* A history of evolutionary social psychology / D. T. Kenrick, A. B. Cohen // Handbook of the history of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 101–122.
452. *Kruglanski A. W.* The making of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe // Handbook of the history of social psychology /

- A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 3–17.
453. *Kruglanski A. W.* Law epistemic theory / A. W. Kruglanski // *Handbook of theories of social psychology* / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – P. 201–223.
454. *Lange P. van.* Theories of social psychology: An introduction / P. van Lange, A. Kruglanski, E. Higgins // *Handbook of theories of social psychology Vol. 1* / Paul A. M. van Lange, A. Kruglanski, E. Higgins (Eds.) – London : SAGE Publications Ltd., 2012. – P. 1–9.
455. *Latané B.* Social loafing / B. Latané, K. Williams, S. Harkins // *Psychology Today*. – 1979. – № 13. – P. 104–110.
456. *Lauken U.* Sozialpsychologie. Geschichte, Hauptströmungen, Tendenzen / Uwe Lauken. – Oldenburg : BIS, 1998. – 461 p.
457. *Le Bon G.* The Crowd : A study of the popular mind / Gustav Le Bon. – New York : Ballantine, 1895–1896. – 193 p.
458. *Levine J.* A history of small group research / J. Levine, R. Morland // *Handbook of the history of social psychology* / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 383–405.
459. *Lewes G. H.* Problems of life and mind. Problem the first. The study of psychology: its object, scope, and method / G. H. Lewes. – Boston : Houghton, Osgood and Company, 1879. – 189 p.
460. *Lewicka M.* Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych / M. Lewicka // *Od myśli i uczuć do decyzji i działań* / Pod redakcją Dariusza Dolinskiego i Barbary Weigl. – Warszawa, 2001. – S. 111–127.
461. *Lindner G. A.* Ideen zur Psychologie der Gesellschaft als Grundlage der Sozialwissenschaft / G. A. Lindner. – Vienna : Carl Gerold Sohn, 1871. – 366 p.
462. *Linton R.* The study of man / Ralph Linton. – New York : Appleton Century Crofts, 1936. – 503 p.
463. *Liska A. E.* The dissipation of sociological social psychology / A. E. Liska // *American Sociologist*. – 1977. – Vol. 12. – P. 2–8.
464. *Lubek I.* A critical gaze and wistful glance at handbook histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? / I. Lubek, E. Apfelbaum // *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. – 2000. – Vol. 36, № 4. – P. 405–428.

-
465. *Mandler G.* The language of psychology / G. Mandler, W. Kessen. – New York : John Wiley & Sons, 1959. – 301 p.
466. *Meltzer B. N.* The Chicago and Iowa schools of symbolic interactionism / B. N. Meltzer, J. W. Petras // Symbolic interaction: A reader in social psychology / J. G. Manis, B. N. Meltzer (eds). – Boston, 1972. – P. 43–56.
467. *Moede W.* Experimentelle Massenpsychologie: Beiträge zur Experimentalpsychologie der Gruppe / W. Moede. – Leipzig : Hirzel, 1920. – 239 s.
468. *Moscovici S.* Minority influence / S. Moscovici, G. Mugny // Basic group processes / P. B. Paulus (ed.). – New York : Springer-Verlag, 1983. – P. 41–64.
469. *Moscovici S.* Society and theory in social psychology / S. Moscovici // The context of social psychology: a critical assessment / J. Israel, H. Tajfel (eds). – London : Academic Press, 1972. – P. 17–68.
470. *Nye R. A.* The origins of crowd psychology, Gustav Le Bon and the crisis of mass democracy in the Third Republic / Nye R. A. – London : Sage, 1975. – 255 p.
471. *Petty R.* The elaboration likelihood model / R. Petty, P. Brinol // Handbook of theories of social psychology / Paul A. M. van Lange, A. W. Kruglanski, E. T. Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 1. – P. 224–245.
472. *Postmes T.* Deindividuation and anti-normative behavior : a meta analysis / T. Postmes, R. Spears // Psychological Bulletin. – 1998. – № 123. – P. 238–259.
473. *Prislin R.* A history of social influence research / R. Prislin, W. D. Crano // Handbook of the history of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 321–339.
474. *Quetelet A.* Du système social et des lois que le régissent / A. Quetelet. – Paris : Guillaumin, 1848. – 360 p.
475. *Rateau P.* Social representation theory / P. Rateau, P. Moliner, C. Guimelli, J.-C. Abric // Handbook of theories of social psychology / Paul A. M. van Lange, Arie W. Kruglanski, E. Tory Higgins. – SAGE Publications, 2011. – Vol. 2. – P. 477–497.
476. *Reicher S.* More on deindividuation, power relations between groups and the expression of social identity: Three studies on the effects of visibility to the in-group / S. Reicher, R. M. Levine, E. Gordijn // British Journal of Social Psychology. – 1998. – № 37. – P. 15–40.

- 477. *Reicher S.* Crowd behaviour as social action / S. Reicher // Rediscovering the social group: A self-categorization theory / J. C. Turner, M. A. Hogg, P. J. Oakes, S. Reicher & M. S. Wetherell (Eds.). – Oxford : Basil Blackwell, 1987. – P. 171–202.
- 478. *Reid Th.* Essays on the intellectual powers of man / Thomas Reid. – Cambridge : J. Bartlett, 1850. – 462 p.
- 479. *Reis H. T.* A history of relationship research in social psychology / H. T. Reis // Handbook of the history of social psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds.). – New York : Psychology Press, 2012. – P. 363–382.
- 480. *Rokeach M.* Beliefs, attitudes, and values / Milton Rokeach. – San Francisco : Jossey Bass, 1968. – 214 p.
- 481. *Rosenberg M. J.* Attitude organization and change: an analysis of consistency among attitude components / M. J. Rosenberg, C. Hovland. – New Haven : Yale University Press, 1960. – 239 p.
- 482. *Ross L.* History of social psychology: insights, challenges, and contributions to theory and application / L. Ross, M. Lepper, A. Ward // Handbook of social psychology. Vol. I / S. Fiske, D. Gilbert, G. Lindzey (Eds.). – 5 edn. – New Jersey : John Wiley & Sons, 2010. – P. 3–51.
- 483. *SAGE Handbook of Social Psychology* / Michael Hogg, Joel M. Cooper (Eds.). – London ; Thousand Oaks, California : Sage, 2003. – 525 p.
- 484. *Samelson F.* Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology / F. Samelson // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – Vol. 36, № 4. – New York : John Wiley & Sons, 2000. – P. 499–506.
- 485. *Schaeffle A. E. F.* Bau und Leben des sozialen Koerpers: encyclopaedischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Ruecksicht auf die Volkswirtschaft als sozialen Stoffwechsel. Vier Baende / A. E. F. Schaeffle. – Tuebingen : Laupp, 1878. – Band 1. – 403 p.
- 486. *Schutz W. C.* Beyond FIRO-B – Three new theory derived measures – Element B: Behavior, Element F: Feelings, Element S: Self. / W. C. Schutz // Psychological Reports. – 1992. – Vol. 70. – P. 915–937.
- 487. *Sears R.* Social behavior and personality development / Robert Sears // Toward a general theory of action / T. Parsons, E. Shills (eds). – Cambridge : Harvard University Press, 1962. – 506 p.
- 488. *Shaw M. E.* Theories of social psychology / M. E. Shaw, P. R. Costanzo. – 2nd edn. – New York : McGraw Hill, 1982. – 482 p.

-
489. *Sherif M.* Social psychology / M. Sherif, C. Sherif. – New York : Harper & Row, 1969. – 636 p.
490. *Shibutani T.* Reference groups as perspectives / Tamotsu Shibutani // American Journal of Sociology. – 1955. – Vol. 60, № 5. – P. 562–569.
491. *Smith A.* The theory of moral sentiments / Adam Smith; ed. D. D. Raphael and A. I. Macfie. – 6th edn. – Indianapolis : Liberty Fund, 1984. – 422 p.
492. *Sociétés Contemporaines.* – 1993. – Vol. 13. – Is. 13. – 214 p.
493. *Spencer H.* The study of sociology / Herbert Spencer. – 17 edn. – London : Kegan Paul, Trench and Truebner, 1894. – 446 p.
494. *Stryker S.* Developments in two social psychologies / S. Stryker // Sociometry. – 1977. – Vol. 40. – P. 145–160.
495. *Taylor Sh.* Social being in social psychology / Sh. Taylor // Handbook of social psychology. Vol. I / D. T. Gilber, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.). – 4th edn. – Boston : McGraw Hill ; New York : Oxford University Press, 1998. – P. 58–99.
496. *Therapy as social construction* / Sheila McNamee, Kenneth Gergen (eds). – London : Thousand Oaks : New Dehli : Sage, 1992. – 220 p.
497. *Thomas W.* The Polish peasant in Europe and America / W. Thomas, F. Znaniecki. – Boston : G. R. Badger, 1918–1920. – 526 p.
498. *Tuckman B.* Stages of small group development / B. Tuckman, M. Jensen // Group and Organizational Studies. – 1977. – № 2. – P. 419–427.
499. *Waitz T.* Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft / T. Waitz. – Braunschweig : Vieweg, 1849. – 685 p.
500. *Zajonc R. B.* Social psychology : an experimental approach / R. B. Zajonc. – Belmont : Wadsworth Pub. Co., 1966. – 120 p.

Наукове видання

**Історіографічні та методологічні
координати теорій соціальної психології**

Монографія

За редакцією М. М. Слюсаревського

Літературне редагування *Ю. Г. Медюка*

В оформленні обкладинки використано картину Макса Ернста
“Лоплоп. Головний над птахами” і фрагмент картини
Марії Приймаченко “Українські танцюристи”

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 22.10.2013 р. Формат 60х84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,0.
Замовлення № 1840. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс-ЛТД”
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
